DR. AMBEDKAR COLLEGE OF SOCIAL WORK

CRITERION 3 –RESEARCH, INNOVATION AND EXTENSION

METRICS NO. 3.3.2

MATRICS NAME - *Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during last five years*

CONTENT

Sr. No.	Name of Evidence	Page No.
	2017-18	
1	**List of Research Paper and Books**	3-5
2	**Dr.MilindSawai- Social Identity-A Human right of Dalit**	6-11
3	**Dr.MadhuriZade–ManavAdhikarvaBharatatil Dalit Mahila**	12-19
4	**Dr.AnandprakashBhele - Discrimanation and human right violation in Asia, Africa and American Countries-An Analysis**	20-29
5	**Dr.SunitaBhoikar - Stress Managment in changing time**	30-39
6	**Dr.SunitaBhoikar- Violation against Dalit women**	40-48
7	**Dr.SunitaBhoikar - MahilancheRajkiyaSakshamikarn**	49-50
8	**Dr.P.L.Wankhede - Violation and initiatives human rights Schedule Caste and Scheduled Tribes**	51-56
9	**Dr.P.L.Wankhede–SwayamsahayataBachat Gat AniMahilaSakshmikaran**	57
10	**Dr.Vitankar - Human Rights of Dalit and Adiwasi**	58-64
	2018-19	
11	**List of Research Paper and Books**	65

12	Dr.P.L.Wankhede- Farmers Suicide and its impact	66-73
13	Dr.AnandprakashBhele - ShetkariAtmahatyaDhoran, Karnevaparinam	74-84
14	Dr.MinakshiKubde - MaharashtratilKrushipragativaadchani	85-89
15	Dr.MadhuriZade - ShetkaryanchyaAtmahatyaSamajikvaArthikprashna	90-98
16	Dr.SunitaBhoikar - VidarbhatilShetkaryanchyaAtmahatyavaupayyojana	99-106
	2019-20	
17	List of Research Paper and Books	107
18	Dr.VijayataVitankar - RuddhaAniSamajikSanvedana	108-109
19	Dr.P.L.Wankhede - Statistics : Information and Technology	110
	2020-21	
20	List of Research Paper and Books	111
21	Dr.AnandprakashBhele - Disaster Management	112-116
	2021-22	
22	List of Research Paper and Books	117
23	Dr. Vilas Wani - Right to quality education	118-123
24	Dr.SunitaBhoikar - Right to Woman in India	124-133
25	Dr.MinakshiKubde - MahilanchiSurakshaVaManvadhikar	134-141
26	Dr.SunitaBhoikar - Human Right & Constitution of India	142-150
27	Dr.VijayataVitankar - Tan- TanavVavasthapan	151-158
28	Dr.SunitaBhoikar - Sampreshanach and Tatwe	159-171
29	Dr.VijayataVitankar- Counselling	172-179
30	Dr.VijayataVitankar - NET/SET ParikshaSamajkarya	180-182
31	Dr.MadhuriZade - Maharashtra ShetkariChalvalivaAdhunikVavashta	183-192

2017-18

List of Research Paper and Books

Total Books and chapters in edited volume / Books published and paper in national / International conference Preceding

Author Name	Books	Title of Paper	Year	ISBN No	Publication / Website
Dr. Milind Sawai	-	Social identity A human right of dalit	2017-18	978-93-84198-99-2	BSPK Book Publish Nagpur
Dr. Anandparkash Bhele	-	Discrimination and human right Violation in Asia , Africa and American canters An Analysis	-	-	Edited by Dr.Milind Sawai P.L. Wankhede
Dr. Anandparkash Bhele		शेतकरीआत्महत्याकारणे धोरणपरिणाम व उपाययोजना	-	-	Edited by Dr. Rajashri Meshram Dr.P.R. Somkuware, Dr.PraniliPatil
Dr. Sunita Bhoikar	-	Stress management an changing time	-	978-81-926293-4-6	Dr. Madhukarrao Wasnik, PVS art and commers College Nagpur
Dr. Sunita Bhoikar	-	विदर्भातील शेतक-याच्याआत्महत्याकारणे व उपाययोजना	-	978-81-934270-5-7	Shivali Publication Nagpur
Dr. Sunita Bhoikar		Violence against Dalit women	-	978-96-84-198-99-2	PSPK book Publisher Nagpur
Dr. Sunita Bhoikar	महिलांचेराजकीय सक्षमीकरण		-	978-81-93-77-36-8-0	Sr Sahityal.endra Nagpur
P.L. wankhede	-	Violation and initiatives human rights scheduled caste and schedule tribe	-	-	Editied by Dr. MilindSawai Dr. Ambedkar College of Social Work Wardha
P.L. wankhede		Farmer suicide and its impact	2017-18	978-81-934270-5-7	Shivali Publication Nagpur

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

P.L. wankhede	स्वयमहायताबचतगटआणिमहिला सक्षमीकरण		2017-18		
Dr. V.M. Vitankar		Need for Social Work intervention of Socio economic right in India (Maswe) – State Level	2018-19	978-81-939849-0-1	
Dr. Sunita Bhoikar		बाललैंगिक शोषण (Maswe, State Level)	2018-19	978-81-939849-0-1	
Dr. V.M. Vitankar	वृध्द आणिसामाजिकसंवेदना	–	2019-20	978-81-94663-03	
P.L. Wankhede	Statistics Information and Technology		2019-20	78-8194266303	
Dr. Minakshi Kubde	-	महाराष्ट्रातील कृषीप्रगती व अडचणी			Edited by Dr. RajashriMeshramDr.P. R. Somkuware, Dr.PraniliPatil
Dr. M.H. zade		शेत–याचीआत्महत्यासामाजिक व आर्थिकप्रश्न		978-81-934270-5-7	College of Social Work Kamtee
Dr. Anandparkash Bhele	Disasters Management		2020-21	978-93-91542-21-4	Currant Publication Agra (UP)
Dr. Vilas Wani	-	Right to quality education	2021-22	978-93-91305-49-9	Aadhar publication Amravati
Dr. Sunita Bhoikar	-	Right of Woman in India	-	978-93-5506-230-7	Akshita publication Delhi
Dr. Minakshi Kubade	-	Mahilanchi Suraksha Va Mahavadhikar	-	978-93-91305-56-6	Aadhar publication Amravati
Dr.Sunita Bhoikar	-	Human Right & Constitution of India	-	978-93-556-230-7	Edited Mr Nahar Patil & Ruksana bano
Dr. Vijayata Vitankar	-	Tan – Tanav Vavasthapan	-	978-93-92865-32-9	Educational Publiction Auragabed
Dr. Sonita Bhoikar	-	Sampreshanach and tatwe	-	978-93-928665-32-9	Educational Publiction

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

3

					Auragabed
Dr. Vijayata Vitankar	Counselling		-	978-620-4-20639-4	Lambert Academic publishing
Dr. Vijayata Vitankar	NET/ SET/ Pariksha Samaj karya		-		Prakashan Vidhyabharati
Dr. Madhuri Zade	-	Maharashrtratra Shetkari chalvalivaAdhunikkrushivavastha	-	978-93-91210-80-7	Saij yoti publication Nagpur
Dr. Vijayata Vitankar	SamajkaryatinlSamu pdeshan			978-93-5268-6551	

PRINCIPAL I/C.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

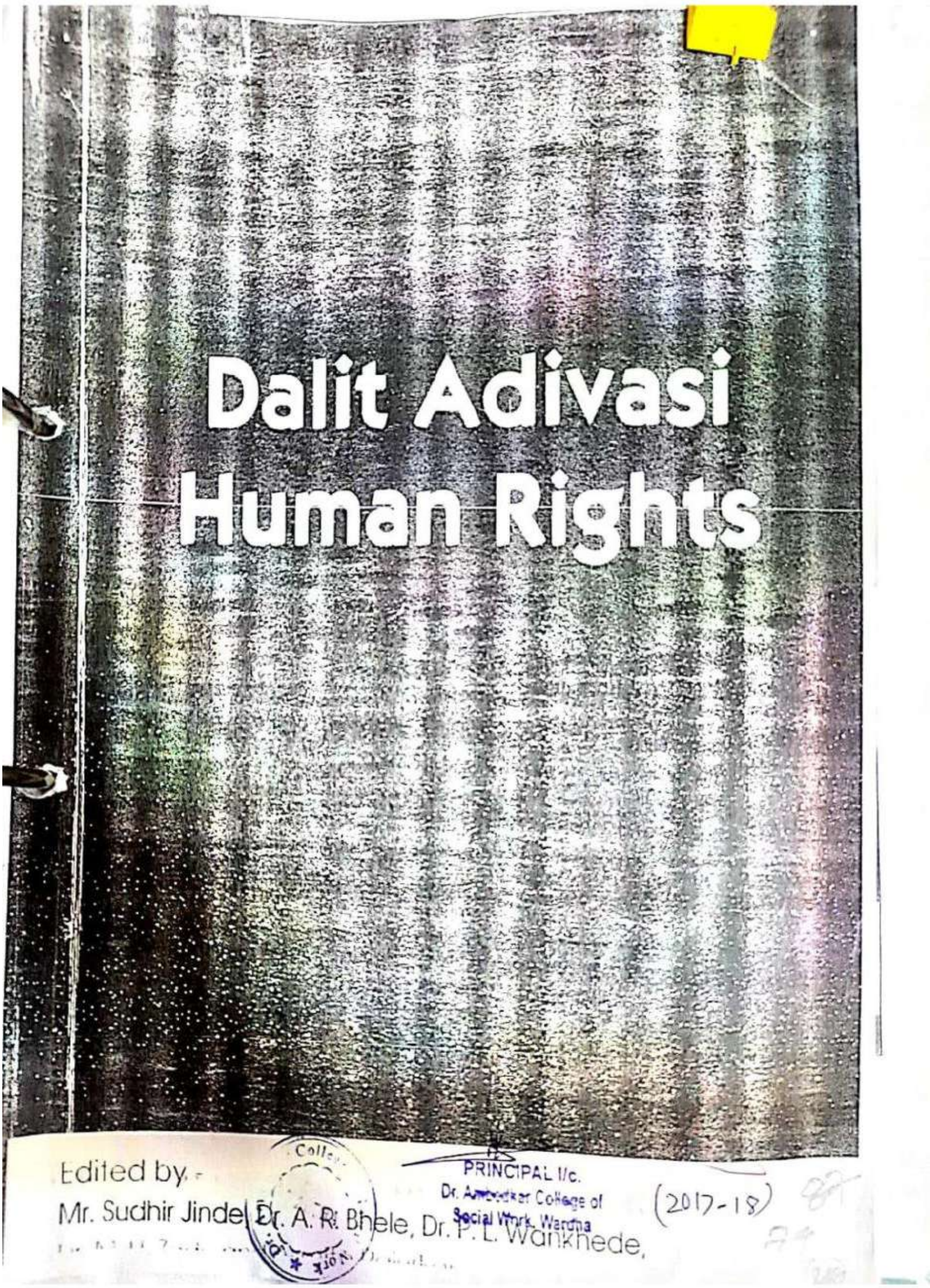

Dalit Adivasi Human Rights

Edited by -

Mr. Sudhir Jinde, Dr. A. R. Bhele, Dr. P. L. Wankhede,

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

(2017-18)

Scanned with CamScanne

Dalit Adivasi Human Rights

Editor - Mr. Sudhir Jinde, Dr. A.R. Bhele,
Dr. P.L. Wankhede, Dr. M.H. Zade
Asmita Rajurkar

- Published By:
  Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

- **BSPK Book Publishing Company**
  40, Mahapushpa Society, Bahujan Chowk,
  Beltarodi Road, NAGPUR-440027
  (M) 094230397095
  Email:sujitmurmade@gmail.com

- Compiled by
  Sivali Graphics

- **ISBN: 978-93-84198-99-2**

- All rights of this book reserved. No part of this book may be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

Ambedkar College Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

FOREWORD

Despite the existence of strong legal provisions ensured by the constitution of India, Dalit and Adivasi populations have found it virtually impossible to access their rights through the legal system. Untouchability and caste discrimination are the fundamentals of Dalit Human Rights violations. Human rights are more critically conversed in the wake of growing atrocities against the historically deprived group. Dalit human rights have become an international issue. Since caste still operates as a definite pre-condition in establishing marriages, social relations and access to employment, millions of Dalits and other former low-caste people remain behind in education, employment and access to wealth. Although untouchability and casteism is banned in India, discrimination is widely practiced, and statistics draws the logical conclusion that there is a broad correlation between one's economic state and one's position within the caste hierarchy. The government may boast of economic progress and grand new development schemes, such as highways joining major cities or plans to interlink major rivers, but it has failed to address issues like education, caste and gender discrimination and the rural-urban gap. The result is continued upper-caste dominance in professions, business, and culture. Dalits continue to face the wrath of the caste lords and denial of human dignity and their rights including a just share in the resources like land, water, mines, aqua resources, etc.

Now the new time has come to analyse existing scenario by using and methodology parameter through scientific glance. The major aim of this conference as to assess and mapping our issues, challenges and suggestive measures in operative, legal and practical forms. Therefore, finally the objective assessment of national policy for human rights for scheduled caste and scheduled tribe towards the promotion of social

Scanned with CamScanner

We are thankful to all the paper presenters who have contributed their research papers to this conference and made their research papers available before dealine and helped us to bring out this book well in advance for the readers.

Beside this a special word thanks goes towards Dr. Milind Sawai, the official principal and the organizing committee of the conference members Prof. Anand Prakash Bhele, Dr. Sunita, Dr. VIjayata Vitankar, Dr. Minakshi Kubde, Dr. Madhuri Zade, Prof. Deepak Magarde, Prof. Dharyasheel Taksande, Prof. B.N. Khedkar who actively helped us during the publication process of the book. We are also thankful to non-teaching staff of the college who provided us necessary technical help related to the publication.

Finally we are indeed indebted to all the contributers of the papers who made this volume a reality.

We thank you all who made this journey possible.

Editor Team

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

CONTENTS

1	Scheduled Caste: Dilemma And Explication	Dipratna R. Raut	13
2	Human Rights For Dalit Women & Education	Naveen Tiwari	18
3	Violation And Initiatives Of Human Rights Of Scheduled Castes And Scheduled Tribes	Dr. Pravin Wankhede Dr. Anita Taksande	25
4	The Scheduled Castes And Scheduled Tribes (Prevention Of Atrocities) Act, 1989 And Awareness	Prof. Ranjana B. Ingole	31
5	Human Rights and SC/ST Entrepreneurship Development With reference to Daily Wage Earners of KDMC	Mr. Sanjay Ramraje	37
6	Human Rights Violation of Backwards in India- Changing trends with Constitutional safeguards	Ms Swati B. Shingate	52
7	Status of Human Rights India, its meaning & Constitutional Provisions	Dr. T. S. Rathod	64
8	Human Rights Of Dalit And Adivasi	Dr. Vijayata M. Vitankar	68
9	Labour Provisions Benefiting To Women In India - A Human Rights Preview	Mrs. Vrushali N. Thorat	73
10	Situational Analysis of Denotified Nomadic Tribe: A Study on Rajgond /Gond in Bastar of Chhattisgarh	Deena Nath Yadav Mrs. Shushila D. Mahant	80
11	Status of Human Right Violation and Atrocities against Scheduled Tribes	Ranjana H. Ade	87
12	Violence against Dalit Women	Dr. S.d. Bhorkar	92
13	Social Identity: A human Right of Dalit	Dr. Milind Sawai	99
14	A Struggle Among Scheduled Tribe And Scheduled Caste : A Social Change	Anil Kumar Verma Surinder Kumar	103
15	Discrimination And Human Right Violation in Asia, Africa and Euro American Countries: An Analysis	Dr. Anand P. Bhele	109
16	Devadasi: A System of Forced Prostitution, Devastated the Life Of Dalit And Adivasi Women In India	Dr.Chetana D.Sawai	126

Scanned with CamScanner

5. 5 CERD/C/IND/CO/19
6. Irudayam, A., Mangubhai, J.P. and Lee, J., 2006. Dalit Women Speak Out: Violence against Dalit Women in India. Chennai: National Campaign on Dalit Human Rights, National Federation of Dalit Women, and Institute of Development Education, Action and Studies.
7. Caste-wise, both forward castes (FCs) and backward castes (BCs) are seen to engage in violence against Dalit women, either as individuals or as a group. Dalit perpetrators are also present in significant numbers, as mentioned above.
8. National Crimes Record Bureau, 2006. Crimes in India 2006. New Delhi: National Crimes Record Bureau.
9. Irudayam, A., Mangubhai, J.P. and Lee, J., 2006. Dalit Women Speak Out: Violence against Dalit Women in India. Chennai: National Campaign on Dalit Human Rights, National Federation of Dalit Women, and Institute of Development Education, Action and Studies.
10. In 2007 the Committee on the Elimination of Discrimination against Women made specific recommendations on this issue in its Concluding Comments in the review of India (CEDAW/C/IND/CO/3).
11. In India this applies to the Scheduled Castes/Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act 1989 and the Protection of Civil Rights Act 1955 - and measures to ensure the abolition of 'untouchability' in compliance with Article 17 of the Indian Constitution.

■■■■

Dr. Ambedkar College of Social Work

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

SOCIAL IDENTITY: A HUMAN RIGHT OF DALIT

■ DR. MILIND SAWAI
Dr. Ambedkar College of Social work, wardha

Identity is the basic human right of a social being. Social identity is a person's sense of who they are based on their group membership. The groups (e.g. social class, family, football team etc.) which people belonged to were an important source of pride and self-esteem. Groups give us a sense of social identity: a sense of belonging to the social world. Identity formation is a complex process. It calls for the sharing of a common culture on the one hand, and harps on separateness from others, on the other. Identities take shape over a period of time for varied ends and through as varied means. They are historically arrived at, sociologically presented and discursively constituted. This necessitates a reading of the contexts located across cultural, social, political and economic spaces to comprehend what identities are and how they are constituted. However, what is fundamental to all identities is a process of struggle for recognition from the other. The other could be other individuals, contesting communities and social groups or the State. Politics of recognition bring together identities into a process of mutual reciprocity.

As far as the identity of dalit is concerned they have been called by different names as identity by the upper caste in varna system. In the varna system they were called shudra. There was again an identity called untouchable for dalits. Gandhi came with the term Harijan which has been widely used by caste Hindus as a substitute for achchuta, i.e., untouchable. Dr Ambedkar and his followers did not find any difference between being called achchuta or Harijan, as the new nomenclature did not change their status in the social order. Though Dr Ambedkar did not popularise the word Dalit for untouchables, his philosophy has remained a key source in its emergence and popularity. In a way, the word Dalit is of relatively recent origin-the 1960s-in public discourse. Marathi-speaking literary writers, neo-Buddhists by persuasion, began to use the word Dalit in their literary works instead of Harijan or achchuta, Dalit writers who have popularised the word have expressed their notion of Dalit identity in their essays, poems, dramas, autobiographies, novels and short stories. They have reconstructed their past and their view of

Scanned with CamScanner

the present. They have expressed their anger, protest and aspiration. Punalekar, for example, examines Dalit literary works and identity formation. The word gained currency in public spheres during the SC-caste Hindu riots in Bombay in the early 1970s. Dalit Panthers used the term to assert their identity and to stake a claim for rights and self-respect. Later, the term has been used with a wider connotation. It includes all the oppressed and exploited sections of society. It does not confine itself merely to economic exploitation in terms of appropriation of surplus. It also relates to suppression of culture-way of life and value system-and, more importantly, the denial of dignity. It has essentially emerged as a political category. For some, it connotes an ideology for fundamental change in the social structure and relationships. According to Gangadhar Pantawane: Dalit is not a caste. Dalit is a symbol of change and revolution. The Dalit believes in humanism. He represents the exploited man in his country. Gopal Guru argues that the Dalit identity not merely expresses who Dalits are, but also conveys their aspirations and struggle for change and revolution.

Following Dr Ambedkar's ideology, some Dalit intellectuals stress the history of their separate identity in the philosophical postulation developed by the Lokayats and Buddhism. According to them, the world-view of Dalits is based on materialist philosophy which is essentially different from the world-view of Brahmanism. Ilaiah, in Dalitism vs Brahmanism: The Epistemological Conflict in History, argues: The modern Dalit-Bahujan movements, while building up an anti-caste ideology, drew upon the dialectical materialistic discourses that started in a proto-materialist form with Indus-based lokayats or charvakas and continued to operate all through the history.

All intellectuals of the community, however, do not prefer to be called Dalits. Some of them have reservations about its usage. It is argued that this category compels Dalits with different experiences to carry the load of the muck of the historical past. That, they argue, does not reflect the ideology of Buddhism and Dr Ambedkar. This view is strongly contested by Gopal Guru. He argues that the Dalit category is historically arrived at, sociologically presented and discursively constituted. The formation of Dalit identity aims at uniting them as the oppressed at one level, cutting across religious and linguistic boundaries. It is secular in nature, and is not confined to any caste or religious community.

Let us now return to the discussion of identities. It is important to note that identities are not fixed and permanent. Their scope, meaning and content are open to continuous changes. Identities are fluid, multiple and contingent, depending on the context in which they are articulated. For instance, dalits have multiple identities, which change with their context. They belong to different religious communities and linguistic groups. One could be a Hindu, Muslim or a Christian dalit, as well as a chamar, Mahar, or Vankar Dalit and also a Gujarati, Maharashtrian or Bihari dalit. Thus identities are subject to continuous changes and get displaced by new demands for either inclusion or exclusion. We privilege different aspects of our identities at different points in our lives and in different situations.

Historically, various social groups have constructed certain kinds of identities because they have felt suppressed, exploited and dominated. It could be economic exploitation, political suppression or cultural exclusion. Other constructions may be motivated by the need to dominate, to prove superiority, like a pure Aryan identity.

In the Indian context for instance, the self-identification of scheduled caste or untouchable groups as 'Dalits' was constructed to struggle against Brahminical hegemony and mobilise all those who suffered similar types of oppression. Often these struggles convert into organised social movements to achieve their demands. They build new symbols, idioms and values to create an alternative space. For instance, open confrontation between the Dalit Panthers (Dalit organisation formed in Maharashtra in the 1970s) and upper caste Hindus took place several times in the 1970s. The Worli riots of 1974 and the Aurangabad riots of 1978 are well known.

Present day, Dalits are marching towards their self made identity as far as their social existence is concerned. They have denied the identity given to them. They are looking for a unified identity. So, they are taking the help of religious identity by converting to Buddhism by many Dalit communities. Now they are feeling proud to be what they have accepted as their identity. This is a symbol of human right expression as far as their identity is concerned. As dalit have the problem of identity as their identity was denied, suppressed and defamed. And the whole dalit community dispersed. It can be said that gaining identity is their basic right. They should be listened as far as their identity is concerned.

Scanned with CamScanner

the p
Punal
form
caste
term
respe
inclu
confi
of su
syste
emer
funda
to Ga
and
explc
not n
and s

the h
devel
view
diffe
Brah
mod
ideol
in a p
conti

calle
that
load
the i
cont
arriv
form
level
natu

Reference :

1. McLeod. S. A. (2008). Social Identity Theory. Retrieved from www.simplypsychology.org/social-identity-theory.html
2. H. S. Wankhede, The Political and the Social in the Dalit Movement Today, 43(6) Economic and Political Weekly , (2008)
3. S. R. Bharati, 'Dalit': A Term Asserting Unity, 37(42) Economic and Political Weekly 4339-4340, (2002)
4. Omvedt,Gail (1995): Dalit Visions: The Anti Caste Movement : the Construction of an Indian Identity, Orient Longman, New Delh.
5. Zelliot, E (2001): From Untouchable to Dalit: Essays on Ambedkar Movement, pp. 267, Manohar Publishers and Distributors, New Delhi.
6. Ram, Nandu (1995): Beyond Ambedkar: Essays on Dalits in India, Har Anand Publications, New Delhi.
7. H. S. Wankhede, The Political and the Social in the Dalit Movement Today, 43(6) Economic and Political Weekly, (2008),
8. Zelliot, E (1996): From Untouchable to Dalit, Essays on Ambedkar Movement, pp. 11-13, Manohar Publishers,Delhi.
9. J. A. Contursi, Militant Hindus and Buddhist Dalits: Hegemony and Resistance in an Indian Slum, 16(3) American Ethnologist, (1989)
10. H. S. Wankhede, The Political and the Social in the Dalit Movement Today, 43(6) Economic and Political Weekly 50-57, (2008)

■■■■

Dr. Ambedkar College of Social Work FH

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

A STRUGGLE AMONG SCHEDULED ...

SCHEDULED CASTE: A SOCIAL CHANGE

92

■ ANIL KUMAR VERMA
Assistant professor, HOD, GDC, Bani

■ SURINDER KUMAR
Assistant professor, H.O.D. GDC Thathri
Higher Education Department, J&K Govt

Casteism is a social genetic problem of Indian society. Change is law of nature. Society is changing. Root cause for atrocities among the weaker section of the society is by the dominant caste society. The Indian constitutional Mechanism provides safeguards for weaker and under privileged section of the society. Financial inclusion should provide. Deprived section of the society may act as a bridge between developing India and Developed India, so utmost care is taken for the upliftment of weaker section of the society. Social stratification promotes social mobility and expedites the casteism. The varied, vast and rich indian literature decedents the glimpses of Dalitism and Untouchiblity Dalit welfare has been sidelined by so called upper section of the society leads to the depravedness of schedule caste and schedule tribes Untouchability is due to lack of awareness and suppression of scheduled tribe and scheduled caste by dominant and powerful higher section of the society.

Introduction

Indian constitution put forth the notion of unity in diversity. Every society shows remarkable feature of its stratification in higher or lower or superior or inferior in relation to each other. "unstratified society with real equality, is a myth that has never been realized in the history of mankind"- (P.A Sorokin) social stratification may regarded as the classification of people as per their social role in the society. Thus the process of stratification people is fixed in the social structure of the society.

Karl Marx "Religion is the opium of the masses". The varied, vast and rich Indian literature decedents the glimpses of Dalitism and Untouchiblity. Policies and program should be in correlation with the Religion keeping touch with sentiments of Indian so the problem can be uprooted from the gross roots. Social mobility offers a social acceptance and rise the social status of deprived section of the society.

12

Dalit Adivasi Human Rights

Edited by -
Mr. Sudhir Jinde, Dr. A. R. Bhele, Dr. P. L. Wankhede,
Dr. M. H. Zade and Asmita Rajurkar

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

DALIT ADIVASI HUMAN RIGHTS

Proceeding

Edited by
**MR. SUDHIR JINDE, DR. A.R. BHELE,
DR. P.L. WANKHEDE, DR. M.H. ZADE
ASMITA RAJURKAR**

**Dr. Ambedkar College of Social Work
Wardha**

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Dalit Adivasi Human Rights

Editor - Mr. Sudhir Jinde, Dr. A.R. Bhele,
Dr. P.L. Wankhede, Dr. M.H. Zade
Asmita Rajurkar

- Published By:
  Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

- **BSPK Book Publishing Company**
  40, Mahapushpa Society, Bahujan Chowk,
  Beltarodi Road, NAGPUR-440027
  (M) 094230397095
  Email:sujitmurmade@gmail.com

- Compiled by
  Sivali Graphics

- **ISBN: 978-93-84198-99-2**

- All rights of this book reserved. No part of this book may be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

17	Human Rights of Scheduled caste Forest Forestry Sector	Prashant Tambe	135
18	सांस्कृतिक मानवाधिकार कानून	डॉ. गुलशन सक्सेना	144
19	मानवाधिकार और दलित आदिवासी महिलाएँ	श्रीमती मीनाक्षी ठाकुर	149
20	भारत में दलित तथा अनुसूचित जनजातियों का मानव अधिकार	डॉ. आर.के.डी.निलंति कुमारी राजपक्ष	155
21	दलित-आदिवासी महिलाओं का मानवाधिकार और सोशल मीडिया	रुपाली अलोने	159
22	मानवाधिकार तथा आदिवासी महिलाएँ	प्रा. विशाल च. गजभिये	160
23	जाति आधारित श्रम विभाजन : दलितों के मानवाधिकारों का ऐतिहासिक उल्लंघन	अस्मिता राजुरकर	169
24	मानवाधिकार और महिला उत्पीड़न	निलीमा के. ताकसांडे	176
25	आदिवासी बहुल क्षेत्रों में मानवाधिकार	अनु सुमन बड़ा	184
26	आदिवासी साहित्य में दलित चेतना	डॉ. सुनीता शर्मा	188
27	दलित आदिवासी महिलांच्या परिस्थीतीचे वास्तव व मानवधिकार	प्रा. डॉ.बी.डी. जामनेकर	193
28	मानव अधिकार व भारतातील दलित महिला	डॉ. माधुरी झाडे	198
29	आदिवासी महिला आणि मानवाधिकार	प्रा. महेंद्र पखाले	205
30	मानवाधिकार व दलित, आदिवासी स्त्रीयांचे शोषण	प्रा. नागसेन ना. मेश्राम	211
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातील सामाजिक, आर्थिक लोकशाही आणि मानवी हक्क	प्रा. रमेश काशिराम शेंडे	216
32	मानव अधिकार आणि कुटूंबाची जबाबदारी	प्रा.सुधीर मा. गोटे	229
33	अनुसुचित जातींची सामाजिक ओळख आणि मानवी हक्क	सुकेशिनी संजय जोगदंड	234
34	स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये आदिवासी महिलांचा सहभाग व राजकिय सक्षमीकरण	दीपक मगरदे	243
35	जाती आधारित श्रम रचना आणि मानव अधिकार	डॉ. सुरेश रा.सोमकुवर	248
36	आदिवासी समाज आणि मानवाधिकार	प्रा. वसंत एम. राठोड	254
37	दलित आणि मानवाधिकार	प्रा. किशोर ना.वाहाणे	257
38	मानवाधिकार आणि आदिवासींची सद्यस्थिती	प्रा. रविंद्र अर्जुन पवार	262
39	मानवी हक्क आणि महिलांच्या समस्या- एक समाजशास्त्रीय दृष्टीक्षेप	डॉ. आर.एन. ठाकरे	266

PRINCIPAL I/c.
Dr Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

मानव अधिकार व भारतातील दलित महिला

■ डॉ. माधुरी झाडे
सहा. प्रा.डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

मानव अधिकार ही संकल्पना २० व्या शतकात उदयास आली असली तरी फार प्राचीन काळापासून या संकल्पनेला सुरुवात झाली. शोशण व्यवस्थेला जेव्हा सुरुवात झाली तेव्हापासूनच मानवी अधिकार या संकल्पनेचा उदय झाला असे म्हणता येईल. निसर्गत: मानव हा स्वतंत्र प्राणी आहे. म्हणून मानवाला आपला सर्वांगिण विकास घडवून आणण्यासाठी व आपल्या हक्काच्या रक्षणासाठी मानवी हक्काची संकल्पना पुढे आली.

पहिल्या व दुसऱ्या महायुध्दानंतर अनेक देशांची वेगवेगळया पध्दतीने जी प्राणहानी व वित्तहानी झाली त्यामुळे साम्राज्यवादाच्या माध्यमातून सूचलेले शहानपण म्हणजे 'मानवअधिकार' किंवा मानवअधिकाराची सनद होय. याकरिता अमेरिका, ब्रिटन, रशिया यांच्या नेतृत्वामध्ये अनेक देश एकत्रित येवून जागतिक शांततेसाठी आणि माणसाला माणूस म्हणून 'जगा आणि जगू द्या' चा उद्घोश करुन मानवी हक्काचा जाहिरनामा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विचारपीठावर महासभेने १० डिसेंबर १९४८ साली मानवी हक्काची घोशणा केली आणि तेव्हापासून १० डिसेंबर हा दिवस जागतिक स्तरावर 'मानवी हक्क' दिवस साजरा केला जातो. परंतु ज्या इच्छाशक्तीने त्याच्या अंमलबलबजावणी व कार्यतत्परतेचा विचार व्हावयास हवा होता तो जवळपास ४०-४५ वर्षे झालाच नाही. त्यामुळे जागतिक स्तरावर मानवी हक्काचे उल्लंघन नित्याचेच होत गेले व काही ठिकाणी त्याला राजाश्रय देखील प्राप्त झाला.

मानव अधिकाराचा अर्थ :

मानवी अधिकाराच्या संदर्भात काही विचारवंतांनी व्याख्या केल्या त्याचा विचार आपणास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

प्रा. एच. जे. लास्की यांच्या मते, मानवअधिकार म्हणजे समाजजिवनाच्या अशा अटी आहे की ज्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती स्वत:चा सर्वांगिण विकास करु शकत नाही.

न्या नागेंद्रसिंग यांच्या मते, प्रत्येक स्त्री पुरुषाला लिंग, वंश, रंग आदी भेदभावाशिवाय केवळ मनुश्य म्हणून मिळालेले अधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय.

डी. डी. बसू यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही भेदभावाशिवाय आणि जन्मत: राज्याविरुध्द प्राप्त झालेले किमान हक्क म्हणजे मानवाधिकार होय.

संयुक्त राष्ट्रसंघ, "Human Rights generally defined as those rights which are inherent in our nature and without which are could not live as human being"

वरील सर्व व्याख्यांवरुन आपल्या असे निदर्शनास येते की, मानवाला विकासाकडे घेऊन जाणारी प्रक्रिया म्हणजे खऱ्या अर्थाने मानवाधिकाराची संकल्पना आहे जी मुळातच जन्मापासून व्यक्तीला प्राप्त झालेली असते.

विषयाची निवड :

संशोधनकर्ती गेल्या आठ वर्षापासून समाजकार्य महाविद्यालयामध्ये सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहे तसेच महिलांच्या समस्या, महिला मेळावे व महिला संदर्भात अनेक विषयावर व्याख्याने देण्याची संधी मिळाली. त्या अनुशंगाने दलित महिलांची स्थिती मानवधिकार, त्यांचे हक्क व अधिकार त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार या विषयांवरील वाचन, चिंतन, मनन, यातूनच हा संशोधनात्मक पेपर लिहित आहे.

संशोधनाची उद्दिश्टे :

१. मानव अधिकाराची स्वरुप व व्याप्ती जाणून घेणे.
२. मानवाधिकारामध्ये महिलांचे स्थान जाणून घेणे.
३. मानवाधिकारामुळे महिलांमध्ये आलेली जागृकता जाणून घेणे.
४. दलित महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारासंदर्भात मानवाधिकाराचे महत्व जाणून घेणे.

गृहीतकृत्ये :

१. मानवाधिकारामुळे भारतीय समाजात समानतेचे तत्व रुजण्यास मदत झाली.
२. मानवाधिकारामुळे दलित महिलांवर होणारे अन्याय, अत्याचार कमी झाले.
३. मानवाधिकाराच्या अंमलबजावणीमध्ये भेदभाव पूर्वक वर्तन घडून येत आहे.

मानवाधिकार आणि महिला :

जागतिक पातळीवर महिलांच्या संदर्भात मानवाधिकाराच्या बाबतीत विचार केला असता असे स्पश्टपणे दिसून येते की, एका विशिष्ट काळापर्यंत जगातील महिलांच्या हक्क व अधिकाराकडे दुर्लक्ष केले किंवा दुय्यम दर्जाने बघितले त्यामध्ये अमेरिका, इंग्लंड, स्विझरलँड यासारख्या प्रगत व लोकशाही असलेल्या देशात १९५६ पर्यंत स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. फ्रान्समध्ये स्वातंत्र्य, समता व बंधुतेची तत्व रुजली असली तरी १९४५ पर्यंत स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. 'युनो'ची

PRINCIPAL
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

निर्मिती झाल्यानंतर संयुक्त राष्ट्र संघाच्या घोशणापत्रात स्त्रियांच्या अधिकाराला महत्वाचे स्थान देण्यात आले.

संयुक्त राश्ट्राच्या घोषणापत्रात मूलभूत मानवी हक्कावर विश्वास आणि मानवी प्रतिश्ठा पुरुश व स्त्रिया यांचे हक्क याबाबत स्पश्टीकरण करण्यात आले आहे. जून १९४६ मध्ये स्त्रियांच्या दर्जाबद्दलच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, नागरी क्षेत्रातील अधिकाराबद्दल अहवाल द्यावा असे निश्चित केले. त्यानंतर गेल्या ५० वर्शात आंतरराश्ट्रीय स्तरावर जागतिक मानवीहक्क घोशणापत्राद्वारे आंतरराश्ट्रीय स्तरावर जागतिक मानवी हक्काबाबत अनेक प्रयत्न करण्यात आले. त्यामध्ये संयुक्त राश्ट्राने १९७५ साली पहिली महिला परिशद मॅक्सिको येथे आयोजित केली आणि महिलांच्या विकासाच्या व अधिकाराच्या दृश्टीने जगभर विकास व्हायला सुरुवात झाली. त्यानंतर १९८० ला कोपनहेन, १९८५ नैरोबी, १९९५ बिर्जिंग, २००० न्युयार्क इत्यादी देशात क्रमाने महिला परिशद घेण्यात आल्या. याचा उद्देश असा होता की, स्त्री पुरुश भेदभाव नश्ट करुन महिलांविशयी आदरभाव व सन्मान व्यक्त करणे.

वरील सर्व परिशदा स्त्री–पुरुश भेदभाव नश्ट करण्याच्या दृश्टिकोनातून घेण्यात आल्या असल्या तरी त्याचा फारसा परिणाम झालेला दिसून येत नाही. जागतिक पातळीवर जर्मनी, इटली, पाकिस्तान, भूतान, इजिप्त आणि यासारख्या अनेक देशात आजही स्त्रियांना सन्मानपूर्वक वागणूक दिल्या जात नाही उलट त्यांना हिनतेची वागणूक दिल्या जाते. शिक्षा, नोकरी, राजकारण व व्यावसायिकदृश्टया विचार केला तर असे स्पश्टपणे दिसून येते की, कायदे करुनही स्त्रियांना सन्मानपूर्वक वागणूक दिल्या जात नाही. स्त्रियांवरती अनेक प्रकारची बंधने लादण्यात येते. यातूनच त्यांना काही प्रथा परंपरांमुळे मृत्यूलाही सामोरे जावे लागते. आजही सोमालिया, लिबीया सारख्या देशामध्ये अनेक अनिश्ट रुढी, प्रथा, परंपरा दिसून येते.

भारतामध्ये भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४, १५ व १६ यात मूलभूत हक्कानुसार स्त्री–पुरुश समानता सूचवून वेळोवेळी स्त्री रक्षणासाठी अनेक कायदे केले आहे. उदा. सतीबंदी कायदा, वारसा हक्क अधिनियम, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, मजूरीदर कायदा, हिंदू विवाह कायदा १९५५, मातृत्वलाभ अधिनियम १९६१, हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ इत्यादी कायदे करुन देखिल भारतात स्त्रियांच्या बाबतीत अत्याचाराचे प्रमाण वाढतच आहे. यामध्ये प्रामुख्याने दलित महिला वरील अत्याचाराचे प्रमाण मोठया प्रमाणात दिसून येते. उदा. भारतात ३०: बलात्कार १८ वर्शाखालील मुलींवर होतात व यामध्ये ७८: प्रमाण हे दलित व आदिवासी मुलींचे आहे. कारण स्त्रियांच्या असाहयतेचा गैरफायदा घेतल्या जातो व तिला वाईट मार्गाचा अवलंब करावयास भाग पाडले जाते. आज महाराश्ट्रात बालविवाहाचे प्रमाण ४८: आहे, केरळमध्ये १८: तर

तामिळनाडूमध्ये २५: आहे. यामध्ये आदिवासी व दलित बालविवाहाचे प्रमाण मोठया प्रमाणात आहे. आजही बिहार, राजस्थान, छत्तीसगढ, मध्यप्रदेश येथे सतीप्रथेची चाल अल्प प्रमाणात दिसून येते यामध्ये देखील दलित व आदिवासी महिलांचे प्रमाण मोठया संख्येने आहे.

स्त्री विकासाच्या सर्वेक्षणानुसार जागतिक पातळीवर १३० देशाच्या सर्वेक्षणानुसार भारताचा ११३ वा क्रमांक लागतो. या बाबतीत विचार होणे काळाची गरज आहे.

भारतीय स्त्री व मानवाधिकार :

भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना प्रत्येक क्षेत्रात पुरुशांच्या बरोबरीचे अधिकार दिलेले आहेत परंतु स्त्रीया प्रत्यक्षात आपल्या मानव अधिकाराचा उपभोग घेतात का? अथवा त्यांना याविशयी त्या जागरुक आहेत का? इत्यादी अंगानी अभ्यास केला असता काही पुढीलप्रमाणे तथ्य समोर येतात.

शोशण आणि हिंसा :

कौटुंबिक कलह, शारीरिक व मानसिक शोशण, लैंगिक दुर्व्यहार, घरातील पत्नीला, मुलींना, वृध्द स्त्रियांना होणारी मारहाण, छेडखानी, हुंडयासाठी होणारा त्रास, आर्थिकदृश्टया परावलंबित्व इत्र एक ना अनेक कठिण, अत्यंत त्रासदायक प्रसंगातून स्त्रियांना जावे लागत आहे. भारतीय दंडविधान १८६० मध्ये स्त्रियांवर होणा ऱ्या अन्यायासाठी कठोर स्वरुपाच्या शिक्षा करण्याची तरतूद आहे. कारण ३५४ (क) लज्जाभंग, अपहरण करणे ३३६, ३७६ बलात्कार इ. गुन्हयांसंदर्भात कठोर स्वरुपाची शिक्षा करण्याची तरतूद आहे. दर ३० मिनिटात १ महिला बलात्काराने पीडित होत आहे.

प्रजोत्पादनात स्त्री निर्णयक्षमतेचा अभाव व आरोग्याची दैनावस्था :

जागतिक आरोग्य संघटनेने विवाहित जोडप्याला प्रजोत्पादन तसेच लैंगिक संबंधाविशयी स्वस्थ आरोग्य राखण्याचा समान अधिकार बहाल केला आहे पण भारतात चित्र विपरीत आहे. त्यातही दलित, आदिवासी समाजातील स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण इतर स्त्रियांच्या तुलनेत अल्प असल्यामुळे त्यांच्यात जागृकता कमी प्रमाणात दिसून येते. मोठया प्रमाणात हा समुदाय ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रात राहत असल्यामुळे अंधश्रध्दा तसेच शिक्षण, आरोग्य व रोजगाराचा अभाव दिसून येतो. याशिवाय गरोदरपणातही तिच्या आरोग्याकडे, आहाराकडे, औशधोपचाराकडे लक्ष दिले जात नाही. खेडयापाड्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील एकूण प्रसुतीपैकी ५५: प्रसूती दाईच्या मदतीने होतात. आजही आदिवासी भागातील महिला दवाखान्यात बाळंतपण करावयास तयार नसतात. आरोग्य केंद्रात पुरेशा सोयी उपलब्ध नाही. उपकेंद्रावर परिचारिका अनेकदा नसतेच, केंद्र बंद असते, अंतरही फार दूरचे आहे,

PRINCIPAL I/c. Dr. Ambedkar C. of Social Work, I...

Scanned with CamScanner

दळणवळणाच्या साधनांचा आजही आदिवासी दुर्गम भागात अभावच आढळतो. ८०: प्रसुती ही आजही घरीच केल्या जाते. उत्तरप्रदेशात तर दरवर्षी ४०००० महिला प्रसुती दरम्यान मृत्यूला कवटाळतात.

दलित स्त्री आणि मानवाधिकार :

अगदी प्राचीन काळापासून भारतामध्ये जातीव्यवस्था अस्तित्वात होती. जाती जातीमधील विशमतेमुळे दलितांवर मोठया प्रमाणात अत्याचार होत होते. दलित स्त्री ही तर संवर्णीयांच्या अत्याचारासोबतच पुरुशप्रधान संस्कृतीनुसार स्वकियांच्या अत्याचारालासुध्दा बळी पडत होती. राज्यव्यवस्थेकडून सुध्दा तिला न्याय मिळत नव्हता. कुटुंब पातळीवर नवऱ्याकडून मारझोड, सासरच्या मंडळीकडून होणाऱ्या अत्याचाराला तोंड द्यावे लागत होते. नवऱ्याच्या बरोबरीने शेतावर काम करणे, आजारी असल्यावरही तिच्यावर कामाची सक्ती केल्या जात असे. एकंदरीत कुटुंब पातळीवर या दलित स्त्रीचा जगण्याचा अधिकारच हिरावून घेतला होता. इतकेच नव्हे तर सवर्णांकडून सुध्दा अनेक प्रकारचे अन्याय अत्याचार होत होते. आजही अनेक ठिकाणी विनयभंग, बलात्कार जातीवाचक, शिवीगाळ, मानसिक, आर्थिक, शारीरिक शोशण या सर्व अत्याचारांना तिला सहन करावे लागत आहे. आजही अनेक ठिकाणी दलित महिलांवर मोठया प्रमाणात अत्याचार होताना दिसत आहेत. राज्यव्यवस्था / शासन बघ्याची भूमिका घेताना दिसत आहे. याचे अलिकडचेच उदाहरण म्हणजे उत्तरप्रदेशातील सहारंगपूर होय.

दलित महिलांवरती अन्याय अत्याचाराच्या संदर्भात २००७ पर्यंतच्या मिळालेल्या व दाखल झालेल्या अॅट्रासीटीची नोंदणीकृत आकडेवारी पुढीलप्रमाणे.

वर्ष	नोंदणीकृत संख्या (अॅट्रासीटी)	वर्ष	नोंदणीकृत संख्या (अॅट्रासीटी)
१९९०	५९४	१९९९	६९१७
१९९१	२९९०	२०००	२७६४
१९९२	७४१५	२००१	३३६१
१९९३	८४५८	२००२	१२०९१
१९९४	९५६१	२००३	४८६५
१९९५	७६५९	२००४	३०५१
१९९६	११६१५	२००५	५१५०
१९९७	९२५६	२००६	६११८
१९९८	७०९५	२००७	५७०४

प्रस्तुत तक्त्यावरुन असे निदर्शनास येते की, दलित महिला अत्याचाराचे प्रमाण कमी जास्त होत असले तरी थांबलेले नाही व ही आकडेवारी मोठया प्रमाणात आहे. आजही अनेक ठिकाणी दलित महिलांवर वेगवेगळया प्रकारे अत्याचार होतच आहे.

क्राईम रिपोर्ट ब्युरो भारत सरकारच्या २०११ च्या अहवालानुसार अनुसूचित जातीच्या महिलांवर बलात्काराची प्रकरणे ही २००७ मध्ये १३४९, २००८ मध्ये १४५७, २००९ मध्ये १३४६, २०१० मध्ये १३४९ आणि २०११ मध्ये १५५७ एवढे असून २०१० च्या तुलनेत २०११ मध्ये अनुसूचित जातींच्या महिलांवर झालेल्या नोंदणीकृत बलात्काराच्या केसेसमध्ये १५.४: वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते. यासोबतच महिलांवरती वेगवेगळया स्वरुपाचे झालेल्या अत्याचाराची २००५ पर्यंतची सांख्यिकीय माहिती आपणास पुढील तक्त्यावरुन दिसून येते.

अपराध	२००१	२००२	२००३	२००४	२००५
हत्या	७६३	७३९	५८१	६५४	६९०
बलात्कार	१३१६	१३३१	१०८९	११५७	११७२
अपहरण	४००	३१९	२३२	२५६	२५८
डकैती	४१	२९	२४	२६	२६
लुट	१३३	१०५	७०	७२	८०
जखमी	४५४७	४४९१	३९६९	३८२४	३८४७
नागरी अधिकार	६३३	१०१८	६३४	३६४	२९१
संरक्षण अधिनियम					
जाती अधिनियम	१३११३	१०७७०	८०४८	८८११	८४९७
अन्य	१२२०१	१४३८३	११४०१	११४३	११०७७
एकूण	३३१४७	३३५०७	२६२५२	२६८८७	२५९४७

(स्त्रोत : रा. अ. रि. ब्युरो भारत सरकार)

प्रस्तुत तक्त्यावरुन असे निदर्शनास येते की, दलित महिलांवर विविध प्रकारे अन्याय अत्याचार घडून येताना दिसत आहे. याकरिता मानव अधिकार तसेच भारतीय संविधानातील घटनात्मक तरतुदी चांगल्या असून सुध्दा त्याच्या अंमलबजावणीचा अभाव तसेच सवर्ण व पुरुशी मानसिकता या अत्याचाराकरिता कारणीभूत असलेली दिसून येते.

निष्कर्श :

अनेक वर्षापासून मानव अधिकार दिवस जागतिक स्तरावर साजरा करीत असलो तरी भारतामध्ये दलित महिलांवरील अन्याय अत्याचारांच्या शृंखला चालूच असलेल्या

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

दिसून येते. भारतीय संविधानामध्ये सुध्दा दलित महिलावरील अन्याय अत्याचारांच्या संदर्भात विविध कलमांचा समावेश केला आहे. असे असले तरी अत्याचार थांबलेले नाही. याकरिता अंमलबजावणीचा अभाव दिसून येतो. मानव अधिकार आयोगाकडे दाखल झालेल्या केसेसमध्ये अधिकांश संख्येने दलितांच्या केसेसचा समावेश आहे त्यामध्येही दलित महिलांच्या केसेस मोठया प्रमाणात दिसून येतात.

दलित महिलांवरील अन्याय अत्याचार कमी करण्याकरिता त्यांच्या मूलभूत गरजेच्या पूर्ततेसोबतच त्यांना चांगले आरोग्य व शिक्षणविशयक सुविधा देण्यात याव्या व त्यांची योग्य पध्दतीने अंमलबजावणी करण्यात यावी. दलित महिला स्वावलंबी होण्याकरिता त्यांची रोजगाराची व्यवस्था करावी. जेणेकरुन त्या अन्याय अत्याचाराला तोंड देऊ शकेल. मानवाधिकारामुळे व भारतीय संविधानामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये समानतेचे तत्व रुजण्यास सुरुवात झाली असली तरी पूर्णपणे समानता निर्माण झालेली नाही. अनेक घटकांवर आधारीत भेदभाव दिसून येतात. मानवाधिकार हा महिलांवरील अत्याचार थांबविण्याकरिता महिलांना एक आशेचा किरण वाटतो परंतु त्याची योग्य अंमलबजावणी झाली तर खऱ्या अर्थाने दलित शोषित पिडीत महिलांना योग्य न्याय मिळेल.

संदर्भ सूची

१ चोरमोरे, विजय (२००४). स्त्री सत्तेची पहाट. कोल्हापूर : एक्सप्रेस पब्लिसिंग.
२ लांजेवार, ज्योती. भारतीय स्त्री आणि समाज. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
३ आपटे ज. श., रोडे पुश्पा (२००८). भारतीय महिला विकासाची वाटचाल. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
४ Unheard Voice : Dalit Women An Alternative Report, INWF, Jan. 2007
५ Dalit Women Speak out. Violence against Dalit Women in India NCDHR, March 2006
६ Violation of Human Rights of Dalit Women : Issue, factors and concerns. Ms Prabha Tirmare, CSW Nirmala Niketan Institute, Mumbai
७ सुमन, मंजु (२००४). दलित महिलाएँ. नई दिल्ली : सम्यक प्रकाशन.
८ शर्मा रमा, मिश्रा एम. के. (२०१०). महिला और मानवाधिकार. नई दिल्ली : अर्जून पब्लिकेशन हाऊस.
९ राय, अरुण (२००३). भारत मे जनहित याचिका और मानव अधिकार. नई दिल्ली : राधा पब्लिकेशन.
१० पलाइ अरुण कुमार (१९९९). भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग गठन कार्य और भावी परिदृश्य. नई दिल्ली : राधा पब्लिकेशन.

■■■■

आदिवासी महिला आणि मानवाधिकार

■ प्रा.महेंद्र पखाले
गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद जि.यवतमाळ

प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी काही विकासात्मक योजना राबवाव्या लागतात. याला भारत सुध्दा अपवाद राहू शकत नाही. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगत असतांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे-लागते. त्यांना त्यांचे अधिकार मिळावे व त्यांना जीवन जगतांना अडचणी निर्माण होऊ नये यासाठी प्रयत्नशिल असणे गरजेचे आहे. मानवी हक्क म्हणजे केवळ स्वातंत्र्य नाही तर मानवी हक्क ही समता, न्याय, बंधूता हया मानवी मूल्यांची जोपासना आहे, सामाजिक, राजकिय धार्मिक, वांशिक, लिंग किंवा वर्ण या मूल्यांची जोपासना करणे म्हणजे मानवी हक्क होय. उत्पादनाची साधने सर्वांसाठी खुली असणे, त्याच बरोबर निर्णय – निर्धारण प्रक्रियेमध्ये समान संधी असणे हा मानवी हक्काचा केंद्रबिंदू आहे. सर्वेच्च न्यायालयान तर असे म्हटले आहे की, प्रत्येकाला प्रतिष्ठेने जगण्याचा अधिकार प्राप्त होणे म्हणजे मुलभूत अधिकार होय. जागतिक मानवी हक्काच्या सनदेमध्ये सुध्दा याचेच विश्लेषण आहे. याचेच एक रुप भारतीय संवीधानात मुलभूत अधिकारामध्ये दिसते. मानवी हक्काचा उल्लेख करित असतांना दलित आदिवासी स्त्रियांचे अधिकार त्यांना मिळणारी वागणूक व त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी व उत्थानासाठी शासनाने केलेले प्रयत्न हया सर्व बाबींचा विचार होणे आवश्यक आहे.

भारतीय समाज हा बहूविध घटकांना बनला आहे. विशेषत: भारतामध्ये अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागासवर्गीय समाजबांधव आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळाचा विचार केल्यास काळानुरुप हा समाज चातुर्वण्य व्यवस्थेत भरडल्या गेला त्याला आत्मभान नव्हते या जातीच्या संदर्भात सामाजिक, राजकिय, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात म्हणावी तशी दखल घेतली गेली नाही. स्वातंत्र्यानंतर घटनेने बहाल केलेले विशेष मानवी अधिकार असूनही त्यांच्या अस्तित्वाचा, अस्मितेचा प्रश्न निर्माण झाला. कारण पूर्वी उच्च वर्गीयांच्या गुलामगिरीत असणारा अस्पृश्य व मागास समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. शिक्षणाशिवाय अशा समाजाचा विकास होऊ शकत नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

We are thankful to all the paper presenters who have contributed their research papers to this conference and made their research papers available before dealine and helped us to bring out this book well in advance for the readers.

Beside this a special word thanks goes towards Dr. Milind Sawai, the official principal and the organizing committee of the conference members Prof Anand Prakash Bhele, Dr. Sunita, Dr. VIjayata Vitankar, Dr Minakshi Kubde, Dr Madhuri Zade, Prof Deepak Magarde, Prof. Dharyasheel Taksande, Prof B.N. Khedkar who actively helped us during the publication process of the book. We are also thankful to non-teaching staff of the college who provided us necessary technical help related to the publication.

Finally we are indeed indebted to all the contributers of the papers who made this volume a reality.

We thank you all who made this journey possible.

Editor Team

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

CONTENTS

1	Scheduled Caste: Dilemma And Explication	Dipratna R. Raut	11
2	Human Rights For Dalit Women & Education	Naveen Tiwari	16
3	Violation And Initiatives Of Human Rights Of Scheduled Castes And Scheduled Tribes	Dr. Pravin Wankhede Dr. Anita Taksande	23
4	The Scheduled Castes And Scheduled Tribes (Prevention Of Atrocities) Act, 1989 And Awareness	Prof. Ranjana B. Ingole	29
5	Human Rights and SC/ST Entrepreneurship Development With reference to Daily Wage Farmers of KDMC	Mr. Sanjay Ramraje	35
6	Human Rights Violation of Backwards in India- Changing trends with Constitutional safeguards	Ms Swati B. Shingate	50
7	Status of Human Rights India, its meaning & Constitutional Provisions	Dr. T. S. Rathod	62
8	Human Rights Of Dalit And Adivasi	Dr. Vijayata M. Vitankar	66
9	Labour Provisions Benefiting To Women In India - A Human Rights Preview	Mrs. Vrushali N. Thorat	71
10	Situational Analysis of Denotified Nomadic Tribe A Study on Rajgond /Gond in Bastar of Chhattisgarh	Deena Nath Yadav Mrs. Shushila D. Mahant	78
11	Status of Human Right Violation and Atrocities against Scheduled Tribes	Ranjana H. Ade	85
12	Violence against Dalit Women	Dr. S.d. Bhoikar	90
13	Social Identity A human Right of Dalit	Dr. Milind Sawai	97
14	The Dimensions of Dalit, Adivasi human rights	Prof. Ramesh Somkuvar	101
15	Discrimination And Human Right Violation in Asia, Africa and Euro American Countries An Analysis	Dr. Anand P. Bhele	107
16	Devadasi: A System of Forced Prostitution, Devastated the Life Of Dalit And Adivasi Women In India	Dr chetana D sawai	124

Scanned with CamScanner

connect communities engaged in these practices, even if the communities were far apart and distant in both language and culture. Therefore, it is important that tribal communities located in different regions can gain publicity for the expression and handling of their rights through their campaigns and civil movements. When the recognition and registration of Adivasi community rights becomes easier, it will be more difficult for the government and commercial players to grab, destroy or pollute the Adivasi lands, forests and waters.

As far as their social identity is concerned they are also forced to accept the identity given by upper castes hindus as Vanvasi. Its looks like a strategy to tag them as inhabitants of forest like animals. This way they can be denied as human being and from all the facilities and development policies made for civil society. The true human right of Adivasi is to identify them as a part of society and not of forest. When they will be given their right of being a part of society then only their other social rights can be identified on the basis of the treatment towards them by the upper caste what they show towards Dalits. It is the time to think both dalits and adivasis about their similarity of culture and social identity to fight for their human rights together.

Reference :

1. Dr. M Obulapathi, Dr. C Ramanjaneyulu, 'Violation of Dalit human rights: The Indian experience', International Journal of Applied Research 2016
2. Observations on the State of Indigenous Human Rights in India, https://www.culturalsurvival.org/sites/default/files/INDIAUPR2016final.pdf
3. http://www.ohchr.org/EN/Issues/Pages/WhatareHumanRights.aspx
4. 1. Introduction to Human Rights: Problems and Prospects Delhi, 2001.
5. Human Rights of Dalits in India Human Rights Brief 2001.
6. The Language of Dalits Bahujan Political Discourse, in Ghanashyam (ed.), 2001.
7. Lit Identity and Politics Guha Ray, 2001.
8. Untouchability in Rural India New Delhi: Sage Publications, 199 Da Shah, Ghanshyam et al., 2006.
9. Human Rights Abuses of Dalits in India Human Rights Brief [13], Hanchinamani, B.B.-2001

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

■■■■

DISCRIMINATION AND HUMAN RIGHT VIOLATION IN ASIA, AFRICA AND EURO AMERICAN COUNTRIES: AN ANALYSIS

■ DR. ANAND P. BHELE
Dr. Ambedkar Social College of Wardha

Abstract:

Discrimination based on caste, colour, creed, race, language, religion, minorities and Socio-economic power find every where in the world which is basically supported and promoted by Social and Political systems and religious Institution of their concern countries. Indian political institutes have publically rejected discrimination and its practices, they talks, discuss and think about its demolition. For this purpose they pass various acts. However due to the improper implementation of laws, schemes, programmes and poor responses and irrinterest of officials, leaderships, and functionaries, People don't feel fear hence instead its of eradication, phenomenal growth is being observed. Some Orthodox philosophical religious and social groups are directly rejecting human rights of Dalits and Tribes in India.

In other countries this discrimination find on race, colour minories and religious superiority base. Some countries has accepted it and provided legal sanction, therefore no mechanism work for the justices and it the people have to tolerate it as a part of their routine life. The sufferer groups however wanted to change the suffering. For this they started to organised and rushing toward human right based organizacion and activists. (Purandare- 2010).

The attempt of Indian government toward protection of public interest and their worth is considerable. Dr. Babasaheb, Ambedkar the makers of constitution have added Fundamental Rights, Directive principles of state policy and Fundamental duties, that prescribed the fundamental obligation of state to its citizens and the duties of citizen to the state. These rights define in part III; apply irrespective of place, religion, caste, creed, gender. They are enforceable by the courts, subject to the specific restrictions. The Directive Principles are guide lines for framing of Laws by the government. Civil Right protection Act 1956 and SC/ST Atrocity prevention Act 1989 are the major stepping toward

Scanned with CamScanner

to controlling atrocities and discrimination. (Gajbhiy G.N.- 2012).

The report of Human Right Watch 2010, observed that India had significant human right problem in state and International level Human Right hence have provided various measures through its several conventions, however despite of having such. strong mechanism and Universal agreement, severe religious orthodoxism and brutal killing of men through extensive terrorism, naxalism and communal groups atrocities are being recorded which are now unstoppable.

This article basically described the causative factors of growing discrimination. a against weaker, depressed, oppressed and minorities by the high Powered groups under the shadow of two Component that is 1) Religion, Caste, race and Lifestyle and 2) Globalization and political power which has empowered one and weakened others that grove the way For conflicts and bloodsheds.

This report is research article based on secondary data. The objective of report is to high light the present situation of human right and its nature of violation in India and world along with the measures toward its prevention and controls.

We generally talk about human right of child, women and working classes but few about Dalit or depressed. These dalit, depressed or, exploitee (victims) class does not exist only in India, even, in other countries such hierarchies based on caste, class race, colour and religion are being seen. The status of their humanity is as lower as in India or elsewhere. Every where the base of in ferity is different, however out of these different bases caste and religion find more disgust and inhuman. The traditional customs and power made their lives panic. No body care about their natural right, human rights, political and social right. The system has accounted them as slave or a goods or means for services, by which they can meet their needs. Heritages and heritages are living with these brutal experiences. There find no values for their life. Even domestic and wild animal possess more worth and value than the cost of dalit's Life, There fore now the time has come to put this topic before people for discussion so that some one whoever may so he or she feel shameful and will take at emptive steps toward the dilution or eradication.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Research Methodology:

Objective of the study :

1) To make analysis of nature, causes, and effects of human right violation.

2) To find out the role and contribution paid by state in this regard.

3) To know what the people in society feels about the caste, religion, race and power based discrimination.

4) Finally to creat some new by pothetical views and statement regarding determinant role of society in context of its dilution.

Hypothesis :

1) As the religious, social and cultural system has awarded power to particular class of people that gives birth to inferiority, conflicts and discrimination.

2) Contribution, of state regarding eradication of human right practices is depending on the ideologies that they have adopted.

3) Least sensitization among people affecting initiatives taken by activities and organizational movement.

Research Design :

Descriptive research design is used in this concern. The research article gives elaborative description based on secondary data, such as national and international research studies books and world wide NEWS. The research is mostly of library based.

Coverage of the study:

The research study has focused its intention at Universal level. Hence if has universal scope and not only academic it has practical approach.

Human Right are moral principle or norm (1) which describe certain standards of human behaviour and are regularly protected as legal right in municipal and in international law (2) They are commonly understood as inalienable (3) Fundamental right "to which person is inherently entitle simply because she or he is human being (4) and which are "inherent in all human being" (5) regardless of their nation, location, language, religion, ethnic origin or any other status (3) They are.applicable every where and at every time in the sense of being the same for every one (3) They are regarded as requiring empathy and the rule of law (6) and imposing and obligation on person to respect the human right of others (1)(3) and it is generally considered that they should not be taken away except as a result of due process based on specific circumstances (3) for example, human right may include

Scanned with CamScanner

freedom from unlawful imprisonment, torture execution.

From these explanation this can be revealed that it is broad concept and contains right to fair trial, protection against enslavement, prohibition of genocide, free speech (10) or a right to education there is disagreement about which of these particular right should be included within the general frame work of human right (1), some thinkers suggest that human right (1) some thinkers suggest that human right should be a minimum requirement to avoid the worst-case abuses, while others see it as a higher standard. However, while speaking about the necessity of human right it is said that Human rights and the fundamental freedom are essential to all the individuals because they allow the individual human being to fully develop and use their human qualities, their intelligence, their talent and conscience and to satisfy their spiritual and other needs. They are also necessary because they provide suitable, condition for the material and moral up lift of people. (Denver Journal 1997).

Therefore, human right in practice have been redefine and encompass every aspect of human existence based on equality, dignity and freedom. Hence, any humiliation of an human being is an affront to his human dignity and thus a violation of human right (Quoted by Zilpilwar P, 2012).

Against this backdrop when we think of the problems of caste discrimination, racial discrimination, religious superiority and women's marginalization, We have to admit that the plight of human right in India and abroad is on higher and it is only because they are powerless and Dalits.

When we talk about atrocitities on SC in India, the situation find horrible. Government of India published its report in 2011 and it was found that during 2011, 33714 crimes were committed and recorded against scheduled castes. For crime against SC's U.P. is rank 1st, Rajsthan 2nd, Andhra Pradesh 3rd, and Maharashtra 9th. As the types of crime is concern, rape rank first with 1557 out of which 772 cases were against SC, & STs, then come murder (673 & 143) Their follows crimes like kidnapping and abduction. (616 and 37). The crime against SC and ST were get classified in two act. Total crimes under protection of Civil rights were registered SC-11343 and ST-1154. The cases under SC/ST. Prevention of Atrocities Act 1989 crime against SC-14959 and

(Article by Dr. Borkar A-2013).

Regarding the discrimination against scheduled caste one more research tell us that In India.

More than 50% of villages • Denied entry in to non-Dalit Houses. • Prohibition against food sharing • Denied entry in to places of worship. **More than 50-45% of villages** • Denied cremation and burial grounds. • Denied access to water taking • Ban on marriage processions. • Not allow to self milk to co-operatives. • Denied barber Services. • Denied Laundry services.	**30-40% of Villages** • School-separate eating • Payment of wages - no construct. • Denied entry into village shop. • Denied work as agriculture labour. • Cannot sell things in local market. • Denied visit by health worker. • Separate seating and utensil in hotel. • Discriminations treatment in police station.
IN 25-30% villages • Separate seating in Panchayat. • Separate seating in school. • Denied entry in to PDS shops. • Forced to stand before upper -caste man. **In 20-25% villages** • Paid lower wage. • Ban on Festival procession on road. • Segre gated seating to school. • No entry in private health clinic • Separate drinking water in school **In 10-15% of villages** • Denied entry in to panchayat office. • School : SC -Teacher and non SC students • Separate line at polling booth. • Discrimination in primary health centre	**In 15-20% of villages.** • Cannot wear new bright clothes. • Denied access to public road, passages. **Less than 10% of villages** • Denied entry to transport. • Cannot use cycle on public road • Denied entry in to cenema halls • Compulsion to seek blessing to marriages.

Source : (Quoted b[redacted]ambhar, 2013)

Over view of the forms /sites of Untouchability practices in Rural India by Degree of prevalence in study done in 4000 villages- UNHCR, Annual Report of Ministry of Social justice and Environment 2009.

8) Table : Comparative incidence of Crime Against Scheduled Castes-

Sr.No.	Crime Head	2007	2008	2009	2010	2011	% Variation in 2011
1.	Murder	674	626	624	570	673	18.1
2.	Rape	1349	1457	1346	1349	1557	15.4
3.	Kidnapping & Abduction	332	482	512	511	616	-
4.	Decoity	23	51	44	42	36	-14.3
5.	Robery	86	85	70	75	54	-28.0
6.	Arson	238	225	195	150	169	12.7
7.	Hurt	3814	4216	4410	4376	4247	-2.9
8.	Protection of Civil Right Act	206	248	168	143	67	-53.1
9.	SC/ST Prev. Act. 1989	9819	11602	11143	10513	11342	-0.2
10.	Others	13490	14602	15082	14983	14958	

(Source :- http://ncrb.nic.in, National Crime Record Bureau, Ministry of Home affairs, GOI.)

In case of discrimination in political Institute, it is observed that some traditional thinking and mind set posing problems for effective, functioning of leaderships. Five, Factor mainly relative to culture and tradition were find out

(a) entry into temple (44%) (b) Dalit conversion (47%). Dalit's self Dignity (38%), Social taboos (36%), Socio-cultural org. (41%) was the perception of Pancha's in Haryana.

One more study of Madhya Pradesh satna revealed that 53.06% non-Dalit Panchayat member do not trust in Dalit Panch's ability because non-Dalit says that Dalit-Panchas are dummy, they cannot take decision. (Rai & Kumar 2006).

In addition to this, a study by Sydenham, Irudayam and Mangubhai (2009) reveal that majority of women obstructed women (Dalit) from attending meeting in Gujrat and Tamilnadu. These person who obstruct are Dominant Caste member Gujrat-7, Tamilnadu-15, Vice president

(12) Klerk (11), Villages (etc) (37).

Still (6), Panchayat President in Tamilnadu after that they have no prohibit to enter into panchayat office (3) of Gujrat and 17 Tamilnadu. Said that they cannot enter in office with sandles.

(35) Gujrat and 28-Tamilnadu Women elected member has to seat on different - separated chari, 57 of Gujrat and 50 of Tamilnadu women can not drink water from same container (Sydenham 2009)

This is the fact of lower caste people including Dalit and others. Specially Dalit community held more heinous. It is taking place in 21st century where, Science guide the minds, however, brutual killing like khairlanji (Maharashtra) Laxmanpur Bathe (Bihar), Mirchpur (Haryana), Jawadi (Ahmadnagar-Maharashtra) are taking places regulary, though entire human races has accepted the Fundamental principles of equality. Even GOI, do not found positive regarding reservation policy. In the year of 2017, reservation quota is ended up for SC student for the admission of MD, MS, and other Post Master Degree Courses. (Lokmat 6th, June 17). Government has cut of grants of Research Centres and scholarship for abroad. This mean that all the time Dalit remain hatred in the eye sight of upper caste. For this the attitude and thinking religious teaching and caste factor has played significant role among Hindus, MUSLIM, SIKHS, CHRISTIAN and JAIN. Specially, Buddhist and Dalit Hindus are more hated they are worst than animal.

Scenario Of Human Right Voilation In Asian And Euro American Countries (State-politics Discrimination).

During the world war I and II crore of people along with millitary and Civils were killed in Lakhs and thousands of those who stay alive, become handicapped, distress, homeless, sick, morally torture and widows. This war has gave the signal of destruction of Universe if thrust of emperership, nation capturing and worlds leadership remaine same. These were the symptoms of human killing ideology. Germany, Bretain, America, Japan, Russia were the leader of these both war at word realized it as a evil or ghost's deed and realized the importance of 'peace', finally The Buddha's Teaching got with and all these nation took initiative to found Universal pence forum. They did this in the year of 1948, 10th Dec. and passed the 'Declaration of Human Right' by United Nations. In this race, the same countries shown their dominance, and Britain, America, Germany, came forward. Out of these United State of America hold the responsibility world wide peace and became the universal

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha
Ambedkar College of Social Work

Scanned with CamScanner

leadership in context of protection of Human Right of the people in world.

But, still since from 1948, these nation could not, get success in establishing universal peace.

Regarding this some example can be stood as witness of event.

- Bombing on Yugoslovia by NATO Nation in 1999 by the name of humanitarian intervention. But it was the example of imperialistic terrorism.
- In 1972 America has prisioned 3 lakh 30,000. Now this number goes around 21 lakhs. Racial based and Gender based discrimination was always remained to topic on peak of Universal agenda for discussion.
- 2003 America capture Iraq's Faluja state and take over hospitals under their power treating nurses, doctors and patients in humanly. This event has violated Geneva agreement (Gawai 2010).
- 7th April - July 1994. During this period Hutu-Tulsi conflict took place. Near about 500000 people died. America and Other countries has ideas and knowledge of this phenomena, intentionally they neglect and given dumb acceptancy. Even the par of this the world Bank which worked under dominance of America has provided the Loan of Rs. 83 million dollars to Habiari Mana-The precedence of Rawanda, for its structural Adjustment Programme. (Linda Melvern: The people Betrayed : The Role of west in Rawandayan Genocide).
- Many European thinkers have blaim the Biggest countries such as: America, Great Britain, France, Russia, erc, has maintain unrest in underdevelopment countries to creat and developed market for their weapon produces. For this purpose the thinkers claims that these developed state has supported terrorist. They again protect the American president Nixon Ford and Corter for their best regime but blaimed Ronald Riggon as he use human right concept for the benifit of American imperialism. He abolished communism and promote capitalism. (Henri Kissinger- Regions of Nation's). This he submit further statement as witness.
- The total expenditure on weapon production in world was 900 ... for poor countries was

PRINCIPAL I/c
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

only about 60 dollars which was least.

All African countries were in griep, where 240 tones weapons were supplied by east Europe to maintained terrorism.

- Congress research service submitted its report in 1997 stating that alone America has supplied 57% weapon to un-developed countries- (Congress Research Service Report 1997) .

These example are enough to prove that globalization has supported partially human right violation activities. (DARJ, 2010) has assisted to make certain countries master and same enslaved.

Social Discrimination in Asian and Euro-America and African Countries.

India's cast system naturally finds corollaries in other part of subcontinent, including Nepal, Pakistan, Srilanka, and Bangladesh. Within the Dalit community of Nepal, there are eight major castegroups and twenty Five, identified Sub Castes Some NGOs estimate the Dalit population at 4.5 million of (20%) in Nepal.

Nepal's 1990 constitution prohibit discrimination on the basis of caste., religion, sex, race and ideology. However, an exception was created for Hindu religious practice. Dalit are most offenelly legally excluded from Hindu temples and rituals. They are also kept from entering hotels, shops, or homes and even from cowsheds.

Gaidakot Milk Scandal 2000is the reknown examples.

Now about Nigeria, within the Igbo Communities of South-eastern Nigeria, the marginalization of these that have been catagorised as a reportedly remains largly unchecked. The caste 'Osu". The Osu share the same legal status as other Nigerians - the Osu system was out lawed with the passage of Osu system Laws of Eastern Nigeria in 1956 and 1963 - members of Osu community are still shunned on Pariahs and denied social equality. Mostly land less, Osu can traditionally only marry within their caste and are burried in separate cemeteries.

Discrimination against Buraku in Japan Burakh are called "Pollution abundant or unclean" are in number three million are remain engaged in unclean occupation from Japans Feudal to Kugawa era in seventh century. They are leather maker, a task shunned by shintoists and Buddhist. The then government codified such discrimination against Buraku when it explicitly deemed certain groups distinguished by their occupation to be eta and hinin (non-person). These newly lower caste

Scanned with CamScanner

further force in to specific occupation. The etas were forced to dispose of dead cattle or take work as hide tanner and other leather-related crafts. In 1700 the Japanees govt. established specific rules for Baraku about cloth wearing and hairstyle so that they could easily identified. The system abolished in 1871. How ever till now they are victim of exploitation. In modern day Japan setting fires to Baraku village in western Japan and demanding that the edict be revoked Even now these Baraku lives in separate Community in larger cities Kyoto, Osaka and Kobe. They are characterized as dirty and in appropriate to associate with. Today they are target of verbal abuse and incitement to violence. "Kill Buraku People" - These type of message generally seem on social network. They are still isolated in rural area of Japan. (Website http://www2001)

In Srilankla, caste discrimination occurs in both of Srilanka main Tamil communities as well as those with ancestors. Marriage bars persist, as do other social bars caste based discrimination is some time applied to non-Hinds-including Tamil' Christian and Muslim Converts. as the members of the minority groups.

Caste differences between Indian Origin Tamil (Plantation Worker) also remain prominent. High caste worker will offer refuse to touch food offered by "untouchables". In Srilanka there are two caste system one for the Sinhalese and other for the Tamils although they both have their origin in India the Sinhalese Caste system do not linked with Varna. It was aspect of feudal society. The caste system was secular hierarchy. Social distance was practiced but the notion of pollution hardly expected. Only the expectation of Radiyas or Rodi, which is consider unclean (Fifth). They were denied land and work and subjected to many disadvantages and degrading treatment. Out caste marriage is also banned.(Ibid)

In case of Pakistan debt bonded labour is most prevalent in Punjab and Sindh. Mostly Hindu Lower Caste people are engaged in agriculture and plantation ever after the abolition of Bonded Labour system 1976. The practice is continue.

Srilanka, Bangla Desh, Japan, Pakistan and India every where marriage system remain a primary source of discrimination for Baraku in Japan, Wolof societies of Senegal, Tamil and Sinhalese in Srilanka ... Hindu Dalit and other in India.

British rule work principally as municipal cleaners and domestic worker. Lowly jobs that are shunned by the countries majority Muslim, Bengali Pollution. There are 5500 Cleaner work dalit in Dhaka lived in small, squalid quarters they work as vendors and riksha pullers.

In Surinam, Indian of Dalit descent continue to be largest distinguished by their various caste based occupation. Chamar traditionally work as drim beaters, beggars, hawkers and shoemakers pollute as landless laborers. Dhobis as washers, called as porter and Dasis as house servants. A high caste group kurnis are Cultirators Anir as cow herders and chettyar as weavers.

In England according to sat Pal Muman a Presenter at September 2000 International conference on Dalit Human Right in London Shown that Jat in England make differences with lower caste Dalit they refuse sharing water taps and refuse to make any physical contact. (website 2001)

Atrocities In The World

Some countries has designed own Laws that prohibited discrimination where as some has legal sanction and have no legal provision to stop discrimination. In western and African countries Racism and globalization found main source of discrimination there is race colour -conflict. There hierarchies are based upon majoring economy power and racial putting.

America - and - Europe has the majority of white (faced skin) any imported Black from Africa and made them slaved such as Germany - Trukist, Britain -Bangla and Pakisthani and France have Algerian and Morokkans They are lower in hierarchies and sufferer of discrimination.

Africa belongs internal racism. Settle tribes and migrated tribes have most severe fierce. (fight). In this context the famous scandal was observed in 1994 between HUTU & TUTSI.

Burundi was separated from Belgium (European) in 1962 and since the time attack and counter attack find between them. During the period of 12 years (1993-2005) near about 3 lakh 50 thousand TUTSIS were killed by 'HOTU'. This riot made impact on Rwanda and here also from April to July 1994 (in only 100 days time) 800000 people were killed. There we can find no another example of racial conflict of racial riots. Another racial scandals are also not unknown to world we can remember the example of Jue -Slaughter during second world war.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Masses killing during Stalin Regimes Tibetans killing in chino, all are the examples of Human Right violation. Entire world is sham full by their (black) dark -deeds (sharad ,2010)

In Pakistan, Ahmadia Muslim are minority with 4000000 number . According to traditional Muslim, they do not accept Ahmadia as Muslim They consider Ahmadia as 'Kafeer' because of religious ideological differences. They become the enemies of shia and sunni They reside in Bangladesh, India, Pakisthan and Afganisthan. They reside in Bangladesh, India, Pakisthan and Afganisthan. They Practice muslim prevalent entire practices. They also find in Egipt and Indonesia. Sunni of Pakisthani hated Severely Ahmadia Therefore Masacre between them always occurs. There was great riort in 1953, 1974 and 2000. During this time Ahmadia were murdered because they are Ahmadia Lateron. The then Prime minister. Zulfikar Ali Bhutto made constitutional amend mend and provided some special rights to them but after word the then Prime Minister Zia-UL-Hukk abolished all rights. Afterward they (Sunni) declares the religious teacher of Ahmadia will be punished for three years- Sakt Majuri if he work for spreading out his ideology. The Rabawa village of Ahmadia Communities with 3500 population was declared as criminal. They are frequently brutally kill kidnap, raped, loot and frequent attack of their mosque are the common evidences. In 1995 Dr. Rashid was murdered along with his son-in-law. On 28th May 1995, 80 Ahmadia were brutally killed with no mercy (Sharad, 2010).

The same things being observed in Arab countries of Middle part of Asia. Kurd community is the largest community is the largest community with 3.50 crore population. They found in Egypt, Seria, Iraq and Saudi Arebia. After first world war i.e. in 1920 the boundaries of Turky, Seria, Iran, Iraq and Saudi Arebia were done fixed, but kurd could not got their own land.

Britain have gave them assurance of their independent land but it could not happened. Still they have no their own home land and such large population became migrated one.

America have provided so help and they got some land, however yet kurd are sufferers. They have to tolerate atrocities of seria, Turkey, Iraq, Iran and saudi's people. Syria has rejected their citizenship in 1964. They face several. Problems such as, home land, water, electricity health service, school, employment and other development. Kurd is the most victimized group of Human Right violation. (Vidrohi 2010)

Failure to Implement Domestic and International Law :

The practice of "untouchabilty" other caste based discrimination, violence against lower caste men, women and children and other abuses out line in this report violet numerous domestic and international laws. International human right Laws on government a duty to guarantee the rights of all people without discrimination and to punish those who engaged in caste base exploitation, violence and discrimination.

In its August 2000 resolution, the UN sub commission on the Promotion and protection of Human Right urged government to ensure the "appropriate legal penalties and sections, including criminal sanctions are prescribed for and applied to all persons or entities within the jurisdiction of the Government concerned who may be found to have engaged in practices of discrimination on the basis of work and descent. But these all attempt have seen no significant impact on state, countries administration and people. (Website http://www2001.)

Review of Literature:

The topic of the research article is 'Discrimination and Human right Violation in Asian, Euro-American and African countries: A Review was designed with certain objective and hypothesis. According to the objectives and hypothesis, frame of article was designed. To fulfill the contain of the study some literature noted out.

In this research, standard Encyclopedia of philosophy by James Nickel (2013,14 and 2010) was referred regarding philosophical ideas of Human Right, then what are Human Right by united Nation 2014, Encyclopedia Britanica 'Human Right by Bűrn H. Westson 2014, The New Republic, The Old New things by Garry J Bass (book Reviewer) 2014, 10 referred.

In addition to this Freeman 2002 p-8 have also seen along with this standard texts, some national level research studies such as Dalit women's Rights to political participation in Rural. Panchayati Raj by Mangubhai Jayshree (2009), Dalit leadership in Panchayats - A comparative study of four states by Narender Kumar and Manoj Rai (2006) were referred. Beside this the auther has refered some sovenier, journal and magazines. Such as Vidrohi (edited by Dr. Yeshwant Manohar and committee) in 2012, scheduled caste in India. Issues and challenges (edited by Dr. K.S. Patil-2013) Journal named Decision and Action Research Jurnal. An interdisciplinary journal of 2010 July edited by Dr. Rekha Wankhede and Board were referred.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha
Dr. Ambedkar College WARDHA

Scanned with CamScanner

From the collected data and its analysis following conclusions have been drawn.

Conclusion:

1. United Nation Human Right convention and Declaration have provided brilliant charter and format of Human Right for entire nations of the world as a key guideline for effective execution of human right domestic and international laws for their respective nation, country or state.

Apart from this every country and nation have their own constitution and individual Laws concern about Human right of their respective citizens, individual, masses, groups organization: but due to lack and gap in the effective administration, execution, human right violation, individual and community discrimination is occurs.

This is the symbol of every nation and country Even it is the failure of united nation organization UNHRC and various organization.

2. World Wide Human Right base issues are large in numbers, more complex, wide in range and more critical to find out its solution; state has its certain limitation regarding international issues. Hence the problem of Syria, Turky. Iran, Irag and south Arebia become more complex.

The Problem of Kurd and Ahmadia of Pakisthan, Kashmir of India, and Tibetian of china is the most urgent issues which need immediate solution for that UNO, UNHRC, Convention on Human right International court are require to take immediate stepping. Otherwise the people are dying without justice which will be shameful for everybody. Developed and under developed countries. Including UNO.

3. Discrimination, violence and violation of Human Right occurs everywhere in the world. It has mainly two reason. 1) Cast, Relegion Economy Power 2) Racism, colour and power and Authority acquired thoroughly globalization.

4. Discrimination based on caste, religion and economy power is observed in. Asia countries. In all Asia countries caste similar groups found lower at nierarchy of social system. This is prove that social structure near about similar another thing is that maximum Hindus have migrated in Nepal, Srilanka, Bangladesh, Japan, Britain, Suriham, Mauritious and Malesia, these Hindu have invadeded. Caste system and hierarchical mechanism with untouchability. Japan have Burako,

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Srilanka have sinhalesed Tamil, Bangladesh have Indian Hindus of Lower caste etc.

Another thing is found that muslim countries are found more religious orthodox. Within muslim they discriminate their own people were cruelly as like Hindu and Dalit. Ahmadia, Kurzd are examples.

5. In western country state discrimination found more aggressive. European- American countries have struggle and conflict for power of nation. They wanted to be more powerful with universal leadership for that they used the globalization as useful mean. America Britain Russia. France are Example which kept alive terrorism in underdeveloped countries so that those countries would be market for their weapons. This has disturb world peace and broken silent with human right violation of their people and other countries people also.

6. These practices have brought tremendous growth in extensive violence in world. Seria, Israyal, Iran Iraq, Turky, China and Japan are the major countries which keeps control over global market and countries administration.

7. What so ever since from India to America, South Africa, Tibet, Syria Pakistan and Britain entire nation have failed to implement agenda of human Right appropriately.

In India even after Dr. B.R. Ambedkar have provided complete ideal constitution, because of polluted nature mined politics and political leadership. It could not vanished dirty caste system and cast dominance over every field. Religion particularly Hindu Nationalism remained major obstruct and obstacle in removing caste from Indian polity.

8. People are negative about minority Muslim, Buddhist, Buddhist and other dalit Hindu Caste. High caste Hindus and even other middle class Hindus hated. Minority and Dalit. They don't want to give equality and similar status. They don't want to see these group more progressive Hence always attempt are being made to keeps them in control by imposing various limitation and fear on them so that they would not raise their head and finger. Hook or crook is the practical ideology of rulers in India, hence after discrimination and Human Right violation no proper justice gets available within short span of time. They want Dalit would be survival and servant Class for ever. That's why no real efforts are done to improve status of dalit and therefore in context of social development India are lagging much behind. Now a day politic's

Scanned with CamScanner

key are going in the hand of religions teacher who trust more in vedic ideologies than constitutional ethics values and principle in such case how one can expect for social development. Therefore there is need to find out answer to these above question.

Suggestion :

1) United Nation organization should take more precaution in the implementation of international, domestic human an right laws.

2) It should award punishment to those countries which basically violate human right agreement and contract fearlessly. They should acquire control over the malpractices. For this purpose merciless working of united Nation Human Right Commission is required without caring about international support to any other country.

3) To eradicate growing terrorism all democratic and peace demanding countries should come together. For that all nation group such as BRICKS, G-21, SARC, UISICEF, UNO and else other need to come together and join then hands. Policy shall be design in that direction.

4) UNO should not keep the fear of war from terrorist countries. Aggressive measures are needful.

5) Caste Districtimination should not tolerate by UNO at all. It must give clear cut instruction to the countries such as India, Pakisthan, Japan and other. It shall charge penalties and register case on the person, group or institutes what so ever.

It shall keep watch on malpractices. They should assist Judical system to be more strong and neutral.

6) Government of concern State/ countries should keep faith in their constitutional ideology and mechanism. They should contribute greater effort to built nationality, brotherhood ness for their Justice.

7) On National level all government organization officers, Human Right Organization officers, Human Right Organization, Activist, Police Dept and local level functionaries, educational institute should come together and work hand in hand for the promotion of human right and social people.

- Thomas Pogge, MBE. Smith ...ndia of

Philosophy, Human Rights, Retrieved August 14, 2014.

- Nickel 2010
- The United Nations, office of the High Commissioner of Human Rights, What are human Rights? Retrieved August 14, 2014.
- Burns H. Weston, March 20, 2014, encyclopedia Britannica, Human Rights Retrieved Aug. 2014.
- Gary J. Bass (book reviewer), Samuel Moyen Oct 20, 2010, The New Republic, The Old New Thing, Retrieved Aug. 14, 2014.
- Beitz 2009, P.1
- Shaw 2008 P. 265.
- Freeman 2002 PP 15-17.
- UDHR 1948
- Narendra Kumar and Manoj Rai (2006) : Dalit Leadership In panchayat - A Comparative study of four states Indian Institute of New Delhi, Rawat Publication Jaipur.
- Mangubhai Jaishri, Irrudyamsj Aloysius and Emma Sydenham (2009): Dalit women Rights to Political Participation in Rural Panchayati Raj- A study of Gujrat and Tamilnadu- Justia et Pax, The Netherland Insttof Development Education, Action and Studies, India Equal Rights, the Netherlands.
- Dr. Rekha Wankhede (editor) 2010 - Disciplinary and action research journal Vol No. 02/2010 ISSN 0975-590X Prof Shivkumar Solanke Amruvati (Mah. Ind).
- Dr. K.S. Patil (Ediln Chiet) (2013): Scheduled caste in India: Issues and challenges. BSPK Nagpur.
- Virag Gawande (2012) : Human Right (Proceedings) Adhar Publication Amravati.
- Sharad Gaikwad (2010) : Virohi V-Two Enterprises Mumbai.
- Website:
- https://www.hrw.org/reports/2001/global caste 0801-03.htm NEWS PAPER

Daily Lokmat Dated 06/06/2017 (Marathi) Nagpur Edition (Maharasthra)

PRINCIPAL I/c.
Dr. Amb...ar College of
Social Work, Wardha

Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

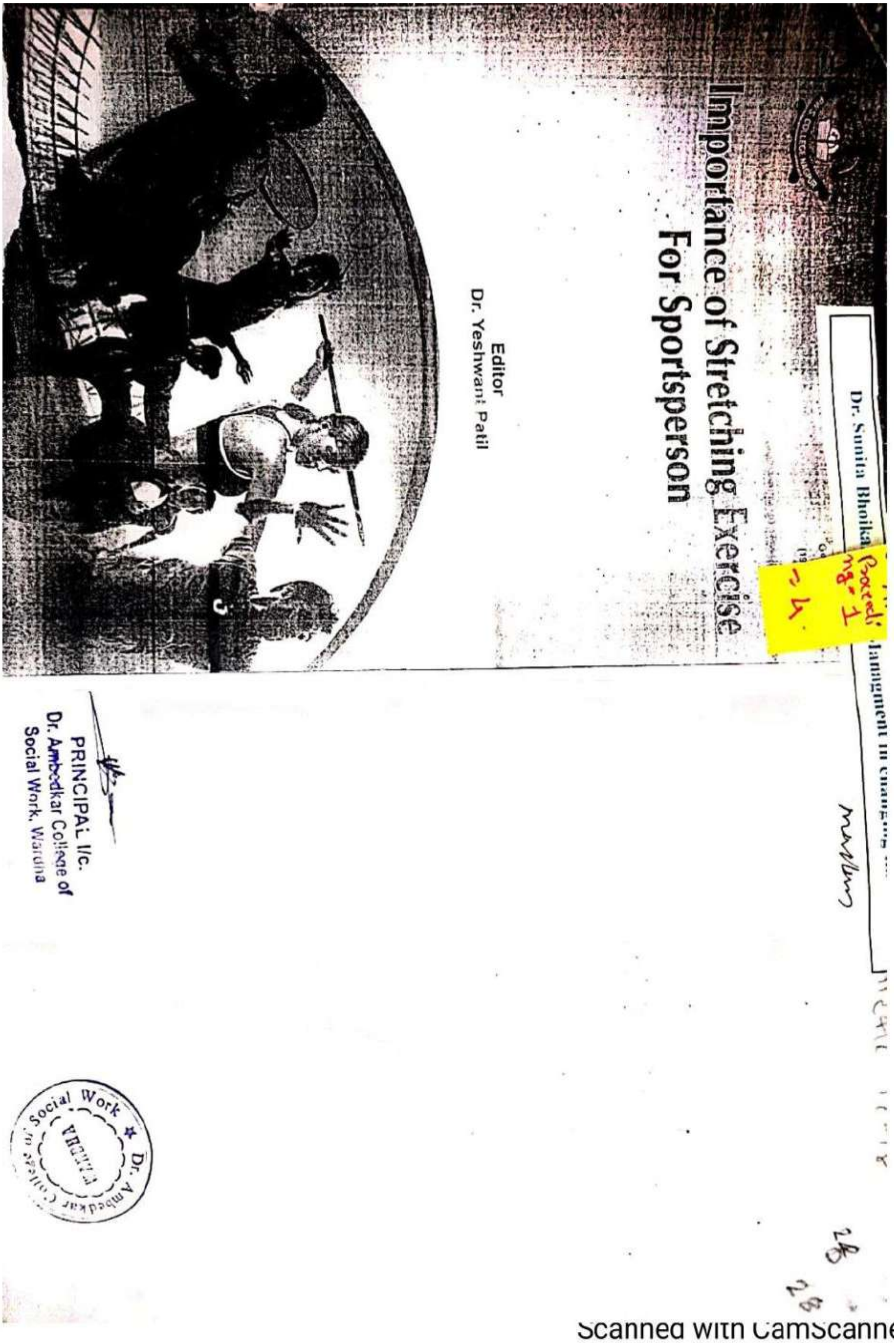
Importance of Stretching Exercise
For Sportsperson
Editor
Dr. Yeshwant Patil
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha
Scanned with CamScanner

Importance of Stretching Exercise For Sportsperson

Editor
Dr. Yeshwant V. Patil

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Dr. Madhukarrao Wasnik
P. W. S. Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 440026

Scanned with CamScanner

Editorial Board

Editor

Dr. Yeshwant V. Patil

Members

Dr. Jatin Soni (V.C. Gujrat)

Dr. A. K. Uppal (Ex. V.C. and President PEFI, New Delhi)

Dr. A. K. Bansal (New Delhi)

Dr. Rajashree Vaishnav (Nagpur)

Dr. Shinkukumar Singh (Nanded)

Dr. Balwant Singh (Mumbai)

Dr. Mritunjay Singh (Gondia)

Dr. Pramod Katkar (Aheri, Gadchiroli)

Dr. Piyush Jain (New Delhi)

Dr. Avinash Asnare (Amrawati)

Dr. Vishwambhar Jadhav (Mumbai)

Dr. Matin Kadri (Aurangabad)

Dr. Pradeep Deshmukh (Latur)

Dr. Dinesh Patil (Jalgaon)

Dr. Umesh Rathi (Amrawati)

Dr. Anil Karwade (Nagpur)

Mr. A. K. Pande (Nagpur)

Dr. Babaso Ulpe (Kolhapur)

First Published : 24th February 2018

Published by

Principal

Dr. Madhukarrao Wasnik P. W. S. Arts and Commerce College

Kamptee Road, Nagpur - 440026

Contact : 0712-2653711

Web : www.pwscollege.edu.in E-mail : principal@pwscollege.edu.in

...ing

...Enterprises, Nagpur.

...00/-

...78-81-926293-4-6

...This present Anthology contains papers invited for publication on the occasion of UGC Sponsored one day National Workshop on the topic Importance of Stretching Exercises for Enhancement of Performance levels of Sports Persons held on Saturday, 24 February 2018. Hence the anthology or any part of it may not be reproduced in any form without the prior permission & information of the principal, Dr. Madhukarrao Wasnik P.W. S. Arts and Commerce College, Kamptee Road, Nagpur-26.

The Board of Editors and the Publisher may or May not be agree with the views of the research paper writers printed in this anthology. Individual authors are responsible for the authenticity of published matter of the research papers.

Scanned with CamScanne

only one part of the picture on the other injuri[illegible] ack of flexibilities, postural deformities and frustration are the other part. Therefore, a greater focus and awareness regarding new techniques to increase the physical sporting ability is need of the hour.

Through this workshop the organizers are trying to involve coaches, educationists and sportspersons to focus on the importance of the exercises and ultimately the flexibility and performance level of sports persons. This topic has multiple facets which have been dealt in the various subthemes. The various Workshop presentations and published research papers will also throw new lights on these areas.

The organizers sincerely hope that this workshop will help increase the awareness towards the importance of specialized stretching exercises in performance level of different sports. The publication of an anthology will also provide a permanent resource for future researchers.

The poster competition organized on the occasion of the workshop will also provide a visual treat and fire the imagination of the teacher, students and researchers. The competition will also bring out the creativity amongst the sport lovers.

We are grateful to UGC for its financial support to this workshop. The organizers would also like to take this opportunity to thank [illegible] for its collaboration, the participants from the different states, the hon'ble members of People's Welfare Society, the teaching and non teaching staff of Dr. Madhukarrao Wasnik P. W. S. Arts and Commerce College for its unstinting support and co-operation for the workshop. A word of thanks is also due to the [illegible] Committee and the Organizing Committee for [illegible] support.

[illegible] PRINCIPAL I/c. Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Editor

Dr. Yeshwant V. Patil

Contents

1	Preface	i
2	Comparative Effect of Yogic Practices and Walking Exercises on Health Related Physical Fitness among the Students - Dr. Vasudha Arun Khodaskar	1
3	Importance of Stretching Exercise for Enhancement of Sports Related Performance Dr Yeshwant V Patil	10
4	Biomechanics in Sport - Dr. Nitin Deulkar	17
5	Impact on Collegegoing Students of Stress Management - A Study Dr Rahul D Kalode Dr Sandeep B Satao	28
6	Psychological Techniques Adopted for Peak Performance in Sports Competition Dr Jaikumar G Kshirsagar	39
7	Globalization and its Impact on Higher Education in India - Prof. Sunil Dhakulkar	48
8	Rehabilitation in Sports - Dr Pravin Gopalrao Patil	57
9	Benefits, Need and Importance of Daily Exercise Shri Pandurang Jagannath Gete	67
10	Drug Abuse in Sports and It's Psychological Effects on Athletes Prof Balasaheb Pol	76
11	Effect of yogic practices on health status and psychological and physiological parameters of lawyer Dr Shubhangi Damle	85
12	Massage - Dr Yagya Singh	95
13	Health Benefits of Vigorous Exercises Dr Ashwini H Sakalkale	103
14	Strength Training for Athletes: Does It Really Help Sports Performance? Prof Sarjerao Rambhau Wagh	111
15	Sports Injury and Sachin Tendulkar - Dr. Ajay S. Bonde	119
16	Importance of Vision Training to Improve Sports Performance Dr Vivek P Gulhane	128
17	External Factors Affecting on the Sports Performance Dr Santosh Tayade	136
18	Role Of Nutrition In Performance Enhancement And Post Exercise Recovery Dr Divakar Ruikar	144
19	Postural Management and the Prevention of Deformity in Children Prof Dhananjay B Vitalkar	152
20	Role of Physical Education and Sports in Indian Prospective Dr Pramod Humbad	160
21	Importance of Yoga in Physical Fitness - Prof. Gowardhan Y Wankhede	167
22	Physical Education India: Current Scenario And Future Prospects Prof Bajirao Ingole	174
23	It's Important and Benefits - Stretching - Dr N N Jangitwar, Dr D R Satpute	181
24	Aerobic vs Anaerobic exercise training effects on the cardiovascular system Dr Anil Vaidya	188
25	Exercise and Body Composition - Dr Raju D Chawke	196
26	Postural and Postural Deformities - Ravishankar Bharti	200
27	Workout Injuries Prevention and Treatment Dr Umesh J Rathi	208
28	Cricketer Performance Can Be Maintained by Regular Stretching Prashant Hambal	215
29	Postural Deformities and Exercise - Dr. Vikrant Ramchandra Wankhade	222
30	Isokinetic Exercise - Dr Shashank G Nikam	229
31	Yogic Exercises and its Effect on Selected Motor Fitness Components of College Girls Dr Santoshi K Saulkar	235
32	Massage - Sudha Gajanan Sabare	242
33	Critical Analysis of Physical Education and Sports in India Prof Sayyad Anisuddin Sayyad Gayasuddin	249
34	Stress Management in Changing Times - Dr Sunita Bhoikar	256
35	Bio-Mechanical Principles and Sports Performance Prof Dr Sajay M Madavi	265
36	Role of Exercise in Prevention of Sports Injuries Mrs Vrushali P Deshmukh	272

Scanned with CamScanner

37 A Comparative Study of Health Related Physical Fitness School going 12 – 14 years Girls Students in Rural and Urban regions of Nagpur district. Jayant Kumar Ramteke 279
38 A Critical Review of the Role of Exercise in Injury Prevention and Road Ahead Dr. Mohammed Ajaz Sheikh 286
39 Kinesiology – Systematic Review - Prof. Zakir S. Khan 293
40 Effect of Limonia Acidissima (Wood Apple) and Jaggery Pulp as a Nutrients for the Enhancement of Athletes Performance Mohamed Adil Ahmed, Dr. Rajendra Singh, Dr. Syed Mateenuddin Quadri 307
41 Fit is Not a Destination, It Is a Way of Life Prof. Siddharth Wani, Dr. Pritam B. Gedam 313
42 Sport Psychology in India Current Status and Future Direction Prof. Kailas Karale 320
43 Importance of Yoga in Daily Life Janardan Roy Pramanik and Dr. Sukhdev Biswas 326
44 Drugs In Sports Chemical Warfare - Mr. Shailendra D. Giripunje 331
45 Effect of Selected Exercises on Agility and Jumping Ability of Badminton Players Prof. Sandeep M. Chawak 337
46 Isotonic and Isometric Exercises - Dr. Amit Kanwar 343
47 Effect of Selected Ankle Exercises on the Performance of Vertical Jump and Standing Broad Jump of Volleyball Players Yogeshwar S. Nikas 350
48 Exercise for Fitness and Healthy World - Dr. Sunil Sitaram Bhotmange 357
49 Meditation & Its Benefits For Human Being - Mr. Kuldeep Rajkishor Gond 363
50 Rehabilitation of Injury in Sports through Exercise - Dr. V.V. Pande 367
51 Role of Exercise in Weight Management Dr. Dinesh Kumar Kimta 373
52 Common Postural Deformities and Its Remedies - Kamlakar Thakre 378
53 Balanced Diet for Sportsperson - Dr. Dilip Malekar 385
54 Physical Activity and Exercise Motivation of the First Year Students of Nagar Parishad Shivaji College Mowad: A Study Prof. V.T. Ninave 390
55 Correlation Between Selected Co-Ordinative Abilities and Sports Performance of Kabaddi Players Sandip N. Kolhe 396
56 Personality Consistency in the Behaviour of Individuals in Sports Prof. Dr. Rajendra P. Raut, Dr. Sanjay Khalatkar 401
57 Pranayama Exercise And Its Benefits Nitin Gullane, Dr. R.R. Durge 406
58 Need and importance of sports science Anantn Ravi Drashan Joshi 410
59 Contribution of Sports to Sustainable Development Goals Dr. Ghanshyam Makkawar 415
60 Impact of Training on Physically Fitness Conditions : A Study Dr. Sachin H. Chaple 421
61 The Effect of Six Week Plyometric Training Program on Sprint and Jumping Performance 427 Prof. Principal Dr. Sanjay Kumar Singh
62 [illegible] Nutritional Diet For Better Athletic Performance Mr. [illegible] Kumar Sharma 433
63 [illegible] and Benefits of Exercise Dr. Dattatray Damodhar Karangle 438
64 Exercise and Injury Rehabilitation Dr. [illegible] F. Yadav 442
65 Physical Activity in Early Childhood: Setting the Stage for Lifelong Healthy Habits [illegible] 447
66 [illegible] for Well Being Prof. [illegible] 452
67 Physical Fitness and Mental Health among the College Students: A Study Dr. Dilip [illegible] 457
68 Strength and Speed Abilities of [illegible] Female Athletes Israrul Haq 464
69 Flexibility Development at [illegible] (11-14 Years) Through Stretching Exercises Dr. D. R. Satpute 470
70 Finance Administration of Sports Budgeting, Forecasting and Planning Dr. [illegible] 474
71 Medical Benefits of P[illegible]yama - Rohit Kumar
72 Yoga and its Effects on Human Body - Tushar Jumde
73 Levers - Dr. O. P. Aneja
74 Abc of Stretching Exercises - Dr. Sagar P. Narkhede
75 Isotonic And Isometric Exercises - Dr. J.M. Jagtap
76 Can Alcohol Affect Sports Performance and Fitness Levels of Atletes Dr. Rahul Thakur
77 Prevention of Sports Injuries with the Help of Swiss Ball Eexercises Rajani J. Murkute, Sanjay J. Murkute
78 Different Types of Isotonic Exercise - Dr. Dhiraj Bhoskar
79 Sport and Exercise Biomechanics Jyoti Prakash and Dr Ramesh Chand Kanwer
80 Health Benefits and Importance of Exercises and Physical Activities Shamsher Singh
81 Sports Psychology and Stress Management - Dr. Archana Falke
82 Role of Yoga in Physical Fitness - Dr. Dewanand G. Meher
83 Benefits of Massage Therapy in Sports - Prof. Pankaj R. Sharma
84 Psychological Factors Affecting Sports Performance Dr. D.C. Shinde
85 Techniques and Benefits of Surya Namaskar Saurabh Chandrashekhar Mohod, Dr. Deepak P. Kavishwar
86 Incorporating Physical Activity into the Rehabilitation Process after Spinal Cord Injury Dr. Indrajit Basu 5
87 10 Different Types of Massage Therapy - Dr. Satender B. Singh 5
88 Nutrition & Physical Activity for School Going Children's Dr. Suhas Raghunath Tiwalkar 5
89 Postural Deformities and Corrective Exercises Mr. Chandra Mohan Singh, Mrs. Romi Bisht 5
90 Importance of Yoga - Yogesh Patil 5
91 Exercise and Body Composition - Dr. Raju D. Chawke 5
92 Effect of Six Weeks Stretching Exercise for Improvement of Flexibility in Ice Hockey Player of Jammu & Kashmir : Shabir Hussain 57
93 Doping in Sports : Advantages and Disadvantages Younus Mohamma, Tawseef Ahmad Bhat 58
94 Exercise and Injury Prevention Asst. Prof. Arti P. Khewale, Asst. Prof. B.G. Tambe 58
95 Postural Deformaties and Exercise - Dr. Meena Bapande
96 Exercise and Injury Prevention Prof. Lt. Shweta P Mendhe, Smt. Radhadeve Goyanka 59
97 Tips for Healthy Eating Habits for College Students Dr. Sanghpal W. Narnaware 60
98 Importance and Benefits of Exercise - Sunil M. Kawle 60
99 Exercise and Physical Fitness Development B. B. Kayarkar and V. M. Chore 60
100 Yoga As A Form of Sports - Dr. Chandrajit B. Jadhav 61
101 Latest Technologies in Physical Education Dr. Praveen Gendlal Yadav 61
102 Aerobic Exercises and Its Effects on Body Dr. Naresh Ambadasji Bhoyer 61
103 Importants of physical fitness exercise - Prof. Dnyaneshwar V. Thakre 621
104 Uses of Psychology in Games & Sports - Dr. Vasant Raut 62
105 Massage Manipulation and Therapeutic Exercise Prof. Sangita R. Bambode 62
106 Personality Development Through Yoga And Meditation Dr. Vivek Damodarrao Murkute 632
107 Improve Your Sport Performance Through Yoga Prof. Avinash Vitthalrao Kharat 636
108 Isometric Exercises and Isotonic Endurance Exercises in Improving Cardiovascular Efficiencies of School Going Players Ashlesha Ingole (Nagpure) 639

Scanned with CamScanner

"Stress Management in Cha ging Times"

Dr. Sunita Bhoikar
Dr. Ambedkar College of Social Work
Wardha

Introduction

In simplest terms, stress is the opposite of relaxation. Both positive and negative aspects of life can be equally stressful. Stress comes from the external forces in our lives that push our buttons and provoke extreme emotions. Although we commonly think of stress coming from the frustrations and low points in life, high points and achievements are stressful as well.

- Ups - Downs
- Jubilation - Depression
- Promotion - Termination
- Marriage - Divorce
- Birth - Death

Each of the above pairs of opposites has one thing in common - stress. Yet, to add to the confusion, even uncertainty can cause stress. In addition, stress can result from something as minor as breaking a shoestring or something as major as your child ruining his new expensive shoes!

❖ **Definition of Stress, What is stress?**

- **Stress is:**
  - **An environmental condition that may trigger psychopathology**
  - **A response to environmental conditions that leads to emotional upset, deteriorating performance or physiological changes**

❖ **Definition:** Stress is the body's reaction to a change that requires a physical, mental or emotional adjustment or response.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrated, angry, nervous, or anxious.

❖ **Causes of stress**

The situations and pressures that cause stress are known as stressors. We usually think of stressors as being negative, such as an exhausting work schedule or a rocky relationship. However, anything that puts high demands on you or forces you to adjust can be stressful. This includes positive events such as getting married, buying a house, going to college, or receiving a promotion.

Common external causes of stress

- Major life changes
- Work
- Relationship difficulties
- Financial problems
- Being too busy
- Children and family

Common internal causes of stress

- Inability to accept uncertainty
- Pessimism
- Negative self–talk
- Unrealistic expectations
- Perfectionism
- Lack of assertiveness

Signs and Symptom of Stress

- Slip disturbance (insomnia, sleeping fitfully)
- grinding teeth
- digestive upsets
- lump in your throat
- difficulty swallowing
- playing with your hair
- increased heart rate

Scanned with CamScanner

- general restlessness
- sense of muscle tension in your body, or actual muscle twitching
- dizziness, lightheartedness
- stumbling over words
- high blood pressure
- lack of energy
- fatigue

❖ **Effect of Stress on Health**

Cognitive signs of stress

- mental slowness
- confusion
- general negative attitudes or thoughts
- constant worry
- your mind races at times
- difficulty concentrating
- forgetfulness
- difficulty thinking in a logical sequence

Emotional signs of stress

- irritation
- no sense of humor
- frustration
- jumpiness,
- feeling overworked
- feeling overwhelmed
- sense of helplessness

Behavioral signs of stress

- decreased contact with family and friends
- poor work relations
- sense of loneliness
- decreased sex drive

- avoiding others and others avoid you because you're cranky
- failing to set aside times for relaxation through activities such as hobbies, music, art or reading

❖ **Managing Stress:**

➢ **Manage the Body:** Care for yourself through eating right, getting enough sleep and exercising!

Follow a routine to keep the body *healthy, balanced* and resilient!

AVOID sugar, nicotine, alcohol and caffeine!, They over stimulate and produce highs and lows that lead to distress-especially in excess

➢ **Mindfulness.** A technique in which you stay focused, engaged and completely absorbed in the present moment.

➢ **Meditation.** A practice that calms and focuses the mind, tuning out distractions, sometimes involving repeating a word or phrase, or visualizing a peaceful place.

➢ **Guided imagery (visualization).** Picturing calming mental images of relaxing places and situations to cope with negative emotions, feelings or circumstances.

➢ **Progressive muscle relaxation.** Tensing and relaxing the muscle groups throughout your body to reduce muscle tension and calm anxious feelings.

➢ **Deep breathing.** Breathing from your diaphragm (muscle under the rib cage) to establish a pattern of slower, deeper and more efficient breathing.

➢ **Counseling.** Discussion of life and health-related stresses with a medical professional to develop coping skills that address feelings, illnesses and challenging situations.

➢ **Massage therapy.** Various techniques that involve pressing and rubbing the body's soft tissues — muscle, connective tissue, tendons, ligaments and skin — for comfort, healing and pain reduction.

Scanned with CamScanner

- **Acupuncture.** Insertion of fine needles i. .he skin at key points in your body to boost your body's natural painkillers and increase blood circulation.
- **Yoga.** Various types of mind-body practices that combine a series of precise postures with controlled breathing to help relax your mind and increase strength and flexibility.
- **Cooling Pranayama:**

  SheethliPranayama – These pranayam induces muscular relaxation and soothen eyes.

  SitkariPranayama – purifies blood and reduces blood pressure very fast.

  SadantaPranayama – distributes cooling effect through out the body and thus reduces stress immediately.

❖ **Things that influence your stress tolerance level**

- **Your support network** – A strong network of supportive friends and family members is an enormous buffer against life's stressors.
- **Your sense of control** – If you have confidence in yourself and your ability to influence events and persevere through challenges, it's easier to take stress in stride. People who are vulnerable to stress tend to feel like things are out of their control.
- **Your attitude and outlook** – Stress-hardy people have an optimistic attitude. They tend to embrace challenges, have a strong sense of humor, accept that change is a part of life, and believe in a higher power or purpose.
- **Your ability to deal with your emotions** – You're extremely vulnerable to stress if you don't know how to calm and soothe yourself when you're feeling sad, angry, or afraid. The ability to bring your emotions into balance helps you bounce back from adversity.
- **Your knowledge and preparation** – The more you know

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

about a s. .ssful situation, including how long it will last and what to expect, the easier it is to cope.

35

❖ **Stress Relieving Exercises**

- **Get up and stretch:** Visualize the stress flooding from your back, legs, your shoulders, and pour out of your fingertips and toes.
- **Take a short walk after lunch or in lieu of a coffee break:** A brisk ten or fifteen minute walk each day is not only physically beneficial but transfers your focus from your problems to the scenery along your route, whether it's the good-looking person in the hallway or the trees in the neighborhood park.
- **Progressive relaxation:** is especially beneficial when stress keeps your from getting a good night's sleep. Start at your toes and "tell" them to relax. When you feel them relaxing move to your feet, ankles, calf muscles, knees, thighs and so on up your torso to your shoulders and finally to the top of your head or alternatively down through your arms to your fingertips.
- **Dance:** Join an aerobics class, a tai chi class or just turn on the tunes and dance. Dancing has a double advantage in that along with exercise, music is a great stress reducer.
- **Avoid unnecessary stress**
- **Learn how to say "no"** – Know your limits and stick to them. Whether in your personal or professional life, refuse to accept added responsibilities when you're close to reaching them. Taking on more than you can handle is a surefire recipe for stress.
- **Avoid people who stress you out** – If someone consistently causes stress in your life and you can't turn the relationship around, limit the amount of time you spend with that person or end the relationship entirely.
- **Take control of your environment** – If the evening news makes you anxious, turn the TV off. If traffic's got you tense,

Scanned with CamScanner

take a longer but less-traveled route. If going to the market is an unpleasant chore, do your grocery shopping online.

- **Avoid hot-button topics** – If you get upset over religion or politics, cross them off your conversation list. If you repeatedly argue about the same subject with the same people, stop bringing it up or excuse yourself when it's the topic of discussion.
- **Pare down your to-do list** – Analyze your schedule, responsibilities, and daily tasks. If you've got too much on your plate, distinguish between the "shoulds" and the "musts." Drop tasks that aren't truly necessary to the bottom of the list or eliminate them entirely.
- **Learn how to say "no"** – Know your limits and stick to them. Whether in your personal or professional life, refuse to accept added responsibilities when you're close to reaching them. Taking on more than you can handle is a surefire recipe for stress.
- **Avoid people who stress you out** – If someone consistently causes stress in your life and you can't turn the relationship around, limit the amount of time you spend with that person or end the relationship entirely.
- **Take control of your environment** – If the evening news makes you anxious, turn the TV off. If traffic's got you tense, take a longer but less-traveled route. If going to the market is an unpleasant chore, do your grocery shopping online.
- **Avoid hot-button topics** – If you get upset over religion or politics, cross them off your conversation list. If you repeatedly argue about the same subject with the same people, stop bringing it up or excuse yourself when it's the topic of discussion.
- **Pare down your to-do list** – Analyze your schedule, responsibilities, and daily tasks. If you've got too much on your plate, distinguish between the "shoulds" and the "musts." D. . p tasks that aren't truly necessary to the bottom of the list or eliminate them entirely

❖ **Easy Stress Management Tips**

- Always take time for yourself, at least 30 minutes per day.
- Be aware of your own stress meter: Know when to step back and cool down.
- Concentrate on controlling your own situation, without controlling everybody else.
- Eat lots of fresh fruit, veggies, bread and water, give your body the best for it to perform at its best.
- Hugs, kisses and laughter: Have fun and don't be afraid to share your feelings with others.
- Identify stressors and plan to deal with them better next time.
- Judge your own performance realistically; don't set goals out of your own reach.
- Keep a positive attitude, your outlook will influence outcomes and the way others treat you.
- Manage money well, seek advice and save at least 10 per cent of what you earn.
- Outdoor activities by yourself, or with friends and family, can be a great way to relax.
- Play your favorite music rather than watching television.
- Relationships: Nurture and enjoy them, learn to listen more and talk less.
- Sleep well, with a firm mattress and a supportive pillow; don't overheat yourself and allow plenty of ventilation.
- Treat yourself once a week with a massage, dinner out, the movies: Moderation is the key.
- Understand things from the other person's point of view.
- Verify information from the source before exploding.

Scanned with CamScanner

- Worry less; it really does not ge. ..ings completed better or quicker.
- Xpress: Make a regular retreat to your favorite space, make holidays part of your yearly plan and budget.
- Yearly goal setting: Plan what you want to achieve based on your priorities in your career, relationships, etc.
- Zest for life: Each day is a gift, smile and be thankful that you are a part of the bigger picture.
- **Conclusion:** Stress is the body's reaction to a change that requires a physical, mental or emotional adjustment or response. Stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrated, angry, nervous, or anxious.
- Stress manage in changing times our life is fill good and healthy, avoid negative things, every day thing positive, involve any culture activity and programs, more time expend in your family, plan your time table, eat healthy thing healthy.

Reference:

Chapter 8 *Psychophysiological Disorders and Health Psychology* (Hawkins8) ppt.

http://www.webmd.com/balance/guide/effects-of-stress-on-your-bodyhttp://www.stressmanagementtips.com/http://dying.about.com/od/glossary/g/stress.htm

http://www.usmc-mccs.org/healthpromotions/stress_ mngt. cfm ?sid =rf

http://hindumommy.wordpress.com/2006/05/02/how-to-lessen-stress-in-our-life-from-a-z/

Dr. Ambedkar College of Social Work
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Bio-Mechanical Principles and Sports Performance

Prof. Dr. Sajay M. Madavi
Degree college of Physical Education (H.V.P.M.) Amravati

Introduction

Biomechanics in Sport incorporates detailed analysis of sport movements in order to minimise the risk of injury and improve sports performance. Sport and Exercise Biomechanics encompasses the area of science concerned with the analysis of the mechanics of human movement. It refers to the description, detailed analysis and assessment of human movement during sport activities. Mechanics is a branch of physics that is concerned with the description of motion/movement and how forces create motion/movement. In other words sport biomechanics is the science of explaining how and why the human body moves in the way that it does. In sport and exercise that definition is often extended to also consider the interaction between the performer and their equipment and environment. Biomechanics is traditionally divided into the areas of kinematics which is a branch of mechanics that deals with the geometry of the motion of objects, including displacement, velocity, and acceleration, without taking into account the forces that produce the motion while kinetics is the study of the relationships between the force system acting on a body and the changes it produces in body motion . In terms of this there are skeletal, muscular and neurological considerations we also need to consider when describing biomechanics.

Principles of Biomechanical

The foundation to exercise Angular momentum Reaction Torque Impulse Stability Maximum Velocity Maximum Effort. The production of maximum force requires the use of all possible joint movements that contribute to the task's objective. The greater the applied impulse, the greater the increase in velocity. Movement usually occurs opposite that of the applied force. Angular motion is

Scanned with CamScanner

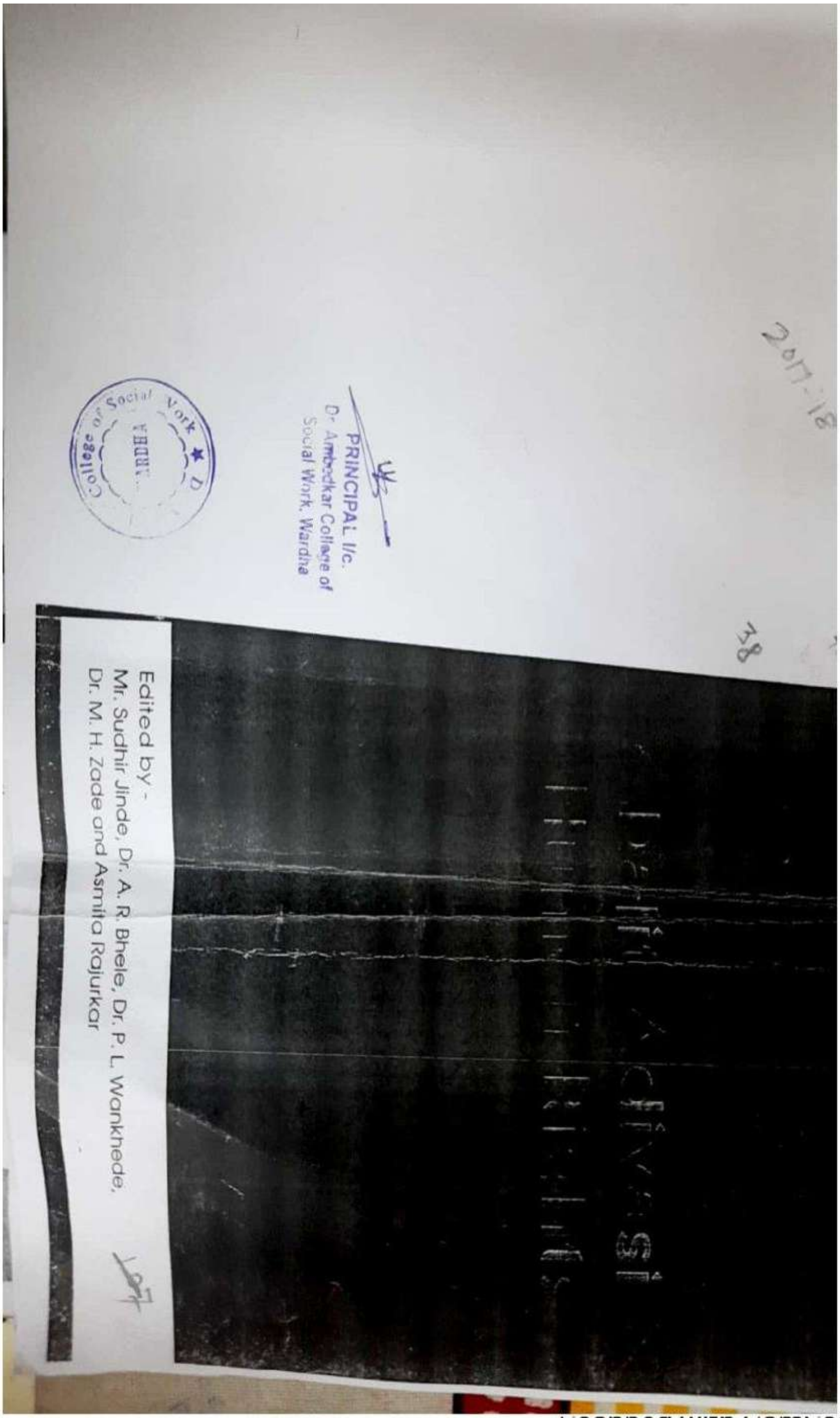

Scanned with CamScann

Dr. Sunita D. Bhoilkar.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha.

DALIT ADIVASI HUMAN RIGHTS

2017-18.

Proceeding

Edited by

MR. SUDHIR JINDE, DR. A.R. BHELE,
DR. P.L. WANKHEDE, DR. M.H. ZADE
ASMITA RAJURKAR

Dr. Ambedkar College of Social Work
Wardha

Scanned with CamScanner

Dalit Adivasi Human Rights

Editor - Mr. Sudhir Jinde, Dr. A.R. Bhele,
Dr. P.L. Wankhede, Dr. M.H. Zade
Asmita Rajurkar

- Published By:
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

- **BSPK Book Publishing Company**
40, Mahapushpa Society, Bahujan Chowk,
Beltarodi Road, NAGPUR-440027
(M) 094230397095
Email:sujitmurmade@gmail.com

- Compiled by
Sivali Graphics

- **ISBN: 978-93-84198-99-2**

- All rights of this book reserved. No part of this book may be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

FOREWORD

Despite the existence of strong legal provisions ensured by the constitution of India, Dalit and Adivasi populations have found it virtually impossible to access their rights through the legal system. Untouchability and caste discrimination are the fundamentals of Dalit Human Rights violations. Human rights are more critically conversed in the wake of growing atrocities against the historically deprived group. Dalit human rights have become an international issue. Since caste still operates as a definite pre-condition in establishing marriages, social relations and access to employment, millions of Dalits and other former low-caste people remain behind in education, employment and access to wealth. Although untouchability and casteism is banned in India, discrimination is widely practiced, and statistics draws the logical conclusion that there is a broad correlation between one's economic state and one's position within the caste hierarchy. The government may boast of economic progress and grand new development schemes, such as highways joining major cities or plans to interlink major rivers, but it has failed to address issues like education, caste and gender discrimination and the rural-urban gap. The result is continued upper-caste dominance in professions, business, and culture. Dalits continue to face the wrath of the caste lords and denial of human dignity and their rights including a just share in the resources like land, water, mines, aqua resources, etc.

Now the new time has come to analyse existing scenario by using and methodology parameter through scientific glance. The major aim of this conference as to assess and mapping our issues, challenges and suggestive measures in operative, legal and practical forms. Therefore, finally the objective assessment of national policy for human rights for scheduled caste and scheduled tribe towards the promotion of social

Scanned with CamScanner

We are thankful to all the paper presenters who have contributed their research papers to this conference and made their research papers available before dealine and helped us to bring out this book well in advance for the readers.

Beside this a special word thanks goes towards Dr. Milind Sawai, the official principal and the organizing committee of the conference members Prof. Anand Prakash Bhele, Dr. Sunita, Dr. VIjayata Vitankar, Dr. Minakshi Kubde, Dr. Madhuri Zade, Prof. Deepak Magarde, Prof. Dharyasheel Taksande, Prof. B.N. Khedkar who actively helped us during the publication process of the book. We are also thankful to non-teaching staff of the college who provided us necessary technical help related to the publication.

Finally we are indeed indebted to all the contributers of the papers who made this volume a reality.

We thank you all who made this journey possible.

Editor Team

CONTENTS

1	Scheduled Caste: Dilemma And Explication	Dipratna R. Raut	11
2	Human Rights For Dalit Women & Education	Naveen Tiwari	16
3	Violation And Initiatives Of Human Rights Of Scheduled Castes And Scheduled Tribes	Dr. Pravin Wankhede Dr. Anita Taksande	23
4	The Scheduled Castes And Scheduled Tribes (Prevention Of Atrocities) Act, 1989 And Awareness	Prof. Ranjana B. Ingole	29
5	Human Rights and SC/ST Entrepreneurship Development With reference to Daily Wage Earners of KDMC	Mr. Sanjay Ramraje	35
6	Human Rights Violation of Backwards in India- Changing trends with Constitutional safeguards	Ms Swati B. Shingate	50
7	Status of Human Rights India, its meaning & Constitutional Provisions	Dr. T. S. Rathod	62
8	Human Rights Of Dalit And Adivasi	Dr. Vijayata M. Vitankar	66
9	Labour Provisions Benefiting To Women In India - A Human Rights Preview	Mrs. Vrushali N. Thorat	71
10	Situational Analysis of Denotified Nomadic Tribe: A Study on Rajgond /Gond in Bastar of Chhattisgarh	Deena Nath Yadav Mrs. Shushila D. Mahant	78
11	Status of Human Right Violation and Atrocities against Scheduled Tribes	Ranjana H. Ade	85
12	Violence against Dalit Women	Dr. S.d. Bhoikar	90
13	Social Identity: A human Right of Dalit	Dr. Milind Sawai	97
14	The Dimensions of Dalit, Adivasi human rights	Prof. Ramesh Somkuvar	101
15	Discrimination And Human Right Violation in Asia, Africa and Euro American Countries: An Analysis	Dr. Anand P. Bhele	107
16	Devadasi: A System of Forced Prostitution, Devastated the Life Of Dalit And Adivasi Women In India	Dr.chetana D.sawai	124

Scanned with CamScanner

VIOLENCE AGAINST DALIT WOMEN

■ DR. S.D. BHOIKAR

Dr. Ambedkar College of social Work, Wardha

Introduction

Vulnerably positioned at the bottom of caste, class and gender hierarchies, Dalit women experience endemic gender-and-caste discrimination and violence as the outcome of severely imbalanced social, economic and political power equations. Their socio-economic vulnerability and lack of political voice, when combined with the dominant risk factors of being Dalit and female, increase their exposure to potentially violent situations while simultaneously reducing their ability to escape.

Studies on violence against Dalit women in India presents clear evidence of widespread exploitation and discrimination against these women subordinated in terms of power relations to men in a patriarchal society, as also against their communities based on caste.

This is a widespread phenomenon found in India, Nepal, Pakistan, Bangladesh and Sri Lanka where caste-based discrimination subjects millions of Dalit women to inhumane living conditions and systematic human rights violations. In India the Dalits constitute about 16.20 percent of India?s population in 2001 with little less than half being women, which means that 80 million Dalit women face multiple forms of discrimination in this country alone.

Violence against Dalit women reinforces caste norms wherein they are seen as available for all forms of violence, especially sexual violence. According to India's National Commission for Women, "In the commission of offences against... [Dalit] women the [dominant caste] offenders try to establish their authority and humiliate the community by subjecting their women to indecent and inhuman treatment." Further, when they transgress caste norms such as those prescribing caste endogamy or untouchability practices, or assert their rights over resources or public spaces, violence is unleashed on them.

The UN Special Rapporteur on Violence against Women has noted that Dalit women "face targeted violence, even rape and death from state actors and powerful members of dominant castes, used to inflict

political lessons and crush dissent within the community..." Similarly, in its 2007 Concluding Comments the CERD Committee noted its concern about the alarming number of allegations of acts of sexual violence against Dalit women primarily by dominant caste men.

Forms and Frequency of Violence against Dalit women There are nine major forms of violence against Dalit women; six being violence in the general community - physical assault, verbal abuse, sexual harassment and assault, rape, sexual exploitation, forced prostitution, kidnapping and abduction; and three being violence in the family - female foeticide and infanticide, child sexual abuse and domestic violence from natal and marital family members. The more frequent forms of violence that are perpetrated against the majority of Dalit women are verbal abuse, physical assault, sexual harassment and assault, domestic violence and rape, in descending order. Child sexual abuse in terms of particularly early child marriages and sexual relations with minor Dalit girls below the age of 16 years is also prominent.

A recent three-year study of 500 Dalit women's experiences of violence across four Indian states revealed that the majority of Dalit women faced one or more incidents of verbal abuse (62.4%), physical assault (54.8%), sexual harassment and assault (46.8%), domestic violence (43.0%) and rape (23.2%).

Location of Violence

The majority of Dalit women face violence in public spaces - streets, women?s toilet areas, fields, etc. - in and around their villages and towns. The next most common place for violence is within the home. Aside from domestic violence, a number of women face physical assaults, verbal abuse, sexual harassment and sexual assaults in their very home from non-family members. Violence in the workplace ranks third in terms of common locations for violence. Finally, government spaces become grounds for violence where women are forcibly incarcerated, verbally abused, sexually harassed or raped in police stations. Otherwise, verbal abuse is the most common form of violence meted out in government spaces from a range of government actors including the police, district administration officials and doctors.

Social Status of Perpetrators of Violence in the General Community

Within the wide range of identified perpetrators of violence against Dalit women in the general community, dominant caste landlords emerge as the most prominent group. Police also emerge as key perpetrators of

Scanned with CamScanner

43

17	Human Rights of Scheduled caste Forest Forestry Sector	Prashant Tambe	135
18	सांस्कृतिक मानवाधिकार कानून	डॉ. गुलशन सक्सेना	144
19	मानवाधिकार और दलित आदिवासी महिलाएँ	श्रीमती मीनाक्षी ठाकुर	149
20	भारत में दलित तथा अनुसूचित जनजातियों का मानव अधिकार	डॉ. आर.के.डी.निलंति कुमारी राजपक्ष	155
21	दलित-आदिवासी महिलाओं का मानवाधिकार और सोशल मीडिया	रुपाली अलोने	159
22	मानवाधिकार तथा आदिवासी महिलाएँ	प्रा. विशाल च. गजभिये	160
23	जाति आधारित श्रम विभाजन : दलितों के मानवाधिकारों का ऐतिहासिक उल्लंघन	अस्मिता राजुरकर	169
24	मानवाधिकार और महिला उत्पीड़न	निलीमा के. ताकसांडे	176
25	आदिवासी बहुल क्षेत्रों में मानवाधिकार	अनु सुमन बड़ा	184
26	आदिवासी साहित्य में दलित चेतना	डॉ. सुनीता शर्मा	188
27	दलित आदिवासी महिलांच्या परिस्थितीचे वास्तव व मानवधिकार	प्रा. डॉ.बी.डी. जामनेकर	193
28	मानव अधिकार व भारतातील दलित महिला	डॉ. माधुरी झाडे	198
29	आदिवासी महिला आणि मानवाधिकार	प्रा. महेंद्र पखाले	205
30	मानवाधिकार व दलित, आदिवासी स्त्रीयांचे शोषण	प्रा. नागसेन ना. मेश्राम	211
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातील सामाजिक, आर्थिक लोकशाही आणि मानवी हक्क	प्रा. रमेश काशिराम शेंडे	216
32	मानव अधिकार आणि कुटूंबाची जबाबदारी	प्रा.सुधीर मा. गोटे	229
33	अनुसुचित जातींची सामाजिक ओळख आणि मानवी हक्क	सुकेशिनी संजय जोगदंड	234
34	स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये आदिवासी महिलांचा सहभाग व राजकिय सक्षमीकरण	दीपक मगरदे	243
35	जाती आधारित श्रम रचना आणि मानव अधिकार	डॉ. सुरेश रा.सोमकुंवर	248
36	आदिवासी समाज आणि मानवाधिकार	प्रा. वसंत एम. राठोड	254
37	दलित आणि मानवाधिकार	प्रा. किशोर ना.वाहणे	257
38	मानवाधिकार आणि आदिवासींची सद्यस्थिती	प्रा. रविंद्र अर्जुन पवार	262
39	मानवी हक्क आणि महिलांच्या समस्या- एक समाजशास्त्रीय दृष्टीक्षेप	डॉ. आर.एन. ठाकरे	266

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

SCHEDULED CASTE: DILEMMA AND EXPLICATION

■ Dipratna R. Raut
Orange City College of Social work, Nagpur

Abstract:

Scheduled Caste and Scheduled Tribes have been, for centuries, the most neglected, marginalized and exploited people. The Scourge of untouchabilify was a blot on the Indian civilization. Despite the constitutional declaration of its abolition, it persists in many subtle and not subtle ways. It has been an unmitigated tale of prejudice,- discrimination and exploitation. At stake in the ultimate analysis, is the very integrity and survival of Indian Society. Without transforming vertical mutuality in society into horizontal equality, democracy will have no meaning.

Introduction:-

India is a developing country but some authorities going to propagated that the India is a developed county. If it is true, we will proudly feel so. But on social background, can we should firm on such a statement? Dr. B.R. Ambedkar one's states that 'Swarajya has got not significance without establishing a casteless society'. Today, can India is a casteless society? The answer is negative Nevertheless, we have achieved lot of development in various fields but there is a grey area on some issues like problem faced by scheduled caste in India. Caste is an inevitable thing in India, but caste discrimination is a man made calamity. When the people are recklessly intolerance on the basis of caste, there is a necessity of some safeguards that protect the affected people on the basis of human right concern. In remote areas lot of discrimination against dalits were observed. It is also a game of bipolarization among the people.

Problems of scheduled Caste in India:

Scheduled caste or untouchables were suffering from severd problem. These problem are as follows

Social problem :-

The high caste Hindus maintain a social distance from them. They were denied many basic amenities of life which were accorded to the high-caste Hindus. They were dependent on the tradition of Hindus

Scanned with CamScanner

violence against Dalit women. They are not active perpetrators; they also act in a significant number of cases in collusion with the perpetrators by failing to enforce the law when violence against Dalit women takes place. Two other groups of perpetrators whose numbers are significant belong to the professional category, namely doctors and teachers. In addition, there are a large number of "other dominant caste persons" as perpetrators. Moreover, often this violence is committed by these perpetrators not only as individuals, but also as group violence involving people of the same status (or different status Finally, a number of "other Dalit persons" are either active perpetrators of violence against Dalit women, or colluders in the violence.

Caste Background of Perpetrators of Violence in the General Community

While in some instances the perpetrators of violence belong to one homogenous dominant castes, there are instances where they cut across all dominant caste lines, that is, backward castes and forward castes. This is particularly so where the Dalit woman is seen to transgress established caste norms, for example, by asserting her rights in defiance of 'untouchability' practices. The punishment meted out, therefore, takes on the form of collective punishment that is both expressive of caste outrage as well as instrumental in terms of teaching the woman and her community a lesson of 'obedience' to caste norms. Otherwise, sexual violence against Dalit women often takes a collective caste aspect, in terms of gang rapes or forced prostitution.

Perpetrators of Violence in the Family

As far as violence in the family is concerned, husbands, the Dalit women's in-laws, her relatives and husbands? relatives are perpetrators of violence, in descending order.

Causal Factors for Violence I.

Violence in the General Community

The primary identified factor for violence in the general community relates to the issue of Dalit women sexual or bodily integrity. Accompanying Dalit women's low caste status and the socio-economic and political power of the dominant castes is the latter's view of their superior caste and gender status and accordingly a perceived right over Dalit women's bodies. Sexual violence is a tool utilised by dominant caste men to reinforce the caste impurity of both the Dalit woman and

her community, given the hegemonic discourse of women symbolising the group identity and bearing the honour of their community.

A second frequent causal factor for violence in the general community directly links to gender inequality and the natural caste hierarchy as often manifested in untouchability practices, and Dalit women's counter discourse of equality, rights, dignity and self-respect.

Almost as frequently identified a causal factor for violence in the general community lies in the area of Dalit women's civil rights.

A fourth causal factor for violence in the general community, given the aspect of economic exploitation built into the caste system, related to economic resources - land, or other economic resources/capital such as wages, payment for services, etc. - and particularly Dalits asserting their rights to own or utilise resources.

In the realm of political rights, several Dalit women's assertions of their basic political rights provoke violent dominant castes backlashes. The issues that led to violence are Dalit women contesting panchayat elections; Dalit women exercising or attempting to exercise political authority as elected panchayat representatives.

Finally, violence also takes place when Dalit women sought justice and the protection of the law for violence done to them, or to forestall such action

II. Violence in the Family

Similarly, Dalit women face violence in the family over a range of issues, suggesting the assimilation of the larger patriarchal caste system's norms by particularly Dalit men, with negative implications for Dalit women's personal lives and interactions in their community. When it comes to domestic violence, however, the causes for this violence are much more nuanced and varied. Gender inequality and norms of female subordination formed a major category of causal factors for violence meted out by natal and marital family members to Dalit women.

Impunity for Violence against Dalit Women

The systemic nature of violence against Dalit women is accompanied by equally systemic patterns of impunity. In 2006, the official conviction rate for Dalit atrocity cases was just 5.3 percent. The study of 500 Dalit women's cases of violence revealed:

- In less than 1% of cases were the perpetrators convicted by the courts.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

"In 17.4% of instances of violence, police obstructed the women from attaining justice.

"In 26.5% of instances of violence, the perpetrators and their supporters, and/or the community at large, prevented the women from obtaining justice.

"In 40.2% of instances of violence, the women did not attempt to obtain legal or community remedies for the violence primarily out of fear of the perpetrators or social dishonour if (sexual) violence was revealed, or ignorance of the law, or the belief that they would not get justice.

One negative implication is that violence against Dalit women is legitimised, spurring further violence.

Recommendations

Affected governments are encouraged to:

"Follow-up on recommendations relevant to the promotion and protection of Dalit women's rights of UN Special Procedures, particularly the Special Rapporteur on violence against women, UN Treaty Bodies, the Universal Periodic Review, etc;

"Enact and implement national legislation to eliminate practices such as dowry, devadasi/jogini, manual scavenging, caste-based discrimination and "untouchability" in accordance with recommendations by the UN Committee on the Elimination of all forms of Discrimination against Women (CEDAW);

"Cooperate fully with the UN Special Rapporteurs by responding to their questions and accepting invitations to country visits;

"Provide disaggregated data on the incidence of crimes against Dalit women, as well as police and judicial handling of such cases (as per CERD General Recommendation XXIX, 2002) and include the following sections in periodic reports to UN treaty bodies:

"The extent of domestic violence against Dalit women, and on the legislative and other measures taken to address this phenomenon, including facilities and remedies provided for victims;

"The situation of women and the extent to which they enjoy the right to own land and property independent of their male relatives;

"Annual data, disaggregated by age, sex, caste, ethnicity and religion, as well as specific benchmarks, to enable adequate monitoring and evaluation of the progress achieved.

National demands

Affected governments should:

"Recognize Dalit women as a distinct social group rather than subsuming them under the general women or Dalit category, and accordingly evolve and implement a specific focus and activities on Dalit women's rights within the broader framework of the Dalit and women's empowerment agenda.

"Ensure full and strict implementation of laws in place to protect Dalit women's rights and implement measures to ensure the abolition of 'untouchability' practices, and implement strict sanctions against anyone preventing or discouraging victims from reporting incidents of violence or accessing the criminal justice system, including police and other law enforcement officers.

"Ensure the implementation of national penal codes in its jurisdiction, and that law enforcement officials, judges, lawyers, social workers and medical professionals are duly trained on the serious and criminal nature of domestic violence;

"Evolve a national perspective plan aimed at specifically accelerating efforts to reduce the development gap between Dalit women and the rest of the population within fixed time-bound targets.

"Introduce affirmative action policies to increase Dalit women's participation in the police, judiciary, legal professions and education.

"Produce and disseminate disaggregated data on the status of Dalit women, particularly in government plans and development programmes.

REFERENCES

1. The information in this briefing note is based on the 2006 study on Violence against Dalit women in India prepared by the National Campaign on Dalit Human Rights. Link: http://idsn.org/uploads/media/Violence_against_Dalit_Woment.pdf
2. For more information see www.idsn.org
3. National Commission for Women, 1996. Women of Weaker Sections: Socio-Economic Development of Scheduled Caste Women. New Delhi: National Commission for Women. p.33.
4. UN Special Rapporteur on Violence against Women, 2002. Cultural Practices in the Family that are Violent towards Women. UN Doc. E/CN.4/2002/83, para.53.

Scanned with CamScanner

5. CERD/C/IND/CO/19
6. Irudayam, A., Mangubhai, J.P. and Lee, J., 2006. Dalit Women Speak Out: Violence against Dalit Women in India. Chennai: National Campaign on Dalit Human Rights, National Federation of Dalit Women, and Institute of Development Education, Action and Studies.
7. Caste-wise, both forward castes (FCs) and backward castes (BCs) are seen to engage in violence against Dalit women, either as individuals or as a group. Dalit perpetrators are also present in significant numbers, as mentioned above.
8. National Crimes Record Bureau, 2006. Crimes in India 2006. New Delhi: National Crimes Record Bureau.
9. Irudayam, A., Mangubhai, J.P. and Lee, J., 2006. Dalit Women Speak Out: Violence against Dalit Women in India. Chennai: National Campaign on Dalit Human Rights, National Federation of Dalit Women, and Institute of Development Education, Action and Studies.
10. In 2007 the Committee on the Elimination of Discrimination against Women made specific recommendations on this issue in its Concluding Comments in the review of India (CEDAW/C/IND/CO/3).
11. In India this applies to the Scheduled Castes/Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act 1989 and the Protection of Civil Rights Act 1955 - and measures to ensure the abolition of 'untouchability' in compliance with Article 17 of the Indian Constitution.

■■■■

PRINCIPAL I/c.
Dr Ambedkar College of Social Work, Wardha

SOCIAL IDENTITY: A HUMAN RIGHT OF DALIT

■ DR. MILIND SAWAI
Dr. Ambedkar College of Social work, wardha

Identity is the basic human right of a social being. Social identity is a person's sense of who they are based on their group membership. The groups (e.g. social class, family, football team etc.) which people belonged to were an important source of pride and self-esteem. Groups give us a sense of social identity: a sense of belonging to the social world. Identity formation is a complex process. It calls for the sharing of a common culture on the one hand, and harps on separateness from others, on the other. Identities take shape over a period of time for varied ends and through as varied means. They are historically arrived at, sociologically presented and discursively constituted. This necessitates a reading of the contexts located across cultural, social, political and economic spaces to comprehend what identities are and how they are constituted. However, what is fundamental to all identities is a process of struggle for recognition from the other. The other could be other individuals, contesting communities and social groups or the State. Politics of recognition bring together identities into a process of mutual reciprocity.

As far as the identity of dalit is concerned they have been called by different names as identity by the upper caste in varna system. In the varna system they were called shudra. There was again an identity called untouchable for dalits. Gandhi came with the term Harijan which has been widely used by caste Hindus as a substitute for achchuta, i.e., untouchable. Dr Ambedkar and his followers did not find any difference between being called achchuta or Harijan, as the new nomenclature did not change their status in the social order. Though Dr Ambedkar did not popularise the word Dalit for untouchables, his philosophy has remained a key source in its emergence and popularity. In a way, the word Dalit is of relatively recent origin-the 1960s-in public discourse. Marathi-speaking literary writers, neo-Buddhists by persuasion, began to use the word Dalit in their literary works instead of Harijan or achchuta. Dalit writers who have popularised the word have expressed their notion of Dalit identity in their essays, poems, dramas, autobiographies, novels and short stories. They have reconstructed their past and their view of

Scanned with CamScanner

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण
डॉ. सुनिता भोईकर
SAHITYA KENDRA
महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण
ISBN: 978-81-937734-8-0
SIR SAHITYA KENDRA
Scanned with CamScanner

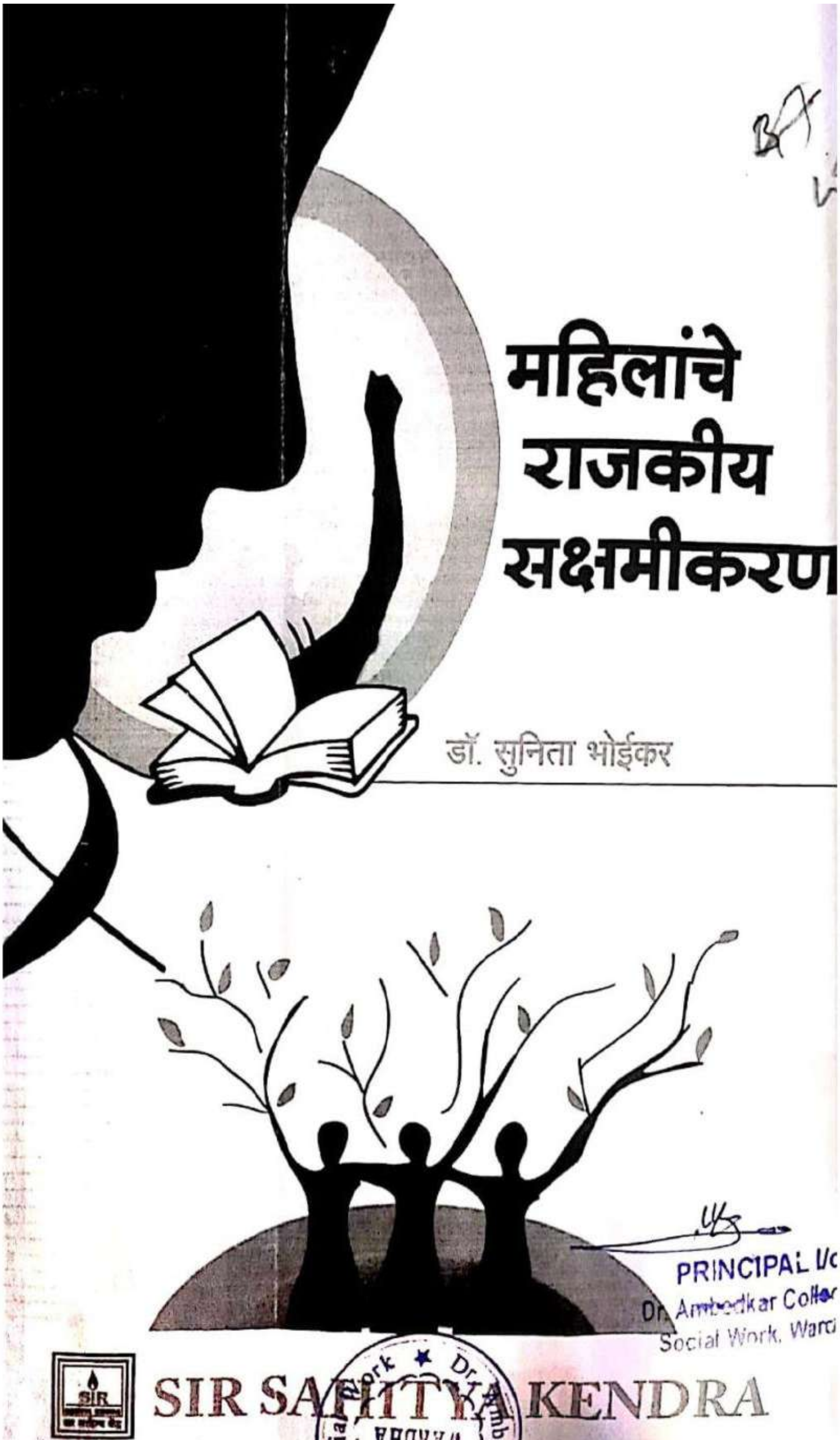

Scanned with CamScanner

49

DALIT ADIVASI HUMAN RIGHTS

Proceeding

Edited by
MR. SUDHIR JINDE, DR. A.R. BHELE,
DR. P.L. WANKHEDE, DR. M.H. ZADE
ASMITA RAJURKAR

Dr. Ambedkar College of Social Work
Wardha

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

We are thankful to all the paper presenters who have contributed their research papers to this conference and made their research papers available before dealine and helped us to bring out this book well in advance for the readers.

Beside this a special word thanks goes towards Dr. Milind Sawai, the official principal and the organizing committee of the conference members Prof. Anand Prakash Bhele, Dr. Sunita, Dr. VIjayata Vitankar, Dr. Minakshi Kubde, Dr. Madhuri Zade, Prof. Deepak Magarde, Prof. Dharyasheel Taksande, Prof. B.N. Khedkar who actively helped us during the publication process of the book. We are also thankful to non-teaching staff of the college who provided us necessary technical help related to the publication.

Finally we are indeed indebted to all the contributers of the papers who made this volume a reality.

We thank you all who made this journey possible.

Editor Team

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

CONTENTS

1	Scheduled Caste: Dilemma And Explication	Dipratna R. Raut	11
2	Human Rights For Dalit Women & Education	Naveen Tiwari	16
3	Violation And Initiatives Of Human Rights Of Scheduled Castes And Scheduled Tribes	Dr. Pravin Wankhede Dr. Anita Taksande	23
4	The Scheduled Castes And Scheduled Tribes (Prevention Of Atrocities) Act, 1989 And Awareness	Prof. Ranjana B. Ingole	29
5	Human Rights and SC/ST Entrepreneurship Development With reference to Daily Wage Earners of KDMC	Mr. Sanjay Ramraje	35
6	Human Rights Violation of Backwards in India- Changing trends with Constitutional safeguards	Ms Swati B. Shingate	50
7	Status of Human Rights India, its meaning & Constitutional Provisions	Dr. T. S. Rathod	62
8	Human Rights Of Dalit And Adivasi	Dr. Vijayata M. Vitankar	66
9	Labour Provisions Benefiting To Women In India - A Human Rights Preview	Mrs. Vrushali N. Thorat	71
10	Situational Analysis of Denotified Nomadic Tribe: A Study on Rajgond /Gond in Bastar of Chhattisgarh	Deena Nath Yadav Mrs. Shushila D. Mahant	78
11	Status of Human Right Violation and Atrocities against Scheduled Tribes	Ranjana H. Ade	85
12	Violence against Dalit Women	Dr. S.d. Bhoikar	90
13	Social Identity: A human Right of Dalit	Dr. Milind Sawai	97
14	The Dimensions of Dalit, Adivasi human rights	Prof. Ramesh Somkuvar	101
15	Discrimination And Human Right Violation in Asia, Africa and Euro American Countries: An Analysis	Dr. Anand P. Bhele	107
16	Devadasi: A System of Forced Prostitution, Devastated the Life Of Dalit And Adivasi Women In India	Dr.chetana D.sawai	124

Scanned with CamScanner

Suggestions-

(1) Only the laws are not sufficient. The implementation agency is also important. (2) Need to improve the police efficiency to protected the Dalit's human rights. (3) Make the adequate law to protect the women's rights. (4) National Human Rights commission and State Human Rights commission have strictly to pay the attentation to protect the people's human rights and government also empowers this commission. (5) Each and every person respect to others rights to protect his own rights. (6) Introduce the new programme by government for awaking the people to eradicate any type of discrimination from society.

Conclusion-

Human Rights are the broad concept. Each and every person needs these rights for his development. But Dalits human rights are always violated by the others. There are many provisions for the protest of Dalits human rights, but these articles are seriously not implemented by government agencies. Because of that, the human rights violations are create. If the above suggestions are executed, then the violation of rights may be under control.

References:-

1. Untouchables (Dalits) and Human Rights in India, Shreedhar Barki, Volume : 2 | Issue : 8 | Aug 2013, ISSN - 2250-1991.
2. http://www.hindustantimes.com/india-news/problem-graver-than-una-chhattisgarh-dalits-up-in-arms-over-custodial-death/story-rUtaEOd4FFycBSKLyi0JUK.html
3. http://censusindia.gov.in/Tables_Published/A-Series/A-Series_links/t_00_005.aspx

■■■■

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

VIOLATION AND INITIATIVES OF HUMAN RIGHTS OF SCHEDULED CASTES AND SCHEDULED TRIBES

59

■ DR. PRAVIN WANKHEDE
Dr. Ambedkar College Of Social Work, Wardha
■ DR. ANITA TAKSANDE
S. D. College Of Engineering, Selukate, Wardha

Introduction

Our society is a diversified patchwork of different sets of people practicing different cultures, customs and belonging to different race, religion, caste, gender and so on. These diversities however lead to a lot of inequalities in the population. In such conditions there is a growth of vulnerable groups who are the most exploited, suppressed and discriminated groups in the country. The Scheduled Castes (Dalit) and Scheduled Tribes (Adivasi) are various officially designated groups of historically disadvantaged indigenous people in India. The terms are recognised in the Constitution of India and the various groups are designated in one or other of the categories.

The constitution of India seeks to secure for its entire citizen, among other things social justice, equalities of status and opportunity and dignity of individual. A segment of country's population, belonging to scheduled castes, continuous to suffer social indignities and economic deprivation. Similarly the schedule tribes, who inhabit remote areas, have not been able to take full advantage of various development programs and continue to live in economic backwardness and subject to exploitation by various unscrupulous elements.

Violation of Human Right of the Scheduled Castes

The traditional Indian society has a complex system of stratification based on the caste system .Its grades the society in a hierarchical order which is socially visible in the behavior of different caste groups. Problems of the Scheduled caste can be enumerated as follows:

Untouchability and other crimes:

Untouchability has been a major crime practiced for generations together against the lower caste. There has always been a depiction of untouchability related crimes in the media and the government of India

Scanned with CamScanner

has taken several measures to combat these sectarian crimes against the lowest in the social strata.

Crimes against the Scheduled Castes were high in Maharasthra. In 2006, the NCRB recorded 1,053 cases of violations against SC in Maharashtra, compared to 865 cases during 2005 signifying an increase of 21.73 %. Of the 1,053 cases included 21 killings, 87 rape cases, five abduction cases, nine cases of arson, 36 cases registered under Protection of Civil Rights Act, 1955 and 350 cases registered under SC/ST (Prevention of Atrocities) Act, 1989 among others. According to "Crime in Maharasthra-2006", two crimes were committed against Dalits on average every day in 2006. There was an increase of 21.73% in crime against Dalits during 2006 compared to 2005.

The conviction rate for crimes committed against Dalits has been very low in Maharashtra. According to information obtained through the Right to Information Act by the National Campaign for Dalit Human Rights. 4,864 cases were filed under the SC/ST (Prevention of Atrocity) Act of 1989 between 2000 and 2006 in the State. However, there were less than 200 convictions during the same period. According to the National Crime Records Bureau, the rate of filing charge-sheet for crimes committed against Dalits in Maharashtra was 96.3% during 2006 but the conviction rate in court was merely 3.6% during the same year. Out of total 1208 cases in which trials were completed, only in 44 cases the accused were convicted. Trial in 6,181 cases of crimes committed against Dalits was pending in the courts at the end of 2006.

Poverty:

Along with Untouchability comes the issue of poverty which is the most prominently held fear of the lower castes in the India society. They are denied access to landholdings and all attempts made to undermine poverty are defeated in the long run. There have been attempts to bring the scheduled caste in the mainstream .However, the success has been limited.

Economic Exploitation:

Further, the main issue that the people in this group face is economic exploitation on account of illiteracy, landlessness and poverty. Attempts to alleviate their status were made by social reformers in various parts of India.

Violation of Human Right of the Scheduled Tribes

The Scheduled Tribes, who are the original people (aborigines) from the forests, are the most vulnerable group of people in India. They constitute 8.6% of the population living here with a maximum concentration of population seen in the north eastern parts of India. This group is recognized as the weaker section by the Constitution of India. The violation of rights which began from the time of the British are still found.

Crime against tribals in Maharashtra is the highest in India. According to "Crime in Maharasthra-2006" report of the Maharashtra Crime Investigation Department, one crime was committed against the tribals every day in 2006. There was an increase of 19.20% in crime against the tribals during 2006 as compared to 2005. The NCRB recorded 267 cases (4.6% of the total crimes against STs in India) of atrocities committed against the Scheduled Tribes in Maharashtra in 2006. These included 56 rape cases, three abduction cases, eight arson cases and 58 cases registered under the SC/ST (Prevention of Atrocities) Act of 1989, among others. The main problems of the tribal's are as follows:

Land Alienation:

The tribal's have been alienated from their native lands owned by their forefathers for generations together. This is not a post Independence phenomenon, but it was common even during the colonial days. The Forest laws not only alienated the Forest Dwellers(as know today) but further pushed them to the brinks of poverty and vulnerability .They no more live contented lives and their art and culture that was known to proliferate throughout the world , does not exist any longer.

Forest Land Loss caused due to environmental degradation:

The Scheduled Tribes are landless and usually face discrimination. They are further deprived of land which is, today used for commercial purposes. Further, the forest cover has been soon depleting in India that has caused severe damages to the environmental conditions in which the tribal's lived.

Displacement:

Development induced displacement has been a regular feature amongst tribals and there has been large scale migration to cities and townships on account of this.

PRINCIPAL
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Economic Exploitation and Bonded Labour:

On account of being landless there is a need to work as agricultural labourers in the farms to earn a living for themselves .This however, takes a brutal turn and the indebted poor are made to work as bonded labourers where they are expected to work for long hours without being paid and it is the employee who decides the tenure and the nature of such work. Matters worsen when the families are attacked for not obeying orders.

Lack of Basic amenities:

The tribal's lack all basic necessities required to live a life in a sufficiently decent life. Right from malnutrition, disease, lack of proper food, excess intake of liquor, lack of schooling, the tribal's face a larger set of problems and the government which lacks in an adequate monitoring sector finds the entire exercise of spending on their amenities, a very difficult exercise. Large scale corruption has not only led to deprivation but today the tribal's are more into insurgent movements and are ready to sacrifice their lives demanding for separate states.

Protection of SC/ST Rights

The National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes is a body set up pursuant to Article 338 of the Indian constitution. It has been entrusted with the responsibility of ensuring that the safeguards and protections that have been given to scheduled castes and tribes are implemented. As part of the National Commission, the Commission on Atrocities against Scheduled Castes and Scheduled Tribes oversees implementation of the Prevention of Atrocities Act, 1989, and the Protection of Civil Rights Act, 1955, though does not have a statutory responsibility to do so. The commission both receives complaints and proactively investigates matters that come to its attention through news reports or by any other means. Under the constitution the commission has the powers of a civil court and can call on anyone for evidence to ensure that the laws are being implemented. The commission lacks the powers of a criminal court, however, and therefore cannot enforce its findings.

Initiatives of Dalit (SC) and Adivasi (ST) Rights

The Indian Constitution banned the practice of untouchablity under Article 17 and the Schedule Caste/ Schedule Tribes (Prevention of Atrocities Act), 1989 was introduced to combat persecution and discrimination against Dalits and Adivasi (tribal) people. Despite the

existence of these strong legal provisions, Dalit and Adivasi populations have found it virtually impossible to access their rights through the legal system. In this context, the Dalit and Adivasi Rights Initiative provides legal aid and rights-awareness to members of Dalit and Adivasi communities and uses the law to ensure that the violation of Dalit and Adivasi rights are addressed through the legal system.

Role of Society and NGO,s

This initiative works with the affected communities to set up legal aid centers in order to increase access to justice for Dalit and Adivasi populations. A crucial element of our work is creating awareness amongst these marginalized communities about their fundamental human rights through training programmes and publications in vernacular languages on Dalit/Adivasi rights and the law. Another significant component of this initiative is building a network of Dalit/Adivasi lawyers, while simultaneously sensitizing the judiciary to the needs and issues of populations marginalized by caste and tribal status. For this purpose NGO organize training programmes, in different parts of the country for discussion, consultation, and sensitization.

This Initiative also files individual cases as well as public interest litigations in order to bring litigation on Dalit and Adivasi issues into the mainstream. NGO should provide legal expertise in crisis situations by conducting fact-findings, rescues, and crisis-interventions in cases of atrocities. Also team should develop alliances with organizations, Schedule Caste/ Schedule Tribe unions and grassroots organizations; would engage in advocacy and campaigns; and is part of the larger movement working for Dalit/ Adivasi rights in India.

Conclusion

The Indian government should enlist the support of the United Nations, multilateral financial institutions; India's trading partners, and national and international nongovernmental organizations to eradicate the pervasive problem of caste-based abuse. It should also place a priority on strengthening institutional mechanisms aimed at addressing issues of violence and discrimination. In 1997 India celebrated its fiftieth anniversary of independence from British rule. In 1998 the world celebrated the fiftieth anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. The Indian government should mark these occasions by dismantling a system that in practice relegates millions of people to a

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

63 53

lifetime of violence, servitude, segregation, and discrimination, all on the basis of caste.

References

- Suman Manju (2004), Dalit Women; New Delhi: Samyak Prakashan
- Alston et all, Phillip (2005). Human Rights and Development Towards Mutual Reinforcement. Oxford::Oxford University Press.
- Sharma & Mishra (2010), Women and Human Right; New Delhi: Arjun Publication
- Roy Arun (2003), Bharat me Janhit Yachika aur Manav Adhikar Aayog ; New Delhi: Radha Publication
- Manju Lata (2010), Anusuchit Jati me Mahila Utpidan; New Delhi: Arjun Publication
- http://www.hrln.org/hrln/dalit-rights.html#ixzz4iSeT1Dom
- "Governor wants overhauling of police system," The Hindu, October 8, 1998.

■■■■

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

THE SCHEDULED CASTES AND SCHEDULED TRIBES (PREVENTION OF ATROCITIES) ACT, 1989 AND AWARENESS

■ PROF. RANJANA B. INGOLE
College of Socialwork Amravati

Introduction:

Scheduled Caste and Scheduled tribes: scheduled castes generally consist of former untouchables (the term dalit is now preferred). The present population is 16% of the total population of India (around 160 million). Under article 341 and 342 of the constitution, the president has specified the scheduled castes and scheduled tribes.

The prevention of atrocities act (POA) is a tacit acknowledgement by the Indian government that caste relations are defined by violence, both incidental and systematic. In 1989 the government of India passed the prevention of atrocities act (POA), which clarified specific crimes against scheduled castes and scheduled tribes (the dalits) as "atrocities" and created strategies and punishment to counter these acts. The purpose of the act was to curb and punish violence against dalits. Firstly, it clarified what the atrocities were: both particular incidents of harm and humiliation, such as the forced consumption of noxious substances, and systematic violence still faced by many dalits, especially in rural areas. Such systematic violence includes forced labor, denial of access to water and other public amenities, and sexual abuse of dalit women.

Discussion:

The scheduled castes and scheduled tribes (prevention of atrocities) act, 1989

An act to prevent the commission of offences of atrocities against the members of the scheduled castes and the scheduled tribes, to provide for special courts for the trial of such offences and for the relief and rehabilitation of the victims of such offences and for matters connected therewith or incidental thereto.

Scanned with CamScanner

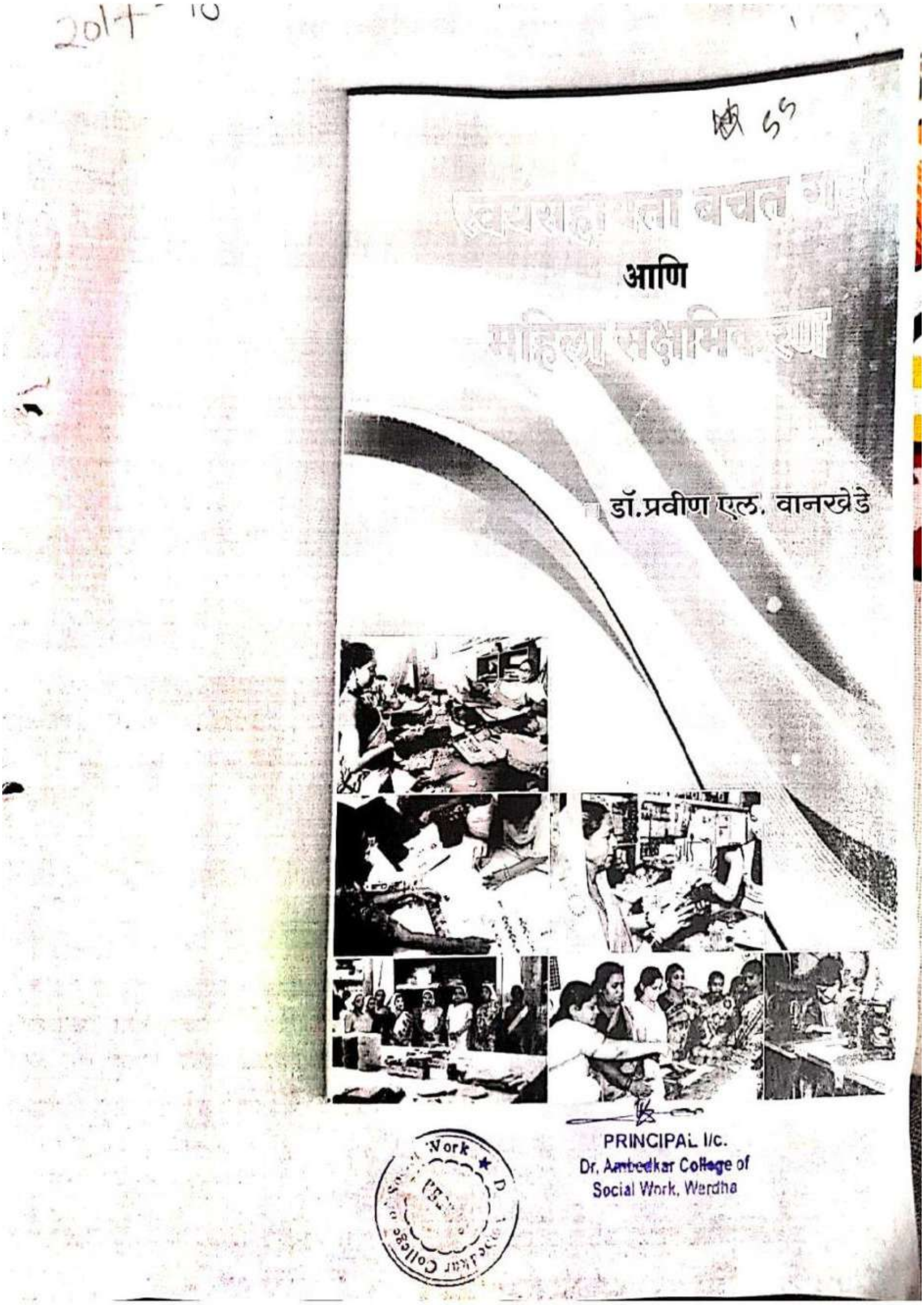

Scanned with CamScanner

Dalit Adivasi Human Rights

Edited by -
Mr. Sudhir Jinde, Dr. A. R. Bhele, Dr. P. L. Wankhede,
Dr. M. H. Zade and Asmita Rajurkar

Dr. Ambedkar College of Social Work

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

DALIT ADIVASI HUMAN RIGHTS

Proceeding

Edited by
MR. SUDHIR JINDE, DR. A.R. BHELE,
DR. P.L. WANKHEDE, DR. M.H. ZADE
ASMITA RAJURKAR

Dr. Ambedkar College of Social Work
Wardha

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Dalit Adivasi Human Rights

Editor - Mr. Sudhir Jinde, Dr. A.R. Bhele,
Dr. P.L. Wankhede, Dr. M.H. Zade
Asmita Rajurkar

- Published By:
  Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

- **BSPK Book Publishing Company**
  40, Mahapushpa Society, Bahujan Chowk,
  Beltarodi Road, NAGPUR-440027
  (M) 094230397095
  Email:sujitmurmade@gmail.com

- Compiled by
  Sivali Graphics

- **ISBN: 978-93-84198-99-2**

- All rights of this book reserved. No part of this book may be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

We are thankful to all the paper presenters who have contributed their research papers to this conference and made their research papers available before dealine and helped us to bring out this book well in advance for the readers.

Beside this a special word thanks goes towards Dr. Milind Sawai, the official principal and the organizing committee of the conference members Prof. Anand Prakash Bhele, Dr. Sunita, Dr. VIjayata Vitankar, Dr. Minakshi Kubde, Dr. Madhuri Zade, Prof. Deepak Magarde, Prof. Dharyasheel Taksande, Prof. B.N. Khedkar who actively helped us during the publication process of the book. We are also thankful to non-teaching staff of the college who provided us necessary technical help related to the publication.

Finally we are indeed indebted to all the contributers of the papers who made this volume a reality.

We thank you all who made this journey possible.

Editor Team

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

CONTENTS

No.	Title	Author	Page
1	Scheduled Caste: Dilemma And Explication	Dipratna R. Raut	11
2	Human Rights For Dalit Women & Education	Naveen Tiwari	16
3	Violation And Initiatives Of Human Rights Of Scheduled Castes And Scheduled Tribes	Dr. Pravin Wankhede Dr. Anita Taksande	23
4	The Scheduled Castes And Scheduled Tribes (Prevention Of Atrocities) Act, 1989 And Awareness	Prof. Ranjana B. Ingole	29
5	Human Rights and SC/ST Entrepreneurship Development With reference to Daily Wage Earners of KDMC	Mr. Sanjay Ramraje	35
6	Human Rights Violation of Backwards in India- Changing trends with Constitutional safeguards	Ms Swati B. Shingate	50
7	Status of Human Rights India, its meaning & Constitutional Provisions	Dr. T. S. Rathod	62
8	Human Rights Of Dalit And Adivasi	Dr. Vijayata M. Vitankar	66
9	Labour Provisions Benefiting To Women In India - A Human Rights Preview	Mrs. Vrushali N. Thorat	71
10	Situational Analysis of Denotified Nomadic Tribe: A Study on Rajgond /Gond in Bastar of Chhattisgarh	Deena Nath Yadav Mrs. Shushila D. Mahant	78
11	Status of Human Right Violation and Atrocities against Scheduled Tribes	Ranjana H. Ade	85
12	Violence against Dalit Women	Dr. S.d. Bhoikar	90
13	Social Identity: A human Right of Dalit	Dr. Milind Sawai	97
14	The Dimensions of Dalit, Adivasi human rights	Prof. Ramesh Somkuvar	101
15	Discrimination And Human Right Violation in Asia, Africa and Euro American Countries: An Analysis	Dr. Anand P. Bhele	107
16	Devadasi: A System of Forced Prostitution, Devastated the Life Of Dalit And Adivasi Women In India	Dr.chetana D.sawai	124

Scanned with CamScanne

HUMAN RIGHTS OF DALIT AND ADIVASI

■ DR. VIJAYATA M. VITANKAR
Dr. Ambedkar College of social work, wardha

Marginalized groups refer do those categories of people in a society who remain in a state of deprivation and subjugation for centuries as a result of which they are not able to attain a position of parity with the other sections of society in contemporary times denied of their equal share in the social economic and political rights, privileges and resources of the country for obvious reasons over the years, such group continue to remain in a vulnerable position even after country gains independence and marches ahead on the path of progress and development. In India, for instance, such group of people included the vulnerable sections of the society like dalits, Adivasis, women, minorities, unorganized workers etc. The discourse of human rights for such group of people differs from the discourse of human rights for other sections of society for at least two reasons. First, owing to their long drawn social, economic and political deprivation, these groups becomes some sort of marginalized lot in the society in comparison to the mainstream sections as result of which the notion, standards and exercise of the general human rights do not remain valid and meaningful for such group. Second, each of the marginalized group carries certain distinct physiological, social economic, cultural, religious and related traits which distinguish them from the rest of the people in society whose obvious result is that the norms of human rights for letter could not be applied uniformly to the former. Hence, a discussion on the issue of the human rights of the marginalized groups becomes an exercise in diagnosing the ills and evaluating the remedies in action for the time being with a view to evolve a holistic perspective on the human rights of these groups.

Dalits :

Dalits or the scheduled castes have been the largest marginalized section of the Indian society ,indeed, cast has remained as one of the predominant paradigms of the Indian social system, emerging out as perverted off-shoot of the classical and puritan varna-system of the ancient times, It has introduced a [illegible] ety of cleavages in the Indian society which in the course of time [illegible]ed out to be the most cruel and

inhuman traits of glorious India civilization. For the last many centuries, the Indian society if fragmented into hundreds of caster and sub-castes neatly ordered into a hierarchical pyramidal from. Broadly, there distint levels of hierarchy in the cast system can be discerned.

A. The so-called forward castes people occupying not only the superior echelon of the social hierarchy but also the power, privileges and false ago.

B. The middle order of the caste system consists of those people who own a part of the parameters of position and distinguished by their profession and vocational acumen. This category of people is generally termed as other backward castes {OBCs}

C. The lowest rung of the social order is occupied by the people who have neither social status nor economic powers and properties. Known as dalits in the in the contemporary political discourses and badly bereft of necessary resources and rights, these people have been suffering from various despised social stigmas like slavery, indenture and the curse of untouchability.

Adivasis:-

In the discourses on human rights. Adivasis or tribals stand out prominently as a community owing to their unique cultural tains and inhabitation. Etymologically they are referred to as a group of people, families clans or communities who share social, economic, political etc. ties and often a common ancestor and who usually have a common culture, dialect and a leader.(Cambridge 21 st century Dictionary) However, the point that has emerged as the nucleus of the debate on the isues of the human rights of the adivasis is the unfettered traditional rights of these people in forest and the erosion of this right has been the hallmark of the mast of the tribal movements in both pre and post independent India (singh;1985,107)

Demographic profile of Adivasis in India :-

The demographic profile of Adivasis in India presents a sporadic picture having both numeric as well as spatial variations, with a total population of around 6.76 crore (8.08 % of the total population)according to 2001 census, the highest number of adivasis are found in Madhya Pradesh (1.5crore) followed by Maharashtra (0.73crore) Orissa (0.70crore)etc. The position of state, in terms of percentage of the sched[illegible] tribes to their total population is as follow, Mizoram 94.75% Nagal[illegible] 87.7% Meghalaya 85.53 % and Arunachal Pradesh 63 [illegible]

60

Scanned with CamScanner

tribal development in the areas dominated by them. Even till date, the tribal sub-plan continues to be the mainstay of the development policies of the government. In addition to this, the other initiatives for the tribal development included various specific tribal development projects. Setting up of tribal research institutes, Tribal cooperative marketing Development federations and financial assistance for minor forest produced operations. These policies and programmes have, however, not been found to achieve the desired results to large extent.

Concluding Observations :-

The idea of the human rights of the marginalized sections of society has come to occupy a sort of centre stage in the contemporary discourses on human rights. The uniquess of the notion of marginalized sections of society and their human rights lies in the denial of such rights to these people for many centuries Ostensibly for extraneous and repressive motivations of the dominant sections of the society. However, with the deep rooting of democratic ethos and emergence of some kind of accommodate active spirit amongst the hitherto dominating classes, the human rights of the marginalized sections of society have come to signify a new dawn in the empowerment of the marginalized sections of society by way of providing for certain specific human rights for them.

Reference:-

1. Kumar suresh singh,Tribal society in India;Delhi,manhor 1985
2. V.T. patil,Human right;Tribal millenniam vision; New Delhi-Authorspress2001
3. Raghu rai;Human Right;Un Initiatives, New Delhi - Authorspress2001
4. M.V. pylee-Indias constitution, New Delhi,s.chand and co.2001
5. M.A.khan, Human Right and the Dalits;New Delhi;Uppal;1995
6. Kumar pandey rajendra; Human Right of marginalized group: dalits, Adivasis, woman, minorities and unoraganized workers; Delhi2017

PRINCIPAL I/c
Dr. Ambe...
Social Work, Wardha

LABOUR PROVISIONS BENEFITING TO WOMEN IN INDIA - A HUMAN RIGHTS PREVIEW

■ MRS. VRUSHALI NITIN THORAT

Introduction :

An independent labour system for India is the outcome of the thoughts of national freedom strugglers ,debates of the constituent leaders, and get strengths from the constitutional provisions with international conventions and recommendations .these labour provisions are bound not to cross binding restrictions made under united nations charter. Basically as we have seen the labour provisions are nothing but legal safeguards available for imparting justice whenever human beings are earn money for daily needs it should be protected with labour provisions ,so indirect responsibility vested on the authority that not to bias any sex for completing their needs whether in form of money or otherwise. Men and women both having equal space in the eyes of the law and protection of their human rights, constitutional rights are the basic responsibility of every legal system.

The human rights concepts not new to the society but its various angles are not known to the every human being. The human rights means all those concepts related to the human beings right from his birth to the death and essential for his existence should be protected. Vary strangely we seen here that the other is human being should recognise in united nations charter and other should follow it.it means today in society human beings are not accept other as human being and deed with them as animals here the legal system should bound to check those incidences and penalise the wrong doers.as per list of the human rights right to work with equal money is protected under the labour laws.

Constitution of India -

According to the report of the united nations published in 1980- "women constitute half of the world population, perform nearly two-thirds of the work hours ,receives one tenth of the world income and own less than one hundred per cent of world's property". With these words the constitution of the India ,1950 has certain provisions relating to the women in every sphere of the life.in the view of the supreme court as observed in Madhu Krishnan v. state of Bihar, women form half of the Indian population. Women have always been discriminated

PRINCIPAL I/c
Dr Ambe...

The spatial distribution of the adivasis shows a strong tendency among the these groups to cluster and concentrate in the hilly. Forested and the geographically inaccessible tract of the country. On the map of India thus, there is a clustering of Adivasis in the north-Estern part of the country and also in the central eastern zone comprising of Madhya Pradesh, chhatisgarh, maharashtra, Orissa and Jharkhand.

Issues in Human Rights of the Adivasis :-

A distinct feature of the life to the Adivasis has been their aloofness from the so-called plain or modernized people which afforded the former the right to preserve their ethnic-cultural characteristics to carry on with their traditional social-economic and political formations and to share a symbiotic relationship with the natural environment, particularly the forests. However, with the establishment and consolidation of the colonial rule in the country, the adivasis were sought to be politically. Economically and administratively integrated with the rest of the society. This integration resulted not only the disturbance of the quite and autonomous life-style of the adivasi people but also introduced the perennial problems of the so-called modern people like poverty and indebtedness unemployment and exploitation into the life of the tribals. These problems led to the erosion of the traditional life style of the adivasi communities.

The starting point to analyze the issues in the human rights of the adivasis is the notion of land alienation owing to the factors like opening up of the tribal areas and their acquisition by the government and other institutions for the purposes of communication and development. Coupled with the lacunae in the land laws, the native people last their prized possession resulting into land alienation. Moreover, the modern system of the adivasis and led to the infiltration of Non-tribals in the tribal regions.

Another significant issue in the realm of the human rights of the adivasis is the symbiotic the relationship with the forests. Traditionally, the forests have been along with the land, the basis of sustenance and prosperity of the tribal people. Gradually, with the government taking up the management of the forests as the natural resources, there has come up a constant tension between the adivasis and the government. It has been of little concern to the government that the forests are central to the social customs and rituals of the adivasis.

PRINCIPAL
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha
Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

Among other issues that cause concern to the human right of the adivasis are poverty. Indebtedness and unemployment. Bereft of the ownership over land and forests, the adivasis lost their means of livelihood and were forced into poverty in course of time. Due to their frequent need for money in adverse times and famines, the adivasis were compelled to borrow money form the unscrupulous moneylenders. The transformation of subsistence agriculture into a case crop economy also led to their indebtedness, as the adivasis become more and more dependent on the market for their food requirements. Above all Industrialization has not been of much help to these people because, although, new job opportunities were created, the native people could not fit themselves into these jobs due to the lack of necessary skills and education (sinha:2002,259)in the face of these bottlenecks in the human right of the adivasis, the pursuits of both the governmental and the non-governmental organizations should not only be restore the traditional rights of these people but also to modernize them in such a way that they are not cut from their roots.

Policies and programmes for the Development of Adivasis:-

In the past independence times, there existed a wide gap among the scholars and officials regarding the development strategy to be adopted for the adivasis. The main reason for the divide was that the tribal development would have required a very delicate balance between the economic growth and d have required a very delicate balance between the economic growth and prosperity of the tribals on the one hand and the protection and preservation of the ethnic, cultural, linguistic and ecological systems of the people on the other. The Two broad policy formulations were suggested on the issue one, schemes of national park, total non-interference in the tribal areas by the governments. As advanced by v. Elwin and the other the scheme of G.S.Ghurye calling for complete assimilation of tribals with the rest of the people in the national mainstream. In this regard the final word came from pandit Jawaharlal Nehru who called for a development strategy for the tribals with the emphasis on development along the lines of their own genius with respect for their rights in and forest (Oomen;1998;77)

Later on, the successive five year plans became the basic policy document containing the policies and programmes for the tribal development. Within the overall development plan .The component of trib[illegible]-plan was introduced to accommodate the special needs of the

62

Scanned with CamScanner

2018-19

List of Research Paper and Books

2018-19

Books and Chapters in edited volumes / Book Published and papers in National / international Conference Proceeding perTeaching during the years.

Sr. No	Faculty	Tittle of Paper	ISBN No.
1	Dr. P.L. Wankhede	Farmers suicide and its impact	978-81-934270-5-7
2	Dr. Anandprakash Bhele	शेतकरी आत्महत्या धोरण,कारणे व परिणाम	978-81-934270-5-7
3	Dr. Minakshi Kubde	महाराष्ट्रातील कृषिप्रगती व अडचणी	978-81-934270-5-7
4	Dr. Madhuri Zade	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या सामाजिक व आर्थिकप्रश्न	978-81-934270-5-7
5	Dr. Sunita Bhoikar	विदर्भातील शेतकऱ्यांचा आत्महत्या व उपायोजना	978-81-934270-5-7

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

FARMERS IN INDIA : CONCERNS AND SOLUTIONS

By
DR. RAJSHREE MESHRAM
DR. R. R. SOMKUWAR
DR. PRANALI PATIL
Editor in Chief

COLLEGE OF SOCIAL WORK, KAMPTEE
Old Court Building, Lala Oli, Kamptee, Nagpur

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

59

Farmers in India : Concerns and Solutions

Published By:
College of Social Work, Kamptee
Old Court Building, Lala Oli, Kamptee
Phone : (O) 07109282759
Email : principal.cswkamptee@gmail.com

Publisher & Distributor :
Sivali Publications
25, Lane 8, Vishwakarma Nagar,
NAGPUR-440027
Email: shashibhowate@gmail.com
(M) 9881712149

First Edition: 2018

ISBN: 978-81-934270-5-7
©2018, Editor in Chief

Composing:
Sivali Graphic Nagpur
(M):09881712149

Printing
Vansh Creation, Nagpur

Price: Rs. 700/-

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

College of Social Work ... WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

FARMERS IN INDIA : CONCERNS AND SOLUTIONS

By

DR. RAJSHREE MESHRAM

DR. R. R. SOMKUWAR

DR. PRANALI PATIL

Editor in Chief

COLLEGE OF SOCIAL WORK, KAMPTEE

Old Court Building, Lala Oli, Kamptee, Nagpur

Scanned with CamScanne

INDEX

1	Farmers in India	Dr. Pranali K. Patil	1
2	Promoting Indian Agriculture and Resolving Problems Through Social Work Intervention	Dr. R. R. Somkuwar	14
3	Crucial Issues of Indian Farmers: In Quest of Solutions	Dr. Vijay J. Shingnapure	21
4	Status of Widows of the Farmers Who Have Committed Suicide in India	Priyal K. Patil	26
5	Understanding Outcome and Status of Agriculture Policy	Nishant Mate	35
6	Organic Farming in India: Challenges and Prospects	Dr. R. M. Patel Dr. Mohan C. Patel	42
7	Farmers Suicide in India: A Myth or Reality	Dr. J. R. Mahanty Dr. M.N. Parmar	50
8	Farmers Suicide and its Impact	Dr. Pravin L. Wankhede	56
9	Climate Change and Agriculture In Gujarat: Challenges, Prospects and Suggestions	N. D. Vasava M. N. Parmar	61
10	Marginal Farmers in Vidharbha Region: Opportunities & Challenges	Dr. Vinay V. Dhongle	66
11	Historical inputs From Five Year Plans on Agricultural Sector	Dr. Vandana M. Ingle	73
12	Sustainable Development a Solution for Farmer's Suicide	Madhavi Peddada	79
13	Agrarian Crises and Challenges	Dr. Rajeev P. Chauhan	86
14	Agricultural Policy and its Impact on Pardhi Farmers	Abhay R. Shende	94
15	Agrarian Crises, and the Challenges with Health	Sonali R. Khandekar	102
16	Psycho-Social Aspect of Farmers Suicide Widows and Social Work Intervention	Dr. Seema Lobo	113
17	Gender inequality in Agriculture Sector in Maharashtra	M. M. Meshram	118
18	Farmers Suicide Reasons and Remedies	Ranjana H. Ade	125
19	Problems of Farmers in an Agrarian Economy	Sulok B. Raghuwanshi	130
20	Farmers in India: Concerns and Solutions	Ratndip B. Gangale	137
21	Farmer Suicide in India	Harshna R. Sonkusare	145
22	Government Programme: Digital Empowerment of Farmers	Kalpana S. Mukunde	150

ISBN :

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Gajghate	157
24	Multipronged Agricultural Strategy Need of the Hour	Dr. N. N. Daware	162
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agricultural in Vidarbha : Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwaik	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबाच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री मेश्राम	१९३
30	शासनाचे धोरण: शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिवंडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शासनाची जबाबदारी	डॉ. चंदू के. पोपटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भेले	226
34	ग्रामीण शेती विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नरेश यादवराव पेंदाम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वंसत भाऊराव राठोड	246
36	विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग	रेखा ला. मेश्राम	252
37	वैदर्भिय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सतिश ढोके	258
38	लिंगभाव आणि स्त्री शेतकऱ्यांच्या समस्या	क्रिष्णा पासवान	263
39	पारधी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आव्हाने	डॉ. प्रल्हाद एस. धोटे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मुधोळकर	271
41	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. राऊत	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश सु. सोनक	284
43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनाक्षी एन. कुबडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था	डॉ. एच. यू. पेटकर	295
45	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टीक्षेप	डॉ. ललीता ई. पून्नय्या	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डांगे	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज ह. होले	315
48	सेंद्रिय शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धोरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रज्ञा प्र. पाटील	328
50	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	महेंद्र अ. पखाले	334
51	विदर्भातील शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. साखरवाडे	342
52	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश डी. बलकी	346

Dr. Ambedkar College of Social Work

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

53	भारतातील शेतकऱ्यांच्या विकासात्मक अडथडे व उपाय योजना	प्रशांत एन. शंभरकर	352
54	शेतकरी विकासामध्ये एकात्मिक पाणलोट विकास व्यवस्थापन	डॉ.लोकेश बी. नंदेश्वर	361
55	आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या विधवांच्या समस्या	स्वाती एम. उगेगुणे	372
56	आधुनिक काळातील भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेचा इतिहास	डॉ. रत्नपाल एम. डोहणे	380
57	आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या विधवांची स्थिती	कु. उमा गु. खडसे	384
58	भारतीय कृषीपुढील प्रमूख समस्या आणि उपाय	मुरलीधर एस. नाकाडे	391
59	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: पाणी व्यवस्थापन	सुहास उ. वाघमारे	397
60	शेती संदर्भात शासनाची धोरणे	के. व्ही. निंबार्ते	402
61	महात्मा जोतीबा फुलेंचा शेतकऱ्यांचा असुड आणि शेतकऱ्यांची आजची स्थिती	सतिशकुमार ग. धवड	408
62	भारतीय कृषी उद्योगावरील परिणाम व समस्या	डॉ. साधना वि. मौंदेकर	413
63	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शेतकरी चळवळी	डॉ. अरविंद बा. पोंगडे	418
64	भारतीय शेतीची कामगिरी आणि सद्यस्थिती एक दृष्टीक्षेप	डॉ. होमराज टी. राठोड	425
65	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - सामाजिक व आर्थिक प्रश्न	डॉ. माधुरी एच. झाडे	431
66	आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांची कौटूंबाची व सामाजिक स्थिती : समाजकार्य हस्तक्षेप	राहुल जी. गोंडाणे	440
67	वर्तमान काळातील शेतकऱ्याच्या समस्या व उपाय	विद्या के. भैसारे	448
68	भारतीय शेती - आव्हाने व उपाय योजना	डॉ. जयमाला लाडे	453
69	गोसीखुर्द प्रकल्प प्रभावीत शेतकऱ्यांचे प्रश्न	डॉ. अजय के. मेश्राम	463
70	शेतकरी आत्महत्या चिंतन	बळीराम मा. भांगे	467
71	ग्रामीण भारतातील शेती : ग्रामगीता	डॉ.प्रशांत रा. देशमुख	472
72	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कारणे व उपाय योजना	डॉ. सूनिता भोईकर	477
73	डिजीटल इंडिया आणि शेतकरी	चंदु आर पाटील	484
74	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे आणि उपाय	बाळकृष्ण का. रामटेके	489
75	शेतकरी आत्महत्या : योग व प्राणायाम एक माध्यम	कुमुद व्ही. चामोडे	495
76	भारतीय शेती - इतिहास, झालेले परिवर्तन आणि काळाची गरज	सचिन त्रिं. हुंगे	503
77	भारतीय शेती अवस्था आणि समस्या	आर. बी. बुरीले	508
78	महाराष्ट्र शासनाचे कृषीसंबंधीत धोरण : उपाययोजना	संगिता टी. पाठराबे	512
79	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : व्यावसायिक समाजकार्यसमोरील आव्हान	डॉ. नलिनी एम. भगत	519

80 शेतकरी आत्महत्या [illegible]
81 भारतीय शेती आणि [illegible]
82 [illegible]
83 [illegible]
84 [illegible]
85 [illegible]
86 [illegible]
87 [illegible]
88 [illegible]
89 [illegible]
90 [illegible]
91 [illegible]
92 [illegible]
93 [illegible]
94 [illegible]
95 [illegible]
96 [illegible]
97 [illegible]
98 [illegible]
99 [illegible]
100 [illegible]
101 [illegible]
102 [illegible]
103 [illegible]
104 [illegible]
105 [illegible]
106 [illegible]
107 ग्रामीण [illegible]
108 कालसुसंगत [illegible]
109 भारतातील शेत[illegible]

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

80	शेतकरी आत्महत्या: कारणमिमांसा	वैशाली एस पाटील	525
81	भारतीय शेती आणि समस्या	सुधाकर माटे	529
82	शेतकरी आत्महत्या उपाययोजना	रागिणी मोटघरे	537
83	शेतकरी आत्महत्या व उपाय योजना	डॉ. रविंद्र आर. सहारे	541
84	भारतातील शेतकरी आत्महत्यांची कारणमिमांसा व उपाय	डॉ. रंजना एस लांजेवार	547
85	भारतीय शेतीच्या समस्या व उपाय	डॉ. नरेश एस. कोलते	553
86	कृषी संकटे आणि आव्हाने	Dr. Iliyas. G. Bepari	556
87	महाराष्ट्राची कृषी परिस्थिती व उपाय	के. आर. पोटदुखे	562
88	शेतकऱ्यांच्या समस्या, कारणे आणि उपाय	डॉ. संतोष मेंढेकर	566
89	शेतकऱ्यांचे आंदोलन व मूल्यमापन	कमलेश मानकर	570
90	शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यात शेतकरी चळवळीचे योगदान	विशाखा के. मानकर	579
91	भारतीय शेतीची सद्यस्थिती व समस्या	डॉ. मनोज श्री. पवार	583
92	भारतीय शेती : समस्या आणि उपाय	अंकोश भा. चवरे	587
93	शेतकरी समस्या : आता चर्चा नको उपाय हवेत	दिव्या तु. कोरडे रिया गी. शहारे करण देशमुख	594
94	भारत : खरचं कृषीप्रधान ?	जयेश अ. पाटील धनश्री अ. ठाकरे करण देशमुख	599
95	शेतकऱ्यान पुढील प्रश्न व उपाय	डॉ. राजेंद्र या. बारसागडे	602
96	भारतीय शेती क्षेत्रामधील सिंचनाची आवश्यकता व उपाययोजना	डॉ. लक्ष्मीकांत चोपकर	608
97	आत्महत्या प्रतिबंध : उपाय	विलास वि. धबाले	615
98	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि शेतकरी आत्महत्या	राजु दि. भोंगाडे	619
99	वैदर्भिय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - एक वास्तविकता	डॉ. धनराज चौखुंडे	628
100	शेतीतील जोखीमींचे व्यवस्थापन काळाची गरज	डॉ. वर्षा गगणे	634
101	वैदर्भिय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ. कैलाश फुलमाळी	642
102	आत्महत्याग्रस्त शेतकरी विधवाच्या कौटुंबिक समस्या	लता म. गभने डॉ. शुभांगी कि. डांगे	651
103	शेतकरी जीवनाची व्यथा : एक आकलन	डॉ. अनिल बोपचे	660
104	वैदर्भीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व प्रमाण	प्रमोद ह. पौनिकर	664
105	शेतकऱ्यांची दशा आणि दिशा	डॉ. सतिश फोपसे	669
106	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या- एक आढावा	डॉ. मंगला कडवे	676
107	ग्रामिण अर्थव्यवस्था	धनंजय इंगोले	680
108	कालसुसंगत सवंर्धित शेतीचे सगुणा राईस टेक्निक	विजय एम. घुबळे	688
109	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना जबाबदार घटक	सिध्दार्थ बी.टेंभूर्णे	694

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

110	विदर्भातील शेतकरी व त्यांच्यापुढील आव्हाणे व उपाय	विकास एन. अडयाळकर	698
111	शेतकऱ्यांसाठी शासनाचे धोरण योजना	तक्षशिला मोटघरे	704
112	भारतातील शेतकरी : समस्या आणि उपाय	डॉ.साधना डी. वाघाडे	709
113	शेतकऱ्यांची आत्महत्या : एक ज्वलंत समस्या	डॉ. अतुल म. महाजन	717
114	भारतीय ग्रामीण विकासात शेतीची स्थिती	राजु के. माटे	723
115	बिटी कपाशीवर गुलाबी बोंडअळीचा प्रादुर्भाव- कारणे व उपाय	रुपाली रा. देशमुख	728
116	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे आणि उपाययोजना	डॉ. प्रविण के. कोहळे	730
117	महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी कर्जमाफी व शेतकऱ्यांची स्थिती	मनोज चं. कोवे किरणकुमार मनुरे	735
118	बल्लारपुर इंडस्ट्रीयल लिमीटेडच्या प्रदुषणाचा शेतीवर परिणाम	सागर वि. नागोसे किरणकुमार मनुरे	746
119	विदर्भातील शेती आणि उत्पादने	क्रांती नं. मुनेश्वर	752
120	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या शेतकरी समुदायावर झालेला प्रभाव व शासकीय धोरण	डॉ. सरला धाबेकर (रणदिवे)	758
121	भारतीय शेतीपुढील आव्हाने	रोशन तु. गजबे	764
122	किसानोंकी प्रमुख कृषि योजनाऐं	ज्योती नाकतोडे	767
123	किसान आत्महत्या विश्लेषण	नंदकिशोर भगत	773
124	कृषि संकट व प्रवासन	संजीव कुमार	777
125	राष्ट्रीय किसान निती एवं आवश्यकताएँ	डॉ. अशोक रा. सलामे	783
126	किसानों की आत्महत्या : समस्या और समाधान	जयंत म. धूल डॉ. राजश्री मेश्राम	789
127	परियोजना पिड़ीत भुधारक व पुर्नवास और पुर्नस्थापना निती	ओमप्रकाश डी. कश्यप	797
128	देश के किसानों की ज्वलंत समस्यायें और आत्महत्या	पौर्णिमा ह. रहांगडाले	803
129	The Plight of Widows of Farmers in India	Dipratna Raut	807
130	Prevalence and Reasons of Farmers Suicides	Prashant K. Jambhule	814
131	Development of Agricultural in India	Dr. Vijay R. Bhange	819
132	Farmers' Suicide in Vidarbha Region: A Myth	Dr. Kalpana Jamgade	823
133	Exploring Livelihood in Distressed Vidarbha, India	Dr. Vijaykumar Tupe	830
134	Indian Agriculture Performance and Problem	Dr. Ajay Kumar S. Mohobansi	837
135	Indian Farmers : Issues and Solutions	Mukul Zade, Mayur Misalkar Pranay Chaudhari Karan Deshmukh	841
136	Farmer's Issues and Solution	Pratiksha Makasare Harsh Mandhani Karan Deshmukh	847

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना

■ डॉ. आनंद

७५% भारतीय जनता शेतीवर आधारीत आहे. हरितक्रांतीनंतर
देशाला अन्नधान्याया बाबतीत स्वयंपूर्ण केले. तरीही शेकडो लोक
शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहे. ह्या कृत्रिम नर हत्याच होय.
उद्योगपती अरबो कोटींची लूट करतात, देशाला फसवतात, नादार
ओरड होत नाही, भाववाढ होण्याची, शेअरमार्केट कमी होण्याची
तिजोरीवर बोझा होण्याची भाषा सरकार करीत नाही. पण शेतीधोरणाचा
सरकारी तिजोरी वर भार येत आहे असे सांगितले जाते. महागाई
जाते. याचाच अर्थ शेतकरी कधीही सरकारसाठी महत्वाचा नव्हता.
दिसते. जे शेतकरी जीवंत आहे कारण मरता येत नाही म्हणून. जीवंत
चांगले आहेत असे नव्हे. ज्यांनी आत्महत्या केल्यात त्यांच्या
आहे हे घरात जाऊन सरकारने व उद्योजकांनी बघावे त्यानंतरच ते
किडयांचे जीवन जगतात हे ठरवावे. आज समृध्दी महामार्ग तयार
शेतकऱ्यांच्या समृध्दीचा विचार मात्र होतच नाही. हे लोक व
हीच संवेदनशिलता या लेखाच्या माध्यमातून निर्माण करण्याचा

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. या देशाचा व्यवसाय प्रामुख्याने
देशातील जास्तीत जास्त जनता ग्रामीण भागात राहात. प्रामुख्याने
व्यवसाय व रोजगार करुन स्वत:चा व कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतात.
आर्थिक विकासाचा कणा हा कृषीच आहे.

भारताच्या एकुण रोजगाराच्या ५८% रोजगार शेतीतून
अजूनही दारिद्र्य रेषेखालील ७५% जनता आपला उदरनिर्वाह
भारतात कर्ज आणि मालमत्ता यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांच्या
आहे. शेती खेरीज इतर कामासाठी त्याला कर्ज मिळत नाही आणि

■ *सहाय्यक प्राध्यापक डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा*

Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

[illegible], धोरण, परिणाम [illegible] [illegible]ना

■ डॉ. आनंद [illegible]

[illegible] आहे. हरितक्रांतीनंतर [illegible] शेकडो लोक उपासमारी [illegible] नर हत्याच होय. येथील [illegible] फसवतात, नादार [illegible] कमी होण्याची [illegible]. पण शेतीधोरणाचा वि[illegible] जाते. महागाई वाढणार [illegible] महत्वाचा नव्हता. [illegible] नाही म्हणून. जीवंत आहेत [illegible] त्यांच्या कुटुंबाची [illegible] त्यानंतरच ते माणसं [illegible] महामार्ग तयार होत [illegible]. हे लोक व शासनाच्या [illegible] करण्याचा प्रयत्न [illegible]

[illegible] व्यवसाय प्रामुख्याने कृषी [illegible] हात. प्रामुख्याने शेती व [illegible] उदरनिर्वाह करतात. तसेच [illegible]

[illegible] रोजगार शेतीतून मिळतो. [illegible] उदरनिर्वाह फक्त शेतीतून [illegible] शेतकऱ्यांच्या बाबतीत सरा[illegible] मिळत नाही आणि शेतीतील [illegible]

[illegible] वर्क, वर्धा

[illegible] शेतात त्याचे एकूण उत्पन्न काढते वेळी महागाई अंतर्भूत [illegible] कमी आधारभूत किंमत धरुन उत्पन्न काढले जाते.

[illegible] अन्नधान्य ४ पट, दुध उत्पादन ६ पट, मत्स्य उत्पादन ९ पट, [illegible] तरीही शेतीचा वाटा राष्ट्रीय उत्पन्नात कमी दाखविला जात [illegible] १८.६ इतका आहे. (तिवारी, लोकमत, २००५) (मुळीक [illegible])

[illegible] खाउजा अर्थात खाजगीकरण उदारीकरण व जागतिकीकरण [illegible] धोरणाचा पुरस्कार मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. कृषी [illegible] रासायनिक खते, औषधी व जैविक बियाणे विशेषत B.T. [illegible] झाला व वापरही वाढला. त्यामुळे शेतीचे उत्पन्न वाढले पण [illegible] इतर देशांच्या तुलनेत भारतात दरहेक्टरी वाढ ही कमीच [illegible] दर हेक्टरी उत्पादकता दिसून येईल. अमेरिका प्रति [illegible] ऑस्ट्रेलिया ११००, इस्त्रालय १७००, ११००, ब्राझील १२५० [illegible] लोकमत ३ मार्च २००६) यावरुन जगाच्या तुलनेत भारत किती [illegible]

[illegible] बाबतीत सरकारचा दृष्टीकोण तपासला असता आणखी एक [illegible] की, ती म्हणजे पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत योजना आयोगाकडून [illegible] इतर क्षेत्रापेक्षा फारच कमी होती. पुढील आकडेवारीवरुन [illegible] झालेले दुर्लक्ष लक्षात येईल.

[illegible]	एकुण तरतुद	शेतीसंबंधी तरतूद	एकुण तरतुदीशी प्रमाण
[illegible]-५६	२३७८	३५४	१४.८
[illegible]-६१	४५००	५०१	११.३
[illegible]-६६	८४७७	१०८९	२.७
[illegible]-६९	६६२५	११६०	१६.७
[illegible]-७४	१५७७९	२३२०	१४.९
[illegible]-७९	३९४२६	४८६५	१२.३
[illegible]-८५	९६५००	५६९५	५.८
[illegible]-९०	१८००००	१०५२५	५.९
[illegible]-९७	४३४१००	२२४६५	५.२

College Social Work WARDHA Dr. ★

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

नववी	१९९७-२००२	८५९२००	४२४६२
दहावी	२००२-२००७	३९८८९०	२२६६८

वरील आकडेवारीवरुन स्पष्ट लक्षात येईल की, कृषीच्या तरतूदी [illegible] (अर्थ संकल्पात) तरतूद किती खाली आली. (बोकरे दिवाकर २००८ [illegible] टाटा इन्स्टिटयूट ऑफ सोशल सायन्सी, मुंबई यांनी सुध्दा आपल्या [illegible] मान्य केले आहे. (इ बीड पृ. १३३)

भारतातील कापूस उत्पादकांची सबसीडी बंद करण्यात आली [illegible] चालू आहे. आस्ट्रेलिया मध्येही ती चालू आहे. तसेच शेतीकरिता [illegible] प्रमाणात होत नाही. आधुनिक शेतीमुळे शेतकरी कर्जाच्या बोझातच [illegible] राहतो. राष्ट्रीय बँकांनी क्लीष्ट केलेली प्रक्रिया व शेतकऱ्यांची नादारीपण [illegible] कर्ज उचलता येत नाही. पर्यायी खाजगी (सावकारी) कर्जे, मोठ्या प्रमाणात [illegible] त्यातही विना परवानाधारक सावकारांची कर्जे यामूळेही बरेच शेतकऱ्यांना [illegible] झाली नाही. यामध्ये आणखी एक थरारक सत्य हे की, भारतात एकुण [illegible] शेतकऱ्यांपैकी १३.९% कर्ज हे सावकारी दरमहा ४ ते ५% व्याजाने अर्थात [illegible] व्याजकर ४८ ते ६०% यामूळे शेतकरी हा पूर्णतः सावकारी पाशात [illegible] *मानसीकदृष्ट्या खच्चीकरण सुरु झाले.*

अशा शेतकऱ्याचे कर्जाचे प्रमाण आंध्रप्रदेश ८२%, तामिलनाडू [illegible] पंजाब ६५.३% (भारतीय किसान महासंघ)

शेतकऱ्यांच्या ऱ्हासाला आपसी महत्वाची कारणीभूत बाब म्हणजे [illegible] अन्य उत्पादनाला योग्य भाव न देणे. कापसाला त्याच्या लागवड खर्चाला [illegible] २५% कमी भाव मिळतो. कारण किमान भाव १५% महागाई अथवा [illegible] निर्धारीत केला जातो. ही बाब टी हक्क यांनी सुध्दा मान्य केली आहे. ([illegible] २०१३, पृ. २४७)

भारत सरकारने १९९१ पासून डब्ल्यू टी.ओ. WTO धोरण आणले [illegible] खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या स्थितीतील घसरण सुरु झाली. यात शेतकऱ्यांना [illegible] उत्पादनाचे गणित जमले नाही, कर्जबाजारीपणा, जमिनीचे तुकडे, सिंचनाचा [illegible] पुरक व्यवसायाचा ऱ्हास, नगदी पिकाची ओढ, निसर्गाचा असमतोलपणा व [illegible] व व्यापारीकडून शोषण ३० पध्दतीमुळे शेतकरी रसातळाला पोहचला (ढवळे [illegible] २००३). १९७२ मध्ये कापसाला प्रतिक्विंटल सोन्याचा (रु.२००) भाव होता [illegible] कापूस व सोन्याचा भाव यात ६ ते ७ पट फरक आहे. १९९७ मध्ये कापसाचा [illegible]

College ... Social Work WARDHA Dr. A...

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

नववी	१९९७-२००२	८५९२००	४२४६२
दहावी	२००२-२००७	३१८८९०	२२६६८

वरील आकडेवारीवरुन स्पष्ट लक्षात येईल की, कृषीच्या तरतूदी अंदाजपत्रकात (अर्थ संकल्पात) तरतूद किती खाली आली. (बोकरे दिवाकर २००८, ... टाटा इन्स्टिटयूट ऑफ सोशल सायन्सी, मुंबई यांनी सुध्दा आपल्या अहवालात मान्य केले आहे. (इ बीड पृ. १३३)

भारतातील कापूस उत्पादकांची सबसीडी बंद करण्यात आली अमेरिकेत ... चालू आहे. आस्ट्रेलिया मध्येही ती चालू आहे. तसेच शेतीकरिता कर्जपुरवठा ... प्रमाणात होत नाही. आधुनिक शेतीमुळे शेतकरी कर्जाच्या बोझातच ... राहतो. राष्ट्रीय बँकांनी क्लीष्ट केलेली प्रक्रिया व शेतकऱ्यांची नादारीपण ... कर्ज उचलता येत नाही. पर्यायी खाजगी (सावकारी) कर्जे, मोठ्याा प्रमाणात ... त्यातही विना परवानाधारक सावकारांची कर्जे यामूळेही बरेच शेतकऱ्यांना ... झाली नाही. यामध्ये आणखी एक थरारक सत्य हे की, भारतात एकूण ... शेतकऱ्यांपैकी १३.९% कर्ज हे सावकारी दरमहा ४ ते ५% व्याजाने ... व्याजकर ४८ ते ६०% यामूळे शेतकरी हा पूर्णत: सावकारी पाशात ... मानसीकदृष्ट्याा खच्चीकरण सुरु झाले.

अशा शेतकऱ्याचे कर्जाचे प्रमाण आंध्रप्रदेश ८२%, तामिलनाडू ... पंजाब ६५.३% (भारतीय किसान महासंघ)

शेतकऱ्यांच्या ऱ्हासाला आपसी महत्वाची कारणीभूत बाब म्हणजे ... अन्य उत्पादनाला योग्य भाव न देणे. कापसाला त्याच्या लागवड खर्चापेक्षा ... २५% कमी भाव मिळतो. कारण किमान भाव १५% महागाई ... निर्धारीत केला जातो. ही बाब टी हक्क यांनी सुध्दा मान्य केली आहे ... २०१३, पृ. २४७)

भारत सरकारने १९९१ पासून डब्ल्यू टी.ओ. WTO धोरण ... खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या स्थितीतील घसरण सुरु झाली. यात शेतकऱ्यांच्या ... उत्पादनाचे गणित जमले नाही, कर्जबाजारीपणा, जमिनीचे तुकडे, ... पुरक व्यवसायाचा ऱ्हास, नगदी पिकाची ओढ, निसर्गाचा असमतोलपणा ... व व्यापारीकडून शोषण ३० पध्दतीमुळे शेतकरी रसातळाला पोहचला ... २००३). १९७२ मध्ये कापसाला प्रतिक्विंटल सोन्याचा (रु.२००) भाव ... कापूस व सोन्याचा भाव यात ६ ते ७ पट फरक आहे. १९९७ मध्ये ...

College of Social Work WARDHA Dr. Ambedkar

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

२००४ पर्यंत १७०० वर आला. याच कारणामुळे आंध्रप्रदेशमध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या. महाराष्ट्रात एक अधिकार योजनेमुळे आधार होता. पण ६५०रु. बोनस बंद झाले व आत्महत्येचे प्रमाण वाढले. केरळ, तामिलनाडू मध्ये ही शेतकरी आत्महत्या करु लागला. (जावंधिया विजय २००६, ३१)

शेतकरी आत्महत्येचे वर्तमान स्वरुप :

वर्तमान स्थितीत आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. दर दिवसाला सरासरी ४२ आत्महत्या घडतात. यामध्ये महाराष्ट्र दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. उत्तरप्रदेश सर्वाधिक लोकसंख्या असूनही आत्महत्यांचे प्रमाण २.६% आहे. (नॅशनल क्राईम रेकार्ड). आर.बी.ने गोळा केलेल्या माहितीनुसार महाराष्ट्रात कर्जबाजारी शेतकऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ४४५३ आहे. केरळ मध्ये वर्षभरात १५०० हून अधिक शेतकऱ्यांची आत्महत्या होते.

विदर्भामध्येही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. सद्या महाराष्ट्रात विदर्भ आत्महत्येमध्ये प्रथम स्थानी आहे. देशोन्नती वर्तमान पत्रानसुार २००७ पर्यन्तचा आकडा विदर्भात २७७४ होता. दै. लोकमत नुसार हाच आकडा २००७ पर्यंत ३६१६ होता.

वर्ष २००१ ते २००७ चे विवरण खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	२००१	२००२	२००३	२००४	२००५	२००६	२००७	एकुण
आत्महत्या संख्या	३७८	३९२	३९६	४९४	४६८	४८६	१००१	३६१६

(स्त्रोत : लोकमत १८ नोव्हें. २००७)

२००७ या एका वर्षात विदर्भात एकुण १२१२ आत्महत्या झाल्या. या आत्महत्येत अमरावती १९१, यवतमाळ ३१३, वर्धा १०७, चंद्रपूर ५१, गडचिरोली १५, नागपूर ४४, गोंदिया ४५, भंडारा ३५, अकोला ९८, वाशिम १५८ व बुलढाण्यामध्ये १४८ आत्महत्या झाल्या होत्या (दै. लोकमत नोव्हे. २००७)

२००६ मध्ये माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी शेतकऱ्यांना मदत किंवा आधार म्हणून ते जेव्हा वर्धा जिल्ह्यातील वायफड या गावाला आले तेव्हा शेतकरी पॅकेजची घोषणा केली. २००६ पासून शेतकरी पॅकेजद्वारे (११० बिलीयन रुपये) विदर्भासाठी लागू करुन अंमलबजावणी सुरु झाली. (पाटील चंद्रू, २०१३, पृ. २८२) त्याही नंतर शेतकरी आत्महत्येचे सत्र विदर्भात चालूच राहीले. २००७ नंतर शेतकरी आत्महत्येची संख्या खालील प्रमाणे.

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

२००७	२००८	२००९	२०१०	२०११	[illegible]
१२४६	१२६८	९१६	७४८	९१८	[illegible]

(पाटील चंदू : फार्मर्स सुसाईड २०१३)

अध्ययनाचे उद्देश :

वास्तविक पाहता २००७ नंतर शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत [illegible]

- कर्जमाफी व काही सहाय्य करण्यात आले. तरीही शेतकऱ्यांच्या [illegible] सुरुच का?
- शासकीय धोरणाच्या अंमलबजावणीत काही दोष होते का [illegible]
- आर्थिक सहाय्य हीच फक्त रोगाची औषध नाही मुख्य [illegible] नाही?
- शेतकऱ्यांचाच मुळात दोष आहे व आर्थिक लाभासाठी हे [illegible]
- तसेच आत्महत्या झाल्यानंतर त्यांच्या कुटूंबाची अवस्था [illegible]

हे प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहतच नाही तर त्याची [illegible] वाटू लागली आहे. कारण कुटुंबाचा मुख्य कणा गेल्यावर ती [illegible] आहे. प्रचंड मानसिक, आर्थिक व सामाजिक कलंकाच्या बोझ्या [illegible] त्यामुळे एकाच कुटूंबात २, ३, ते ४ आत्महत्या झाल्याच्या घट [illegible] जिल्ह्यात झालेल्या आहेत. ह्या दुहेरी कृत्रीम संकटाची पूर्णत [illegible] झाले आहे.

अध्ययन क्षेत्र :

प्रस्तुत शोध अभ्यास हा वर्धा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच कुटुंबाच्या [illegible] ह्यावर प्रकाश टाकणारा आहे. वर्धा जिल्हा हा एकुण ६००० चौ.कि [illegible] असून जवळपास १३ लाख लोकसंख्या व ८ तालुक्यात समाविष्ट [illegible] एकूण जवळपास ८१.१३% लोकसंख्या ही शेती व शेतीविषयक [illegible] आहे.

जिल्ह्याची ९१% शेती निसर्गावर अवलंबून आहे (कोरडवाहू) [illegible] ही विदर्भातील दोन जिल्हे महाराष्ट्रात शेतकरी आत्महत्येच्या [illegible] असून २०१७ पर्यंत वर्धा जिल्ह्यात ३५९ आत्महत्या झाल्या [illegible] कार्या. वर्धा) या एकूण ३५९ आत्महत्यांपैकी १०० पात्र कुटुंबाचा [illegible] अध्ययनात करण्यात आला आहे.

College WARDHA
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

वर्धा जिल्ह्यातील आत्महत्या

वर्ष	शेतकरी आत्महत्या संख्या
२०१४	२८
२०१५	१६४
२०१६	१५७
२०१७	१०

(स्त्रोत : जिल्हाधिकारी कार्यालय, वर्धा)

साहित्य परिक्षण :

सन २००१ नंतर विशेषता शेतकऱ्यांच्या आत्महत्ये संदर्भात भारतात सरकारी, स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था, विविध अभ्यास समित्या व संशोधन केंद्राद्वारे अभ्यास होत आहे. या संदर्भात १९९० च्या दशकात 'द हिन्दू' या वर्तमानपत्राचे संपादक पी. साईनाथ यांनी भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येविषयी लिखाण केले. त्यात कर्ज, बाजारभाव व रासायनिक खतांचा ज्यादा वापर व सरकारी धोरण ह्या बाबी कारणीभूत धरल्यात. राष्ट्रीय गुन्हेगारी तपास संस्था भारत सरकारद्वारे १९९७-२००५ च्या काळात देशातील एकुण आत्महत्येमध्ये ६०% (९००००) शेतकरी. २००६ वर्षात १५२० आत्महत्यापैकी फक्त ५७७ अर्थात ४०% केसेस पात्र होत्या. कमी उत्पादन, कर्ज, मानसिक दडपण, खर्च जास्त इ. बाबी कारणीभूत सांगितल्या. "Performance Audit of Farmers Package" या अहवालात CAG भारत सरकार. सरकारचा मुळ उद्देश पूर्ण करण्यामध्ये पॅकेज अयशस्वी ठरले याचे मुळ कारण दोषपूर्ण अंमलबजावणी होय (घोडेस्वार देविदास)TISS मुंबई अभ्यासगट असे म्हणतो की (२००५). मोठे शेतकरी जास्त आत्महत्या करतात. बियाणांच्या खाजगी कंपन्याद्वारे शेतकऱ्यांची लूट होते. उत्पादनाच्या आधारभूत किंमती निश्चित नाही व व्यापाऱ्यांवर / बाजारपेठेवर नियंत्रण नसणे ह्या मुख्य बाबी आहेत.

इंदिरा गांधी इन्स्टिट्यूट ऑफ रिसर्च अॅन्ड डेव्हलपमेन्ट च्या मते कापसाला कमी भाव मिळतात व कमी पावसामुळे उत्पन्न कमी होते हेच मुख्य कारण होय. तर डॉ. नरेंद्र जाधव, समितीच्या मते (२००६) असे म्हणतात की केंद्र सरकारने ३७५० कोटी रु व महाराष्ट्र सरकारने १०७५कोटी रु दिले. त्यातून शाश्वत शेती, जीवनउन्नत कार्यक्रम, जलसिंचन पाणलोट, फळबागा, दुग्धव्यवसायातून वाढ व्हावी असे सांगितली. याशिवाय भारत सरकारने स्वामीनाथन, यशदा पुणे,

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

जी जीवन जगतात. कुटूंबात एक व्यक्ती मेला म्हणून पुढील मेले नाहीत असे नाही. एकाच कुटुंबात एकापेक्षा अधिक (महत्तम चार) आत्महत्या झाल्या आहेत. (यवतमाळ व वर्धा अहवाल, प्रत्यक्षपाहणी)

आत्महत्येनंतर सर्वात प्रथम कुटूंबासमोर आर्थिक संकट निर्माण झाले व दूसरे म्हणजे मानसिक आघात होय.

आजही सर्वच कुटूंबे मानसिक आघात (लज्जा, कमीपणा) व तणाव मानतात.

सर्व कुटूंबाना आर्थिक मदत मिळाली पण ७९% लोकांना पूर्ण रक्कम मिळाली नाही ४०००० ते ७५००० रु. पर्यंत फक्त २५% लोकांनांच १००००० रु. पर्यंत मदत मिळाली.

शेती कशी कसावी ही सर्व लोकांसमोर मोठी समस्या झाली आहे.

आत्महत्येचा परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर जास्त होत आहे. शिक्षण बंद करावे लागत आहे. ह्याचा परिणाम मुर्लींच्या शिक्षणावर प्रामुख्याने जास्त आहे. ५०% लोकांच्या मते नातेवाईक दूर गेले व संबंध ठेवीत नसल्याचे दिसते.

सर्वच आत्महत्या २ ते ०६ वर्षाच्या आतील आहेत व त्या १० एकर च्या हाती म्हणजेच मध्यम व लहान शेतकऱ्यांच्या आहे. बऱ्याच लोकांनी शेती करणे बंद केले आहेत. मजूरी करण्याचे प्रमाण वाढत आहेत. शेतीपेक्षा मजूरी चांगली असे लोकांना वाटते.

मुलाबाळांचे शिक्षण व विवाह करणे तसेच शेती करणे ह्याच समस्या प्रामुख्याने आहेत.

विधवा महिलांना तर गुलामीचे जीवन, मुलांचा भार, सारच्या लोकांनी एकटे पडणे व जमीन व घराची मालकी न मिळणे इ. समस्या जास्त भेडसावत आहेत.

सर्वच उत्पादनांना अतिशय अल्प बाजारभाव मिळतो ही प्रमुख प्रकारची कमजोरी आहेत.

सरकार प्रयत्न कमी पडतात. कारण १५-२०% लोकांना विहीरी मिळाल्या पण मोटरपंप नाही, पाणी नाही, शेतीसाठी बैलजोडी, साहित्य अशा अनेक बाबी मुळे शेतकरी आजही त्रस्त आहे.

१५-२०% लोकांना घरकुल मिळाले अन्यथा सर्व लोक मातीकुड व गवताच्या घरात राहतात. सर्वच पात्र आत्महत्या ह्या कोरडवाहू, शेती करणाऱ्यांची आहे.

फारच कमी कटूंबात दूध किंवा अन्य जोडधंदा दिसतो. ७०% लोकांना कुटूंबे मजूरी हा जोडधंदा करतात.

Dr. Ambedkar C... WARDHA ... Work

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

डी.एस.गोयल अहवाल लक्षात घेवून उपाय योजना केल्यातरी आत्महत्या न होण्याचे सामान्य कारणे पुढीलप्रमाणे आहे.

१. जमिनीचे लहान तुकडयात रुपांतर.
२. निसर्गाचा आघातं (वादळी पाऊस, अति पाऊस, कोरडा दुष्काळ व
३. कमी उत्पादन
४. नगदी पिकांच्या उत्पादनात वाढ व ह्याच शेतकऱ्यांची आत्महत्या
५. कमी बाजारभाव.
६. रासायनिक खतांच्या अतिरेक वापर व उत्पादनखर्च अधिक
७. बाजार / व्यापारी शोषण
८. कर्ज
९. सिंचन क्षेत्राचा अभाव (५-६%)

प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष :

१. बहूदा सर्वच ठोक छोटे कास्तकार असून ३५ ते ६० वर्ष या वयोगटात अधिक आहे.
२. सर्वाधिक आत्महत्याग्रस्त हिंदू जातीतील व त्यानंतर अनुसूचित जातीतील बहुतांश आत्महत्या फाशी लावून अथवा विष पिऊनच झाल्या आहेत.
३. सर्वच कास्तकारांवर कर्जाचा बोझा होता व ते कर्ज ६० हजार रुपये ते ४ लाख पर्यंत असल्याचे दिसते.
४. बँकेचे कर्जा व्यतिरिक्त, खाजगी कर्ज परतफेडीची समस्या प्रमुख कारणे. ताण निर्माण करण्यास कारणीभूत आहे.
५. सततच्या नापिकीमुळे आर्थिक स्थितीत घसरण होणे, पुन्हा कर्ज यातुन घरात ताणतणाव निर्माण होणे.
६. कुटुंबे लहान (५२%) संयुक्त कुटूंबे ४८% असली तरी कटूंबात नाही. कारण विभक्त कुटूंबात "नचचवतज" लेजमउ नसते. त्यामुळे आधार राहीला नव्हता.
७. काही प्रकरणात आपण मेल्यानंतर कुटुंबाला काहीतरी मदत मिळेल. होती. ह्याचाच अर्थ असा की इतक्या खालच्या पातळीवर शेतकऱ्यांच्या पसरत आहे. येथेच उपाय शोधण्याची गरज आहे. म्हणूनच शेतकरी जावंधिया म्हणतात, जे शेतकरी जीवंत आहे ते चांगल्या स्थितीत मुळीच नाही ते मरु शकत नाही म्हणून जीवंत आहेत.(जावंधिया, विजय
८. प्रत्येक कुटुंब आजही कर्जात आहेत. प्रचंड आर्थिक अडचणीत आहेत.

College WARDHA Ambedkar ... Work

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

उपाय योजना व शिफारशी :

१. विमा योजना नियमित नाही व सर्व लोक तिचा फायदा ... विमा योजनेत आणले नाहीत. दर वर्षीच पिकांचे अनाक... रोगांमुळे नुकसान होते. यावर्षीच बोंडअळीमुळे ३०... ७०% शेतकऱ्यांचे झाले आहे. कुठे कुठे ५०% पेक्षा ... व गारपीठी ने झाले.

२. सततची नापिकी ही पावसामूळे होते तेव्हा सिंचन क्षेत्र ... ६% शेतीच सिंचनाची आहे. त्यामुळे कालवे, तलाव, ... विजपंप अर्थात शेतकऱ्याला शेती पूर्णतः करता येईल ... विविध योजने, अनुदान पध्दतीने मिळाले पाहिजे.

३. सर्वात प्रथम शेतकरी स्वयंपूर्ण झाला पाहिजे त्यासाठी ... चांगले बियाने, खते स्वत दरात मिळणे, गरजेचे आ...

४. कुरण विकास, फळबाग, फुलबाग, मसाले पीक इ. साठी ... गट, बचतगट तसेच वैयक्तिक योजनेतून पूरक व्यवसाय... आहे.

५. उत्तम बी, चांगला भाव, बाजार व्यवस्थेत शोषण बंद ... जाईल अशी व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे त्याशिवाय ... येणार नाही.

६. विशिष्ट शैक्षणिक सवलत, प्रवेशासाठी राखीव जागा, ... प्रवेश व परीक्षा शुल्क माफ व वसतीगृहात प्रवेश ...

७. सर्व पिके सरकारने खरेदी करावे. एक अधिकार ... पिके सरकार खरेदी करीत नाहीत. नाफेडचे निकष ... कृषी उत्पादन समितीत उत्पादन नेत नाही चुकीचे धो...

८. स्वामी नाथन आयोगाची अंमलबजावणी करणे, त्यांना ... सोबतच त्यांना आत्मनिर्भर करणे व शेतीला उद्योगाचा ...

९. प्रत्येक ग्रामपचांयतमध्ये समुपदेशक, मानसतज्ञ, तसेच समुदाय ... व नियमित वेतनावर नेमावा. त्यामुळे व्यक्ती, गट, ... मानसिक समुपदेशन, बळ, समाधान, शक्ती, आधार व ...

१०. त्यामुळे सामुदायिक विकास कार्याची गती वाढेल व आत्म...

Dr. Ambedkar College of Social Work

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

(Editor) : Farmer Suicide In Vidarbha: Agrarian ... Publication, Nagpur.

... : आत्महत्या बळीराज्याच्या (२००९) आर.बी. प्रकाशन, ...

... Editor: (2007) Prayas, Published By NVK Sansthan Min- ... Affairs & Sport India

... (२००८) – शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या डायमंड प्रकाशन, पुणे,

... (२००५): शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व ग्रामीण कंत्राटीकरण ... पत्रिका, मुंबई

... (२००८) : शेतकरी आत्महत्या व कृषी क्षेत्रापुढील आव्हाने. ... जिल्हा अधिकारी कार्यालय, वर्धा.

■■■■

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

INDEX

1	Farmers in India	Dr. Pranali K. Patil	1
2	Promoting Indian Agriculture and Resolving Problems Through Social Work Intervention	Dr. R. R. Somkuwar	14
3	Crucial Issues of Indian Farmers: In Quest of Solutions	Dr. Vijay J. Shingnapure	21
4	Status of Widows of the Farmers Who Have Committed Suicide in India	Priyal K. Patil	26
5	Understanding Outcome and Status of Agriculture Policy	Nishant Mate	35
6	Organic Farming in India: Challenges and Prospects	Dr. R. M. Patel Dr. Mohan C. Patel	42
7	Farmers Suicide in India: A Myth or Reality	Dr. J. R. Mahanty Dr. M.N. Parmar	50
8	Farmers Suicide and its Impact	Dr. Pravin L. Wankhede	56
9	Climate Change and Agriculture in Gujarat: Challenges, Prospects and Suggestions	N. D. Vasava M. N. Parmar	61
10	Marginal Farmers in Vidharbha Region: Opportunities & Challenges	Dr. Vinay V. Dhongde	66
11	Historical Inputs From Five Year Plans on Agricultural Sector	Dr. Vandana M. Ingle	73
12	Sustainable Development a Solution for Farmer's Suicide	Madhavi Peddada	79
13	Agrarian Crises and Challenges	Dr. Rajeev P. Chauhan	86
14	Agricultural Policy and its Impact on Pardhi Farmers	Abhay R. Shende	94
15	Agrarian Crises, and the Challenges with Health	Sonali R. Khandekar	102
16	Psycho-Social Aspect of Farmers Suicide Widows and Social Work Intervention	Dr. Seema Lobo	113
17	Gender Inequality in Agriculture Sector in Maharashtra	M. M. Meshram	118
18	Farmers Suicide: Reasons and Remedies	Ranjana H. Ade	125
19	Problems of Farmers in an Agrarian Economy	Sulok B. Raghuwanshi	130
20	Farmers in India: Concerns and Solutions	Ratndip B. Gangale	137
21	Farmer Suicide in India	Harshna R. Sonkusare	145
22	Government Programme: Digital Empowerment of Farmers	Kalpana S. Mukunde	150
23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Gajghate	157
24	Multipronged Agricultural Strategy Need of the Hour	Dr. N. N. Daware	162
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agricultural in Vidarbha : Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwaik	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबाच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री मेश्राम	१९३
30	शासनाचे धोरण. शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिवंडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुंडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शासनाची जबाबदारी	डॉ. चंदू के. पोपटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भेले	226
34	ग्रामीण शेती विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नरेश यादवराव पेंदाम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वसंत भाऊराव राठोड	246
36	विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग	रेखा ला. मेश्राम	252
37	वैदर्भिय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सविता ढोके	258
38	लिंगभाव आणि स्त्री शेतकऱ्यांच्या समस्या	क्रिष्णा पासवान	263
39	पारधी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आव्हाने	डॉ. प्रल्हाद एन. घोटे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मु[illegible]टकर	271
41	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. राऊत	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश सु. सोनक	284
43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनाक्षी एन. कुबडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था	डॉ. एच. यू. पेटकर	295
45	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टीक्षेप	डॉ. ललीता ई. [illegible]	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डांगे	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज ह. होले	315
48	सेंद्रिय शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धोरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रज्ञा प्र. पाटील	328
50	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	महेंद्र अ. पखाले	334
51	विदर्भातील शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. साखरवाडे	342
52	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश डी. बलकी	346

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

53	भारतातील शेतकऱ्यांच्या विकासात्मक अडचणे व उपाय योजना	प्रशांत एन. शंभरकर	352
54	शेतकरी विकासामध्ये एकात्मिक पाणलोट विकास व्यवस्थापन	डॉ.लोकेश बी. नंदेश्वर	361
55	आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या विधवांच्या समस्या	स्वाती एम. उगेमुगे	372
56	आधुनिक काळातील भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेचा इतिहास	डॉ. रत्नपाल एम. डोहणे	380
57	आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्याच्या विधवांची स्थिती	कु. उमा सु. खडसे	384
58	भारतीय कृषीपुढील प्रमुख समस्या आणि उपाय	मुरलीधर एस. नाकाडे	391
59	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: पाणी व्यवस्थापन	सुहास उ. वाघमारे	397
60	शेती संदर्भात शासनाची धोरणे	के. व्ही. निबार्ते	402
61	महात्मा जोतीबा फुलेंचा शेतकऱ्यांचा असुड आणि शेतकऱ्यांची आजची स्थिती	सतिशकुमार घ. धवड	408
62	भारतीय कृषी उद्योगावरील परिणाम व समस्या	डॉ. साधना वि. मौदेकर	413
63	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शेतकरी चळवळी	डॉ. अरविंद बा. पोंगडे	418
64	भारतीय शेतीची कामगिरी आणि सद्यस्थिती एक दृष्टीक्षेप	डॉ. होमराज टी. राठोड	425
65	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - सामाजिक व आर्थिक प्रश्न	डॉ. माधुरी एच. झाडे	431
66	आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांची कौटूंबाची व सामाजिक स्थिती : समाजकार्य हस्तक्षेप	राहुल जी. गोंडाणे	440
67	वर्तमान काळातील शेतकऱ्याच्या समस्या व उपाय	विद्या के. भैसारे	448
68	भारतीय शेती - आव्हाने व उपाय योजना	डॉ. जयमाला लाडे	453
69	गोसीखुर्द प्रकल्प प्रभावीत शेतकऱ्यांचे प्रश्न	डॉ. अजय के. मेश्राम	463
70	शेतकरी आत्महत्या चिंतन	बळीराम मा. भांगे	467
71	ग्रामीण भारतातील शेती : ग्रामगीता	डॉ.प्रशांत रा. देशमुख	472
72	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कारणे व उपाय योजना	डॉ. सुनिता भोईकर	477
73	डिजीटल इंडिया आणि शेतकरी	चंदु आर पाटील	484
74	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे आणि उपाय	बाळकृष्ण का. रामटेके	489
75	शेतकरी आत्महत्या : योग व प्राणायाम एक माध्यम	कुमुद व्ही. चारमोडे	495
76	भारतीय शेती - इतिहास, झालेले परिवर्तन आणि काळाची गरज	सचिन त्रिं. हुंगे	503
77	भारतीय शेती अवस्था आणि समस्या	आर. बी. बुरीले	508
78	महाराष्ट्र शासनाचे कृषीसंबंधीत धोरण : उपाययोजनी	संगिता [illegible] पाठराबे	512
79	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : व्यावसायिक [illegible] समाजकार्यसमोरील आव्हान	डॉ. [illegible] एम. भगत	519
80	शेतकरी आत्महत्या: कारणमिमांसा	वैशाली एस पाटील	525
81	भारतीय शेती आणि समस्या	सुधाकर माटे	529
82	शेतकरी आत्महत्या उपाययोजना	रागिणी मोटघरे	537
83	शेतकरी आत्महत्या व उपाय योजना	डॉ. रविंद्र आर. सहारे	541
84	भारतातील शेतकरी आत्महत्यांची कारणमिमांसा व उपाय	डॉ. रंजना एस लांजेवार	547
85	भारतीय शेतीच्या समस्या व उपाय	डॉ. नरेश एस. कोलते	553
86	कृषी संकटे आणि आव्हाने	Dr. Iliyas. G. Bepari	556
87	महाराष्ट्राची कृषी परिस्थिती व उपाय	के. आर. पोटदुखे	562
88	शेतकऱ्यांच्या समस्या, कारणे आणि उपाय	डॉ. संतोष मेंढेकर	566
89	शेतकऱ्यांचे आंदोलन व मूल्यमापन	कमलेश मानकर	570
90	शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यात शेतकरी चळवळीचे योगदान	विशाखा के. मानकर	579
91	भारतीय शेतीची सद्यस्थिती व समस्या	डॉ. मनोज श्री. पवार	583
92	भारतीय शेती : समस्या आणि उपाय	अंकोश भा. चवरे	587
93	शेतकरी समस्या : आता चर्चा नको उपाय हवेत	दिव्या तु. कोरडे रिया गी. शहारे करण देशमुख	594
94	भारत : खरचं कृषीप्रधान ?	जयेश अ. पाटील धनश्री अ. ठाकरे करण देशमुख	599
95	शेतकऱ्यांन पुढील प्रश्न व उपाय	डॉ. राजेंद्र या. बारसागडे	602
96	भारतीय शेती क्षेत्रामधील सिंचनाची आवश्यकता व उपाययोजना	डॉ. लक्ष्मीकांत चोपकर	608
97	आत्महत्या प्रतिबंध : उपाय	विलास वि. घबाले	615
98	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि शेतकरी आत्महत्या	राजु दि. भोंगाडे	619
99	वैदर्भिय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - एक वास्तविकता	डॉ. धनराज चौखुंडे	628
100	शेतीतील जोखीमींचे व्यवस्थापन काळाची गरज	डॉ. वर्षा गगणे	634
101	वैदर्भिय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ. कैलाश फुलमाळी	642
102	आत्महत्याग्रस्त शेतकरी विधवाच्या कौटुंबिक समस्या	लता म. गभने डॉ. शुभांगी कि. डांगे	651
103	शेतकरी जीवनाची व्यथा : एक आकलन	डॉ. अनिल बोपचे	660
104	वैदर्भीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व प्रमाण	प्रमोद ह. पौनिकर	664
105	शेतकऱ्यांची दशा आणि दिशा	डॉ. सतिश फोपसे	669
106	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या- एक आढावा	डॉ. मंगला कडवे	676
107	ग्रामिण अर्थव्यवस्था	धनंजय इंगोले	680
108	कालसुसंगत सवंर्धित शेतीचे सगुणा राईस टेक्निक	विजय एम. घुबळे	688
109	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना जबाबदार घटक	सिध्दार्थ बी.टेंभूर्णे	694

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

सूचना व उपाय योजना –

१) सरकारने संपूर्ण भारतातील छोटया शेतकऱ्यांना योग्य त्या सवलती देवून त्यांच्या शेती सुधारणेच्या कार्यास मदत करावी.
२) प्रत्येक योजना राबवितांना गरीब शेतकऱ्यांना त्याचा पूर्णपणे लाभ मिळत आहे किंवा नाही याकडे लक्ष द्यावे.
३) आत्महत्येच्या प्रमाणावर योग्य ते उपाय तयार करावे व त्यातून त्यांची सूटका करावी.
४) योग्य सिंचनाची व्यवस्था करावी की ज्याचा लाभ शेतकऱ्यांना होईल.
५) शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाच्या सोयी मोफत उपलब्ध करून द्याच्या.
६) त्यांना बी-बियाने मोफत पुरवावे.
७) त्यांना शासकीय अनुदान द्यावे.

संदर्भ सूची –

१) घाटोळे प्रा. श. ना. ग्रामीण समाजशास्त्र व सामूदायिक विकास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वि.आ. १९९४.
२) नागगोंडे गुरूनाथ, सामाजिक आंदोलने, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., १९८६.
३) भिडे जी.एल., पाटील, एन.डी. महाराष्ट्रातील समजासुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, तेरावी आवृत्ती.
४) अग्रवाल जी. के., पाण्डेय एस. एस., ग्रामीण समाजशास्त्र, आगरा बुक स्टोर, आगरा, द्वि.आ. १९८५-८६.
५) नरके हरी, महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, राजश्री शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई-२१, प्र.आ. २००६
६) काचोळे डॉ. दा.धो., ग्रामीण समाजशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९०.
७) लोटे रा.ज., भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे अँण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, तृ.आ. जून २०१५.
८) भांडारकर पी. एल. शब्बीर शेख, पालकर जी. के. भारतीय सामाजिक समस्या, एस. चन्द आणि कंपनी (प्रा.) लि. नवी दिल्ली, द्वि.आ. १९९०.

महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी

■ डॉ. मिनाक्षी एन. कुबडे

महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक दृष्टया जमीन कृषीच्या दृष्टीने उत्तम प्रतीचे असल्यामुळे महाराष्ट्रात शेती उद्योग जास्तीत जास्त प्रमाणात आढळून येतो. कृषीला पुरक नैसर्गिक वातावरण, विजेची मुबलकता, पाण्याची मुबलकता, जनसंख्येची मुबलकता, औद्योगिक साधनांची मुबलकता इत्यादींमुळे कृषी क्षेत्राकडे आर्थिक दृष्टया नफ्याचे क्षेत्र अशी अपेक्षा केली जाते. त्याचप्रमाणे केन्द्र सरकार तथा राज्य सरकार आदींना कृषी क्षेत्राकडून भरभराटीची अपेक्षा व विश्वास असल्यामुळे शासन विविध योजनांद्वारे कृषी क्षेत्राला वारंवार सहायता देण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यातील कृषी क्षेत्र हे देशात एक अग्रणी म्हणून संपूर्ण देशात गणले जाते. स्वातंत्र्योत्तर काळात संपूर्ण देशाने जशी विविध क्षेत्रात प्रगती केली. त्याचप्रमाणे कृषी क्षेत्रातही प्रगती दिसून आली. याचा परीणाम म्हणून कृषीच्या क्षेत्रकाळात वाढ कृषी क्षेत्राकडे सुशिक्षित जनसंख्येची ओढ इ. परीणाम दिसून आले. सन १९१५-१६ मध्ये तत्कालीन कृषी संचालक श्रीयुतम किर्टींग यांनी जमिनीची धुप थांबविण्यासाठी केलेल्या प्रयोगाचे आशादायक निष्कर्ष आल्यानंतर सन १९२२ पासून मृद संधारणाची कामे चालू सुरू केली. सन १९४२ मध्ये संमत झालेल्या जमीन सुधारणा कायदा १९४३ मध्ये अमलात आल्यापासून जमीन सुधारणांची विविध कामे कृषी खात्यामार्फत राबविण्यात येवू लागली. सन १९४३ मध्ये तत्कालीन सरकारने कृषि व इतर पूरक क्षेत्रातील समस्यांचा विचार करून शेतीकरीता प्रथमच सर्वकष कृषी धोरण आखले. या धोरणानुसार कृषी उत्पादनासाठी पाण्याचा सिंचन म्हणून उपयोग करण्यास सुरूवात झाली. सन १९५७ पासून तालुका बिजगुणन केन्द्रामार्फत दर्जेदार बियाणे उत्पादनास सुरूवात झाली. या काळात लागवडीखालील क्षेत्राच्या विस्ताराबरोबरराच सिंचनखालील क्षेत्र वाढवल्यावर भर दिला गेला. सन १९६१-६२ मध्ये रासायनिक खतांच्या वापरासाठी विशेष मोहिम हाती घेण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याच्या कृषी विभागातर्फे वारंवार केलेली नवनवीन संशोधने आधुनिकीकरणाकडे वाटचाल तांत्रिकीकरणाकडे वाटचाल,उत्कृष्ट मार्गदर्शन आर्थिक सहाकार्याच्या विविध योजना इ. मुळे राज्याच्या कृषी क्षेत्रात भरभराट दिसून

• डॉ.आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

येते. महाराष्ट्र राज्य कृषी विभागाद्वारा आजच्या घडीला पुढील योजना अस्तित्वात आहे.

भूमि सुधारणा महाराष्ट्र शासन योजना :–

१) आदर्श गांव संकल्प व प्रकल्प (मृद ५) योजनेची माहिती.

२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना.

३) आदिवासी उपाययोजना/बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना.

कृषी क्षेत्रातील प्रगतीचा अहवाल :–

(महाराष्ट्र राज्य) (अन्नधान्य), क्षेत्र हेक्टर उत्पादन, लक्षटन, उत्पन्न कि. ग्रॅम/हेक्टर, (खरीप, रबी, उन्हाळी एकुण)

वर्ष	क्षेत्रफळ	लक्ष/हेक्टर उत्पादन	लक्ष टन उत्पन्न
२०००–०१	९८.२४	८४.९६	८६५
२००५–०६	९३.०३	९७.७६	१०५१
२०१०–११	८९.८५	१२३.१७	१३७१
२०१६–१७	८४.९०	१२६.४६	१४८९

कृषी क्षेत्रातील समस्या :–

१) अल्पभूधारणा व विघटित भूधारणा :–

एकत्रित शेत जमीनीवर विकासात्मक कामे करणे आर्थिक दृष्ट्या सोयीचे ठरते. याउलट महाराष्ट्रात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या महत्तम असून केवळ १.६: शेतकऱ्यांची संख्या (१० हेक्टर हून अधिक) १९९०–९१ साली नोंदविल्या गेली. या कारणाने लाभदायी शासकीय योजना मोठया शेती क्षेत्रावर राबविणे जितक्या सोयीचे जाते. तेवढयाच अडचणीचे ते अल्प क्षेत्रफळावर राबविण्यास होते. या कारणाने जागतिक स्तरावरील सुधारणा योजना या राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर फेल ठरल्या.

२) बियाणे :–

उत्पादनात व उत्पन्नात वाढीकरीता व कृषी उत्पन्नात सातत्य राखण्याकरीता बियाणांची प्राप्ती हे अत्यंत महत्वाची व गुंतागुंतीची बाब होय. खात्रीलायक उत्कृष्ट बियाणांचे वितरण ज्याप्रमाणे किचकट आहे. त्याचप्रमाणे या बियाणांचे उत्पादनही किचकट बाब आहे. दुर्देवाने उत्कृष्ट प्रतीचे बियाणे शेतकऱ्यांच्या आवाक्याबाहेर असते. विशेषतहा अल्पभुधारक शेतकरी कमतरता असलेल्या बियाणांच्या वाढत्या किंमतीमुळे खरेदीस मुकतात.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

३) खते व उर्वरके :–

कृषीक्षेत्रात झालेल्या प्रगतीमुळे वर्षातून दोन किंवा तीन पिके घेण्याइतपत प्रगती आज कृषीक्षेत्रात झालेली आहे. पण त्या प्रमाणात खते व उर्वरकांचे उपलब्धता आजपर्यंत देशात तसे महाराष्ट्र राज्यात नसल्याकारणाने शेती उत्पन्नात व प्रतीत घट दिसून येते.

४) भांडवलाची कमी उपलब्धता :–

शेतीकरीता लागणारा वित पूरवठा शासनातर्फे तथा शासकीय संस्थातर्फे मिळविण्यात अनेक अडचणी असल्याकारणाने तसेच अशासकीय व अवैध वित पुरवठा सहजरित्या उपलब्ध असल्याकारणाने शेतकी उत्पन्नाचा मोठा वाटा हा व्याजाची परतफेड करण्यात जातो. परीणामी शेतकऱ्याचा लाभ हा घटत्या प्रमाणात दिसून येतो. १९५०–५१ साली ६८.६: वित पुरवठा हा अशासकीय मार्गाने कृषी क्षेत्रात दाखल झाला होता.

५) अपुरी साठवणुकांची व्यवस्था :–

ग्रामीण क्षेत्रात साठवणुकीच्या व्यवस्थेचा अभाव अपुरा असतो. यामुळे शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन तत्परतेने विकावे लागते. त्यामुळे त्यांना भविष्यात वाढणाऱ्या किंमतीचा फायदा घेता येत नाही.

६) कृषी बाजारपेठ :–

ग्रामीण स्तरावर बाजारपेठेची उपलब्धता नसल्याकारणे शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन दूरवर असलेल्या बाजारपेठेमध्ये विशेषतज्ञः शहरांमध्ये न्यावे लागते. याठिकाणी व्यापारांद्वारे व बाजारपेठेशी संबंधित इतर तत्वाद्वारे एकत्रित रित्या संघटित होवून शेतकऱ्यांची लूट घडवून आणतात. व शासकीय यंत्रणेला नमवितात यामुळे नुकसान मात्र उत्पादक शेतकऱ्यांचे होते.

७) शेतीचे तांत्रीकीकरण :–

उत्पादन खर्चात घट आणण्याकरीता शेतीचे मोठया प्रमाणात व मोठया यंत्राद्वारे तांत्रीकीकरण करणे अतिशय कमी खर्चाचे पडते. परंतु देशात व राज्यात शेतकी धारणा अल्प तसेच तुकडयांमध्ये विखुरली असल्यामुळे नांगरणी, पेरणी, पाणी व्यवस्था, वाहतुक व्यवस्था इ. अनेक कामे करणे कठीण पडते. शेतकी तुकडयांची संख्या जास्त असल्याकारणे मजूरांची संख्या जास्त जागेल. परिणामी उत्पादन खर्चात वाढ होवून नफयाची मात्रा कमी होते.

Solutions

ी दक्षता शेतकऱ्याने घेणे
दिलेले नाही आहे व पुढेही
ऱ्यांनी जाणीव ठेवून स्व
ुवणूकीची व्यवस्था निर्मा
ा काही वर्षात शेतकरी हे
उद्योगपतीच्या घश्यात घा
खाली सरकारच्या त्या दि

त्... थांबायच्या क...

ीण समुदाय विकास. न...

ादर्भीय बळीराजांच्या. न...

ापूर : मनोहर पिंपळापुरे
त्र आणि नियोजन. नागपू

98

...शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – सामाजिक व आर्थिक प्रश्न

■ डॉ. माधुरी एच. झाडे

... कृषीप्रधान देश आहे. कृषी क्षेत्र हा भारताचा पाया आहे. म्हणून प्रथम ... ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे, कृषी क्षेत्राचा विकास व्हावा ... संपत्तीचे जतन करुन तसेच प्रत्यक्ष ग्रामस्थांच्या हाताला काम ... विकास साधावा तरच देशाचा विकास होईल व भारत एक बलशाली ... स्वातंत्र्यांपूर्वी भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८५ टक्के जनता ... राहत होती. शेती व शेतीशी निगडीत व्यवसाय करीत होती. ... करायची असेल तर खेडे स्वंयपूर्ण करणे गरजेचे आहे. म्हणून ... 'खेड्याकडे चला' हा नारा दिला होता. १९४७ साली महात्मा गांधी ... कॉन्फरन्स' पुढे भाषण देतांना म्हणाले जे दिल्लीचे दर्शन ... दर्शन नव्हे. तुम्हाला खराखुरा भारत पहावयाचा असेल तर ... लागेल. भारताचे खरे स्वरुप खेडयात आहे. खेडयाचा जोपर्यंत ... तोपर्यंत नव्या भारताचा जन्म होणार नाही किंवा भारताची प्रगती ... शकणार नाही.

... आर्थिक नियोजनाच्या प्रक्रियेला १९५१ मध्ये सुरुवात झाली. ग्रामीण ... कार्यक्रमांतर्गत ह्या नियोजनाची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाली ... व शेती विकास नक्कीच झाला असता परंतु या नियोजनामधील ... विकासामधील अडथळा बनल्या पर्यायाने गावाचा विकास होण्याऐवजी ... लागली.

...मध्ये ग्रामीण विकासाची खरी सुरुवात १९६० पासून झाली परंतु या ...मध्ये प्रादेशिक समतोल न साधता काही विभागांना भरपूर सुविधा ... काही विभागामध्ये आर्थिक मागासलेपण निर्माण झाले.

... कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रामध्ये विदर्भाच्या वाटयाला आर्थिक मागासलेपण आले म्हणूनच विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न पुढे आला. विदर्भाच्या ग्रामीण विभागाची स्थिती फार दयनीय आहे. दिवसेंदिवस गाव ओस पडत चालली व शहरे फुगत चालली. पूर्वी गाव ही मानसिक समाधानाचे केंद्र मानल्या जायची आज मात्र गाव हे समस्यांचे केंद्र बनत चालले आहे. अनेक सोयी सुविधा युक्त गावातील माणूसपण निघुन गेले व .त्रीतेमध्ये भर घातली गेली याला कारण शहरी व भौतिकवादी संस्.ती असून शर्कत तसेच तोटयात असणारी शेती यामुळे शेतकरी हवालदिल झाले.

विदर्भातील ग्रामीण विभागाकडे, शेती व्यवसायाकडे शासनाचे होत चाललेले दुर्लक्ष, खाऊजा धोरण, जीवघेणी स्पर्धा, अस्थिर बाजारपेठा यामुळे विदर्भातील शेतकरी भरडून निघत आहे. या परिस्थितीत समोर जाण्याची क्षमता नाही म्हणूनच विदर्भातील शेतकरी आत्महत्येचा प्रश्न पुढे येत आहे. सरकारची नव-नवीन धोरणे ग्रामीण विकासाला पोषक असली तरी ती एक मायाजाळ वाटायला लागली. कारण त्याची योग्य अंमलबजावणी होतांना दिसत नाही. म्हणून ग्रामीण विकासाला व शेती व्यवसायाला अवकळा आली.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन निबंधाकरिता अनेक संदर्भग्रंथ, मासिके, संशोधन पत्रिका, नियतकालीके, वेगवेगळी वर्तमानपत्रे, चर्चासत्रे तसेच तज्ज्ञ मंडळी व काही शेतकऱ्यांशी केलेली चर्चा महत्वपूर्ण ठरली.

संशोधनाचे उद्देश :

१. आर्थिक स्थिती व शेतकरी आत्महत्या
२. सामाजिक स्थिती शेतकरी आत्महत्या
३. शेतीविषयक शासनाची धोरणे

गृहीतत्ये :

कोणत्याही स्वरुपाचे अध्ययन करण्याकरिता गृहीत.त्ये फार महत्वपूर्ण भूमिका वठवित असतात. कारण संशोधनाला योग्य दिशा देण्याचे काम गृहीत.त्य करत असते. प्रस्तुत अध्ययनाकरिता खालील गृहीतत्ये घेण्यात आले.

१. उत्पादन खर्च व शेतमालाला मिळणारा भाव, यातील प्रचंड तफावत यामुळे शेतकरी सातत्याने कर्जबाजारी होतो, कर्जाचा डोंगर एवढा मोठा होतो की, त्याचे जगणं असहय होऊन शेतकरी आत्महत्येकडे वळतांना दिसतो.

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

२. कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ यामुळे सातत्याने शेतीतील उत्पादनात घट होते. कौटुंबिक गरजाच्या पुर्ततेकरिता त्यांचेजवळ काहीही उरलेले नसते. कर्जबाजारीपणा त्यांच्या सहनशक्तीपलीकडे गेलेला असतो अशावेळी तो कोलमडून पडून आत्महत्येला जवळ करीत असतो.

आत्महत्या संदर्भात इमाईल दुर्खीम यांचे विचार :

फ्रान्समध्ये १८५८ ते १९१७ या काळामध्ये इमाईल दुर्खीम नावाचा एक समाजशास्त्रज्ञ होऊन गेला. त्यांनी समाजाचे अनेक अंगांनी अध्ययन देखील केले. त्यांनी समाजातील श्रमविभाजनावर आधारित (जीमॅवबपंस क्पअपेपवद व ्स्ंइवनत) हा ग्रंथ १८९३ मध्ये लिहिला. त्यानंतर त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी १८९७ मध्ये (जीमॅनपबपकम) हा महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला. यामध्ये त्यांनी आत्महत्या ही वैयक्तिक घटना नसून ती सामाजिक कारणामुळे घडून येते असे लिहिले व त्यानंतर त्यांनी आत्महत्येच्या कारणांचा शोध घेतला.

१८८० पासून युरोपच्या सामाजिक परिस्थितीत फार मोठे बदल होत गेले त्यामुळे समाजामध्ये आत्महत्याचे प्रमाण फार झपाट्याने वाढत गेले. वाढत्या आत्महत्या हा त्या समाजात चिंतेचा व चिंतनाचाही विषय ठरला होता आणि त्यामागे असणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे अभ्यासकांना, विचारवंतांना गरजेचे वाटू लागले होते. अनेक संशोधक आपआपल्या दृष्टीकोनातून, अभिवृत्तीतून आत्महत्यांची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्यामध्ये मनोवैज्ञानिक, वांशिक, आर्थिक इत्यादी कारणे पुढे येत होती. दुर्खीमला मात्र ही कारणे पुरेशी वाटत नव्हती तर त्यामध्ये काहीतरी गफलत होत आहे असे त्यांना वाटत होते. त्याची अशी खात्री होती की, आर्थिक बदलामुळे सामाजिक जीवनात अनेकांगी परिवर्तने होत आहे त्यांच्याशी आत्महत्येचा नक्कीच संबंध असला पाहिजे आणि समाजशास्त्रीय अनुभव प्रामाण्यवादी संशोधनाची तंत्रे वापरुन तो सबंध नक्कीच सिध्द करता येईल. त्यांच्या मते आत्महत्या हे जरी व्यक्ती पातळीवर घडत असले तरी ते तसे नसते. सामाजिक संरचनेतील बदल आणि आत्महत्येची भावना तीव्र करण्यास ती कशी व कितपत कारणीभूत ठरते हे तपासून पाहिलेच पाहिजे अशी निकड त्याला जाणवली. अभ्यासाअंती हे त्याच्या लक्षात आले की, सरंजामशाहीतून औद्योगिक भांडवलशाहीत तेथील समाजाचे ते संक्रमण सुरु झाले होते. त्या क्रमात समाजात अनेक विघटनकारी शक्तींनी थैमान घातले होते. समाजाला एकत्र राहणाऱ्या सामाजिक अनुबंधाची पकड शिथील झाली होती. माणसांना एकाकीपणा भेडसावू लागला होता आणि त्याचे समाजजीवन प्रमाणकशुन्य झाले होते. ह्या परिस्थितीच्या परिणामस्वरुप त्या समाजातील लोकांच्या आत्महत्येच्या प्रवृत्ती बळावल्या होत्या.

Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

दुर्खीम अशा निष्कर्षाप्रत पोहचला होता की, समाज सरंचनेतील पर्यां[illegible] आत्महत्याचे प्रमाण अवलंबून असते. समाजाच्या किंवा विशिष्ट समुहाच्या विप[illegible] जेव्हा तेथील व्यक्ती सामुहिक उद्दिष्टावरील व सामाजिक प्रमाणकावरील [illegible] निष्ठा ऐक्यभावनांच्या दृष्टीने आवश्यक त्या पातळीवर राखू शकत नाही. तेव्हा व्य[illegible] नैतिक व मानसिक आरोग्य ढासळते आणि अशा परिस्थितीत त्या अधिक आत्महत्[illegible] होतात.

शेतकरी आत्महत्या व शेतीविषयक निती :

प्रस्तुत संशोधन निबंध लिहित असतांना मर्यादा येत असल्या तरी मागी[illegible] वर्षाचा आत्महत्येचा आढावा घेतला असता प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रा[illegible] शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठया प्रमाणावर झाल्यात व आजही होत आहेत. [illegible] प्रामुख्याने कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण अधिक दिसून [illegible] वेगवेगळया आकडेवारीमधून पश्चिम विदर्भ व पूर्व विदर्भातील वर्धा जिल्[illegible] शेतकऱ्यांचे आत्महत्येचे प्रमाण अधिक आहे. यामध्ये वर्धा, यवतमाळ, अ[illegible] जिल्ह्यात मोठया प्रमाणात कापूस उत्पादक होते.

आज विदर्भातील शेतीच्या प्रश्नाने अनेक राजकीय नेते, सामाजिक वि[illegible] शेती तज्ज्ञ हादरुन गेले आहे. खुद्द माजी पतंप्रधान मनमोहनसिंग यांनी १५ [illegible] २००६ रोजी या संदर्भात लालकिल्यावरुन जाहिर चिंता व्यक्त केली. १८ [illegible] २००६ ला दिल्ली येथील दुसऱ्या राष्ट्रीय कृषी परिषदेत शेतीची अवस्था [illegible] शेतीविषयक व ग्रामीण विकास विषयीच्या आपल्या दृष्टिकोनात मूलभूत बदल क[illegible] वेळ आली आहे. असेही प्रतिपादन माजी पंतप्रधानांनी केले. तत्कालीन केंद्रीय कृ[illegible] शरद पवार यांनी ३० नोव्हेंबर २००७ रोजी राज्यसभेत १९९७ ते २०[illegible] कालावधीमध्ये देशभरात जवळजवळ दिड लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या के[illegible] कबुली दिली.

महात्मा फुल्यांनी त्यांच्या शेतकऱ्यांचे असूड या ग्रंथामध्ये शेतकऱ्यांच्या [illegible] अवस्थेचे चित्रण केले. धर्मव्यवस्थेने सुध्दा शेतकऱ्यांवर वेगवेगळया चालिरिती, सा[illegible] मुल्यांच्या माध्यमातून अन्यायच केला त्यामुळे तो सातत्याने पिचला गेला. [illegible] शेकडो वर्षापासून इथला शेतकरी पिळला जात आहे, पिचला जात आहे आणि [illegible] त्याचे दृष्य स्वरुप आत्महत्येत होत आहे. नेहरुनंतर या देशाचे पंतप्रधान लाल[illegible] शास्त्री झाले. त्यांनी सी. सुब्रहयन्यम यांना कृषीमंत्री पद दिले. हे पद त्यांना अपमा[illegible] वाटले कारण नेहरुंच्या मंत्रीमंडळात ते उद्योगमंत्री होते. एका बाजूला कृ[illegible]

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warora

Scanned with CamScanner

देशाची दंवडी पिटायची तर दुसऱ्या बाजूला उद्योगाला प्रतिष्ठा प्रदान करायची अशी निती यावरुन दिसून येते. सी. सुब्रहयमन्यम यांनी नंतर चाळीस वर्षापूर्वी शेती तोटयात असल्याची कबुली दिली. भूतपूर्व केंद्रीय कृषीमंत्री अजितसिंग सुध्दा नंतरच्या काळात शेती तोटयात आहे हे जाहिरपणे मान्य करतात.

१९५० च्या दरम्यान देशात अन्नधान्याचे उत्पादन ५० मिलियन टन होते. हरितक्रांतीच्या दरम्यान १०० मिलियन टन झाले. पाच वर्षापूर्वी अन्नधान्याचे उत्पादन २२९, मिलियन टन आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन १९५० नंतर चौपट-पाचपटीत वाढले परंतु शेती व शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा झालेली दिसत नाही. राष्ट्रीय शेतकरी आयोगाचे माजी सदस्य डॉ. रमाकांत पितळेंच्या 'रिच ॲग्रीकल्चर अॅन्ड पुअरफार्मर' या पुस्तकात दिलेल्या आकडेवारीनुसार १९९१ मध्ये शेतकऱ्यांचे दरडोई उत्पन्न ३८०२ रुपये होते. १२ वर्षानंतर म्हणजे २००२-०३ मध्ये ते उत्पन्न ३७३० रुपये पर्यंत खाली आले व आज त्याहीपेक्षा खाली आहे. याचाच अर्थ उत्पादनात वाढ होत गेली पण शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले नाही तर उलट कमी होत गेले.

आज रासायनिक खते बीबियाणे किटकनाशके ह्याचा फार मोठया प्रमाणामध्ये शेतीमध्ये वापर होऊ लागला. त्यामुळे शेती खर्चीक होत गेली. आज शेती ही भांडवलधारीत होत गेली त्यामुळे बाजारभावामध्ये उदा. खते, बीबियाणे किटकनाशके फार मोठी वाढ होत गेली. त्या तुलनेने शेतमालाला कमी भाव मिळाला. खर्च अधिक व उत्पादन कमी यामुळे शेतकरी असहय होत गेला व शेवटी त्यांनी आत्महत्येला जवळ केले.

आर्थिक स्थिती व शेतकरी आत्महत्या :

अनेक वर्षापासून शेतकरी आत्महत्या करीत आहे. परंतु मागील २०-२५ वर्षापासून शेतकरी आत्महत्येमध्ये मोठया प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. याला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. शेतकरी आत्महत्यासाठी प्रामुख्याने आर्थिक कारण महत्वपूर्ण दिसून येते. कर्जबाजारिपणा सावकारीपाश, शेतीचे होत गेलेले तुकडे, गोठयामध्ये गुरेढोरे नसणे, मुला-मुलींच्या लग्नाचे प्रश्न, बिघडलेले गृहस्वास्थ, बाजारपेठेमधील अनियंत्रीत भाव, वाढती महागाई, शासनाच्या सोयी सुविधांची अनियमितपणा, कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ इत्यादी घटक प्रामुख्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक घडी बिघडविण्याकरिता कारणीभूत ठरते. तसेच रासायनिक खते बीबियाणे व किटकनाशके यामुळे शेतीचा पोत ढासळत गेला व उत्पादन कमी होत गेले. या रासायनिक खते, बीबियाणे व किटकनाशकामुळे शेतीतील .मीकिटके, गांडुळ, उंदिर हे नामशेष झाल्यामुळे उत्पादनावर देखील त्याचा परिणाम झाला.

Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha
Scanned with CamScanner

सातत्याने पर्यावरणाचा ऱ्हास होतांना दिसून येत आहे. फार मोठया प्रमाणात होणारी जंगलतोड, वेगवेगळे सॅटेलाईट, गोठविलेल्या नद्या, उंच उंच इमारती, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा ऱ्हास, यामुळे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर परिणाम होऊन उत्पादनात घट होत आहे. शेतकऱ्यांचे संपूर्ण जीवनचक्र बिघडलेले आहे. आपल्या कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता तो करु शकत नाही. मुला-मुलींच्या गरजा भागवू शकत नाही. कुटुंबाला समाधान देवू शकत नाही. त्यामुळे शेतकरी सातत्याने ताण-तणावात असून कालांतराने त्याचा कल आत्महत्याकडे वळतांना दिसतो.

सामाजिक स्थिती व शेतकरी आत्महत्या :

अगदी दहा-पंधरा वर्षापूर्वीपर्यंत ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंबाचे प्राबल्य होते. एका गावामध्ये अनेक आडनावाची-गोत्राची कुटुंबे राहात होती. त्यामुळे ते अडीअडचणीच्या वेळी एक दुसऱ्यांना अंतकरणातून मदत करीत होती. गावातील कोणत्याही कार्यक्रमाप्रसंगी (सुख दुःख) संपूर्ण गाव एकत्र येत होते. त्यामध्येही भाऊ बंदकी अधिकघट्ट होती. जीवाला जीव देणारी माणसेही ग्रामीण भागामध्ये होती. त्यामुळे कोणालाही एकाकी / एकटे वाटत नव्हते. एकावर संकट ओढावले तर अनेकांचे मदतीचे हात पुढे येत होते. त्यामुळे मानसिक समाधान वाटत होते. अनेक कार्यक्रमानिमित्त सढळ हाताने दानधर्म करायचे. जिव्हाळा, आपुलकी, प्रेम हे ग्रामीणांच्या नसानसात भिनले होते. कोणत्याही घरचा पाहूणा हा आपलाच पाहूणा आहे त्यामुळे त्याचा संपूर्ण गावामध्ये मानसन्मान व्हायचा. कट्टयावर बसून शेतकरी शेतीविषयक चर्चा करायचे, सुख दुःखावर चर्चा करायचे एकंदरीत संपूर्ण समाज व्यवस्थेमध्ये व गावामध्ये एकीचे वातावरण असायचे परंतु आज घराघरातील, माणसामाणसामधील जैविक व मानसिक एक्याला तिलांजली दिल्या जात आहे. संयुक्त कुटुंबाची जागा विभक्त कुटुंबानी घेतली आहे. त्यामुळे माणसांमध्ये यांत्रिकपणा आला, संबंधामध्ये सुध्दा यांत्रिकपणा आला, कामापुरते संबंध, मदतीच्या संकल्पनेचा अस्त झाला. मदतीऐवजी व्यवहार आला. त्यामुळे शेतकरी एकटा पडला. भौतिक सानिध्याच्या अधिक जवळ गेला त्यामुळे कर्जाचे डोंगर वाढत गेले. शेतीची नापिकी, बाजारभाव यामुळे सामाजिक प्रतिष्ठा पणाला लागली. पूर्वीचा वाडा आता खंडर झाला. साधन संपत्तीचा अस्त झाला. नवीनपिढी (मुले-मुली) शहराकडे धावू लागली. शेतकरी एकांगी जीवन जगू लागला. त्यामुळे अगदी शारीरिक मानसिक व आर्थिक खच्चीकरण होत गेल्यामुळे व सामाजिक प्रतिष्ठा गमावल्यामुळे जगण्यात अर्थ वाटत नाही असे त्यांच्या मनामध्ये आत्महत्यासारखे विचार घर करुन स्वतःला संपविण्यातच त्यांना अर्थ वाटू लागला.

College of Social Work WARDHA Dr. Ambedkar
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

दु:खहरणाच्या यंत्रणा नामशेष झालेल्या क्रोध, हिंसा, आत्मघात अशा प्रवृत्तींना बेलगाम करण्याचा विचार सदसदविवेकाच्या वाटा बुजविणाऱ्या ह्या प्रमाणकविरहीत सामाजिक वास्तवात दुर्खीम म्हणतो त्याप्रमाणे उफाळणाऱ्या सामुहिक प्रवृत्ती आत्महत्याच्या लाटांना जन्म देत असतात. भावाकुल व्यक्ती त्या लाटांमुळे झपाटल्या जातात आणि त्यांच्या कचाटयात सापडतात. आज ही वेळ लाखांचा पोशिंदा असलेल्या सर्जनशिल शेतकऱ्यांवर आली व त्यांची संख्या लाखोच्या घरात गेली.

शेती व शासकीय निती :

शेतीसंदर्भात शासकीय पातळीवर कोणतेही सरकार गंभीर असल्याचे दिसून येत नाही. जागतिकीकरणा, मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिक व्यापार संघटना, यांचेही भारतीय शेतीवर गंभीर परीणाम झाले. विकसित देश आजही जागतिक व्यापार संघटनेचे नियम धाब्यावर बसवून आपल्या देशातील शेतकऱ्यांना अनुदाने देतच आहे.

१९९७ पासून जागतिक पातळीवर भारताची ओळख ही कापूस आयातदार देश म्हणून होऊ लागली. आपल्या देशातील २५ हजार कापूस उत्पादकांना दरवर्षी ३ अब्ज डॉलरपेक्षा अधिक अनुदान देणाऱ्या अमेरिकेतून कापूस भारतात येणार असेल तर या [illegible] स्पर्धेत भारतीय कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचा निभाव कसा लागणार व कापसात [illegible]ली जागतिक मंदी मोठया प्रमाणात अनुदानीत कापूस आयात होणार अशा परिस्थितीत भारतीय शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचे संरक्षण नाही. या कचाटयात तो कसा तग धरणार?

चारपाच वर्षापूवी ५० ते ६० लाख टन गव्हाची आयात केल्या गेली. गव्हावरचे आयात शुल्क हटविण्यात आले. गव्हाच्या आयातीचे मुक्त परवाने देण्यात आले. देशात दरवर्षी सरासरी ५० ते ६० लाख टन खाद्यतेलाची आयात होते. त्याकरिता १५ हजार कोटी रुपयाचे परकीय चलन मोजल्या जाते. डाळीच्या आयातीतही मोठया प्रमाणात वाढ होत आहे. उलट मक्याचे भाव थोडेंबहुत वाढल्याबरोबर मक्यावर निर्यातबंदी लादल्या गेली. कांदा महाग झाल्याबरोबर 'कांद्याने आणले डोळयात पाणी' म्हणून हाकाटी होते. चिन व पाकिस्तानामधून तात्काळ कांदा आयात केला जातो. परंतु कांदा जेव्हा स्वस्त होतो तेव्हा कोणाच्याच डोळयात पाणी येत नाही. सरकारी हस्तक्षेप होत नाही. एकतर कांदा महाग झाल्यावर सरकारी हस्तक्षेप होत असेल तर त्याचे भाव एकदम पडल्यावरही सरकारी हस्तक्षेप व्हायला पाहिजे परंतु दुर्दैवाने तसे होत नाही. आणि यातच शेतकऱ्यांचे मरण अटळ असते.

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

भारत हा कृषीप्रधान देत आहे असे आपण सगळेजण म्हणतो परंतु स्वातंत्र्याच्या ६५ वर्षानंतर कर्मचाऱ्याकरिता सहा वेतन आयोग येतात परंतु शेतकऱ्यांसाठी एक राष्ट्रीय शेतकरी आयोग आणि त्यांच्याही शिफारशीला केराची टोपली दाखविली जाते.

पंचवार्षीक योजनांमध्ये शेतीवर होणारा खर्च कमी कमी होत गेला व आज बजेटमध्ये अत्यल्प खर्च शेतीवर होतांना दिसतो. यावरुन शासनकर्त्यांची निती आपल्या निदर्शनास येते.

आज भारतीय शेती व्यवसायावर चारही दिशाकडून मारा होतांना दिसतो आणि तो थोपविण्याचा आम्ही प्रयत्न देखील करीत नाही तर त्यावर वरपांगी मलमपट्टी करण्याचे काम करतो. अगदी शेतकऱ्यांच्या जीवावर येईपर्यंत आम्ही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो व त्यानंतर उलटया बोंबा मारणे चालू करतो. (उदा. व्यसनाधिनता, कर्जबाजारीपणा, हुंडा, सामाजिक प्रतिष्ठा इ.) यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतो परंतु अनेक वर्षापासून आम्ही आमच्या शेतकऱ्यांना कर्जातून मुक्त करण्याकरिता ठोस पावले उचलली नाही. याकरिता समाजप्रबोधनाची गरज आहे.

निष्कर्ष :

शंभर सव्वाशे वर्षापूवी इमाईल दुर्खिम यांनी आत्म्हत्येसंदर्भात मांडलेले विचार व त्याकाळात युरोपच्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये वेगाने झालेले बदल सरंजामशाहीतून भांडवलशाहीत तेथील समाजाचे जे संक्रमण सुरु झाले त्या काळातच युरोपमध्ये मोठया प्रमाणात आत्महत्याचे सत्र सुरु झाले.

भारतामध्ये देखील जमिनदारी व्यवस्थेचा अस्त व भांडवलशाही व्यवस्थेचा उदय मोठया प्रमाणात झाला. त्यामुळे शेतीची दशा होऊन बाजारभाव, खते, बी बियाणे, किटकनाशके यांच्या किंमती गगनाला भिडल्यामुळे शेतकरी हवालदिल होऊन आत्महत्येच्या जाळयात अडकला.

अर्थव्यवस्थेतील असमतोल, कृषीविषयक जीवघेणी धोरणे, भौतिकवादाचा उच्चांक, जीवघेण्या स्पर्धा, वाढती महागाई, सामाजिक प्रतिष्ठा, मुला-मुलींच्या लग्नाचे प्रश्न, शिक्षणाचे प्रश्न, कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ यामध्ये शेतकरी सारखा पिचून गेला. दिवसागणिक तो ताण-तणावाखाली जीवन जगू लागला व या तणावामधूनच जीवनाविषयी नैराश्य येऊन तो आत्महत्या करु लागला.

शिफारशी :

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला प्रतिबंध घालावयाचा असेल तर शेतीला पुरक व्यवसाय, शेतमालाला योग्य भाव, ग्रामोद्योगाचे पुनरुज्जीवन, शेतीविषयक योजनांची

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

योग्य अंमलबजावणी व बजेटमध्ये वाढ करून सोयी सुविधा पुरविणे, सिंचनाच्या भरपूर सुविधा, चोविस तास वीज पुरवठा तसेच शेतीला व्यवसायाचा दर्जा देणे.

शेतकरी करीत असलेल्या शेतीसंदर्भात कृषी विभागाशी संबंध साधून विविध पिके, फळे घेता येईल याकरिता प्रात्याक्षिके, शैक्षणिक भेटी आयोजित करण्यात याव्यात जेणेकरून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्तरात वृध्दी होण्यास मदत होईल.

कृषी विद्यालये, महाविद्यालयांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांकरिता वेगवेगळ्या पिकांविषयी कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात यावे. शैक्षणिक अभ्यासक्रमामध्ये कृषीविषय आवश्यक करुन विद्यार्थ्यांमध्ये शेतिविषयक रुची कशी निर्माण करता येईल यासंदर्भात आराखडा तयार करावा.

संदर्भ :-

१) आगलावे प्रदीप, पाश्चात्य आणि भारतीय समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, १ भगवाघर कॉम्प्लेक्स धरमपेठ, नागपूर ४४००१०

२) ब्रम्हे सुलभा, शेतकरी जात्यात, धनंजयराव गाडगीळ, जन्मशताब्दी प्रबोधन माला-२०

३) भोळे भाष्कर, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे समाजशास्त्र, संपादक परिवर्तनाचा वाटसरु अंक ईद दिपावली २००६

४) देसाई स.श्री., भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, बुधवार पेठ, पूणे भालेराव निर्मल

५) नाडगोंडे गुरुनाथ, ग्रामीण समाजशास्त्र, कान्टीनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पूणे-३०

६) तायडे पुष्पा, विदर्भाचा ग्रामीण विकास, गिताई प्रतापनगर, वर्धा

७) तिजारे बाबा, सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, औरंगपूरा, औरंगाबाद

८) वैद्य एन.बी., विदर्भाची अर्थव्यवस्था, मंगेश प्रकाशन, नागपूर

९) वानखडे चंद्रकांत, प्रश्न समजला उमजणार केव्हा, सेमिनार पेपर, फार्मर सुसाईड इन इंडिया, ०२/१०/२०१०

■■■■

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanne

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय

■ डॉ. सुनिता भोईकर

प्रस्तावना :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळून आज ७० वर्ष झाले आहेत. तरी भारतीय समाज अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्या सोडविण्याचा निकराने सामना करीत असल्याचे दिसून येते. आजच्या काळात भारतीय समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्यांचा अनागोंदी कारभार माजलेला असल्याचे दररोजच्या वर्तमान पत्रातील मजकूरावरून दिसून येतो. या समस्याचे मुख्य कारण म्हणजे आधुनिक समाजामध्ये सामाजिक व नैतिक नितीमुल्यांचा, आदर्शाचा कमी होत चाललेला प्रभाव होय. त्यामुळे समाजामध्ये खून, दरोडे, चोरी, व्यभिचार, लूट, भ्रष्टाचार, फसवणूक, बेबंदशाही व पांढरपेशी गुन्हे अशा अनेक प्रकारच्या गुन्ह्यामध्ये वरचेवर वाढ होतांना दिसून येते. त्यामुळे समाजजीवन गढूळ झालेले आहे. अशा बदलत्या संक्रमण अवस्थेशी भारतीय लोकांना स्वत:ला जुळवून घेता न आल्यामुळे व्यक्तीमध्ये आत्महत्येची प्रवृत्ती निर्माण होवून व्यक्ती आत्महत्या करण्याकडे प्रवृत्त होवू लागल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये आत्महत्येचे स्वरूप विविध अंगाने दिसून येते. जसे सासरच्या जांचाला कंटाळून विवाहितेने (सुनेनी) केलेली आत्महत्या. आंतरजातीय विवाहास घरच्यांचा विरोध झाल्यामुळे प्रेमीयुगूलांनी एकत्र येवून केलेली आत्महत्या, परिक्षेत अपयश आल्याने विद्यार्थ्यांनी केलेली आत्महत्या, वरिष्ठांच्या जांचाला कंटाळून पोलिस शिपायाने स्वत:च्या बंदुकीतून गोळया झाडून केलेली आत्महत्या, विनयभंग सहन न झाल्यामुळे तरूणीने केलेली आत्महत्या. शेतीमध्ये अपेक्षित उत्पन्न न झाल्यामुळे व कर्जाची परतफेड करू न शकल्याने शेतकऱ्याने केलेली आत्महत्या. अशा अनेक प्रकारच्या माध्यमातून लोक स्वत:ची हत्या करीत असल्याचे दिसून येते.

आत्महत्या ही आत्महत्याची प्रक्रिया आहे. त्यामुळे समाजाचे विघटन होत आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात आशा व आकांक्षा ही जीवनाच्या उंबरठयावर उमलणारी दोन फुले आहेत. प्रत्येकाच्याच आशा-आकांक्षा पूर्ण होतीलच असे नाही.

■ *डॉ. आंबेडकर समाज कार्य महाविद्यालय वर्धा*

Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

परंतु माणसाला परिस्थितीनुसारच जीवन जगावे लागते. त्यांच्या आशा व आकांक्षांची पूर्तता योग्य वेळी न झाल्यामुळे व्यक्ती मानसिक दृष्टया निराशा होते. ही निराशा व्यक्तीच्या जीवनामध्ये बैचेनी व दुःख पोहचवत असते. त्यामुळे व्यक्तीला सभोवतालचे वातावरण प्रमाणकशून्य वाटू लागते. अशा प्रकारच्या वातावरणामध्ये वावरत असतांना तो आत्महत्या या प्रवृत्तीकडे वळतो.

आत्महत्येचा सिध्दांत स्पष्ट करतांना इमाईल दुर्खीम म्हणतात. ''व्यक्ती आपल्या समाजाप्रती असलेल्या कर्तव्याचे उल्लंघन आत्महत्येद्वारा करतो. या दृष्टीने आत्महत्या हे एक सामाजिक तथ्य आहे. ते मानसिक तथ्य नाही, म्हणजेच आत्महत्या हा सामाजिक एकीकरणाच्या अभावाचा परिणा आहे''(१) अशा प्रकारे सामाजिक एकीकरणाच्या अभावामुळे व्यक्ती स्वतःला संपवून टाकण्यासाठी गळफास घेतो, विषारी औषध प्राशन करणे, धावत्या रेल्वेसमोर उडी घेणे, विहीरीत उडी मारणे, उंच डोंगरावरून दरीत कोसळणे, भरधाव वेगात गाडी चालवून धडक मारणे, नस कापून घेणे या वेगवेगळया माध्यमांच्या साह्याने व्यक्ती आत्महत्या करीत असतो.

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही एक ज्वलंत समस्या आहे. विदर्भ हा अनेक प्रकारच्या खनिज संपत्तीने संपन्न असून सुध्दा विदर्भातील शेतकरीच जास्त प्रमाणात आत्महत्या का करतात ? हे महाराष्ट्र सरकार समोरील एक आव्हान आहे. विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमागची कारणे शोधून त्यावर वेळीच उपायोजना केल्यास सुखी संपन्न असलेल्या विदर्भावर ही काळरात्र ओढवणार नाही. तसेच आत्महत्या करणाऱ्यामध्ये शेतकऱ्यांचेच प्रमाण सर्वात जास्त आहे. अख्या जगाचा पोशिंदा असणारा हा शेतकरी अशा प्रकारे स्वतःच्याच सुपील जमीनीमध्ये स्वतःलाच गाडून घेतांना दिसून येते.

भारत हा कृषीप्रधान देश असून भारतातील ७० टक्के लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन हे शेती आहे. तसेच एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेती क्षेत्राचा वाटा हा ४० टक्के आहे. परंतु जे लोक शेती क्षेत्रावर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे अवलंबून आहेत. त्यांच्या म ूलभूत गरजा (अन्न वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण) भागविण्यासाठी शेतीतील मिळणारे उत्पन्न हे कमी पडत आहे. त्याचे कारण म्हणजे जमीनीचे झालेले असमान वितरण होय. भारतातील २० टक्के लोकांकडे एकूण जमीनीच्या ७० टक्के मालकी आहे. तर ५० टक्के जमीनमालक हे सिमांत शेतकरी आहेत. त्यांच्याकडे एक हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे. अशा प्रकारे जमीनीचे असमान वितरण अनिश्चितपणे पडणारे पाऊस, निकृष्ट दर्जाची किटकनाशके, खते, दर्जेदार बी-बियानांचा अभाव, आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा अभाव, सिंचनाचा अभाव अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे

Dr. Ambedkar College of Social Work
WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr Ambedkar College o
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

शेतामध्ये कमी प्रमाणात उत्पादन होत आहे. शेतातील पिक लागवडीसाठी केलेल्या खर्चाएवढेही उत्पन्न त्या शेतामध्ये मिळत नाही. त्यामुळे शेतकरी वरचेवर अधिकच गरीब होत चालला आहे. सावकाराचे कर्ज वाढत चालले आहे. अशा प्रकारे कृषीक्षेत्राची होत चाललेली वाईट स्थिती तसेच शेतीमालाला योग्य प्रकारे मिळत नसलेली किंमत, पाऊस जास्त पडल्यामुळे झालेली अतिवृष्टी तसेच पाऊस न पडल्यामुळे निर्माण झालेला कोरडा दुष्काळ, अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे शेतकऱ्यामध्ये आत्महत्या करण्याचा प्रवृत्तीस चालना मिळत असल्याचे दिसून येते. अशा प्रकारच्या खालावत चाललेल्या परिस्थितीचा सामना करण्याचे बळ खचत चालले आहे. त्या परीस्थितीचा ते निकराने सामना करू न शकल्यामुळे विदर्भातील शेतकऱ्यामध्ये आत्महत्येचे प्रमाण वाढत असल्याचे वास्तव चित्र दिसून येते.

विदर्भातील अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम आणि वर्धा हे सहा जिल्हे शेतकरी आत्महत्याग्रस्त मानले जातात. ''या जिल्ह्यासाठी केंद्र सरकारने ३ हजार ७८५ कोटी रूप्यांचे पॅकेज जाहीर केले तर राज्य सरकारने १ हजार ७५ कोटीचे पॅकेज दिले होते. अ मलबजावणीसाठी वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन मिशन ची स्थापना करण्यात आली, पण आत्महत्यांच आलेख अजूनही वाढतच आहे.''(२) शेती आणि शेतकरी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो. शेतकऱ्यामुळे भारत देश हा अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वावलंबी बनला होता. प्राचिन काळापासून भारतीय शेती ही संपन्न होती. परंतु मागील तीन दर्शकापासून अनेक प्रकारच्या कारणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा घटत चालला आहे. याला शासनच जबाबदार आहे. ''शासनाच्या कर्जमाफीच्या घोषणेनंतर जुलै ते ऑक्टोंबर या चार महिन्यात बुलढाणा जिल्ह्यात १०३, अमरावती जिल्ह्यात १०१ तर यवतमाळ जिल्ह्यात ९२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत.''(३) या आत्महत्या घडण्यामागची कारणे म्हणजेच औद्योगिकरण, नागरीकरण, जागतिकीकरण या घटनेमुळे शेतीक्षेत्राकडे सरकारचे होत असलेले दुर्लक्ष होय.

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे :-

(१)सरकारचे शेतकऱ्याविषयीचे चुकीची धोरणे –

सरकारने राबविलेल्या उदारीकरण व औद्योगिकरणाच्या धोरणामुळे उद्योगधंद्यावरील अनावश्यक बंधने व किंमतीवरील नियंत्रण काढून टाकणे आहे. व शेतकऱ्यांना देण्यात येणारे औद्योगिकरणामुळे शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमीनी हस्तांतरीत करून त्यांना देशोधडीला लावत आहेत. त्यांच्या पूनर्वसणाची व विस्थापनाची योग्य प्रमाणामध्ये सोय केल्या जात नाही. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करण्याकडे वळत असल्याचे चित्र दिसून येते.

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

(२) दुष्काळ व नैसर्गीक आपत्ती –

विदर्भातील शेती ही पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतकरी हा निसर्गाच्या भरवशयावरच शेती करीत असतो. पावसाच्या भरवशयावर शेतकरी शेतामध्ये महागडी बी-बियाने लावतो, पण ऐनवेळी पाऊस पडत नाही, तरी कधी-कधी जास्तच पाऊस पडून त्यांच्या हाती आलेल्या पिकांचे नुकसान होते. अशा नैसगीक आपत्तीच्या कारणामुळे शेतकऱ्यावर फार मोठे संकट कोसळते व त्यातून तो बाहेर पडणे फारच कठीण जाते. त्यामुळे तो आत्महस्तेकडे प्रवृत्त होतो.

(३) कुटूंबात कमविणारा एक व खाणारे अनेक –

विदर्भातील शेतकऱ्याच्या कुटूंबात कमविणारा एकटाच असतो, तर खाणारे अनेक असतात. त्यामध्ये मुले, म्हातारी आई-वडील, त्यामुळे त्याच्या एकटयाच्या कमाईवर एवढयांचे भागत नाही. त्यातच वरचेवर वाढत जाणारी महागाई, मुलांच्या शिक्षणाचा खर्च, आई-वडीलांच्या आजारपणाचा खर्च त्याच्या एकटयाच्या उत्पन्नात भागत नाही. त्यामुळे एकटया कुटूंब प्रमुखांना वैफल्य येते, त्यातूनच तो आत्महत्येकडे वळतो.

(४) सिंचन सुविधांचा अभाव –

विदर्भातील शेती ही डोंगराळ भागामध्ये वसलेली आहे. शेतीक्षेत्राचा विकास घडवून आणायचा असेल तर सिंचन सुविधामध्ये वाढ होणे गरजेचे आहे. परंतु विदर्भातील पावसाचे पाणी नदी-नाल्यातून वाहून जाते. पाण्याला बांध घालून आडवला जात नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यामध्ये नैराश्य निर्माण होते व पाण्याअभावी शेतीतील पिके वाळून जातात. हाती आलेले पिक वाळल्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये नैराश्याची स्थिती येते. त्यातूनच तो आत्महत्या या प्रवृतीकडे वळत असतो.

(५) शेती क्षेत्रावरील वाढता लागलागवडीचा व मजूरीचा खर्च –

आजच्या महागाईच्या काळामध्ये प्रत्येक वस्तूची किंमत वाढलेली आहे. तसेच शेती क्षेत्रावर काम करण्यासाठी मजुरांची कमतरता भासत आहे. त्यामुळे वरचेवर मजूरीच्या दरामध्ये सुध्दा वाढ होत आहे. तसेच शेतामध्ये बि-बियाणे, किटकनाशके, खते, औषधे यामध्ये वरचेवर वाढच होतांना दिसून येते. त्यामुळे शेतकरी अधिकच गरीब होत चालला आहे.

(६) योग्य मालाला योग्य बाजारपेठ न मिळणे :-

शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य बाजारपेठ मिळत नाही. सावकार व व्यापारी लोक मन मानेल त्या दराने शेतकऱ्यांचा माल खरेदी करतात. तसेच शासनाने ठरविलेला

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

हमीभाव हा नेहमीच कमी असतो आणि तो सुध्दा योग्य वेळी शेतकऱ्यांना मिळत नाही. म्हणून त्यांचा माल व्यापारी, दलाल खूप कमी भावाने विकत घेतांत. अशा प्रकारे मेहनत करून मिळविलेल्या धान्याला बाजारपेठेमध्ये कमी किंमतीत विकावे लागते. त्यामुळे त्यांचा उत्पादन खर्च ही त्यातून निघत नाही.

(७) औद्योगिकरणाचा प्रभाव –

विदर्भातील शेती व्यवसायावर औद्योगिकरणाचा जास्त प्रभाव पडला असल्याचे दिसून येते. शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमीनीमधून जाणारा समृध्दी महामार्ग, विमानतळ रूंदीकरण, औद्योगिक वसाहती, कारखाने इत्यादीमुळे त्यांची सुपीक जमीन नापीक होत आहे. रहदारीमुळे व कारखान्यातील निघाणारा धूर, कारखाण्यातील राख, दुषीत पाणी हे नदी-नाल्यात, शेतामध्ये टाकत असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमीनी नापिक होत आहेत.

अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे विदर्भातील शेतकऱ्यामध्ये आत्महत्येचे प्रमाण वाढत असल्याचे चित्र दिसून येते.

शेतकऱ्याच्या आत्महत्येचे निराकरण करण्यासाठीच्या उपाय योजना :-

(१) शेतकऱ्यांनी आधुनिक पध्दतीने शेती करून पारंपारिक पिकासोबतच बागकाम, दुग्ध व्यवसाय, कुकूटपालन, शेळी व मेंढी पालन अशा प्रकारचे पूरक व्यवसाय करावे.

(२) जमीनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शासनाने जलसिंचनाची सोय उपलब्ध करून देण्यात यावी. नदीवर धरणे, तलाव, बंधारे बांधून शेतकऱ्यांना सिंचनाची सोय उपलब्ध करून देण्यात यावी व शेतकऱ्यानेही त्या पाण्याचा अपव्यय न करता त्याचा योग्य प्रकारे वापर करून कृषी विकास घडवून आणावा.

(३) शासनाने शेतकऱ्यांना विनाअट केवळ त्यांच्या शेतीच्या पुराव्यावर (७/१२ नमुना) कर्ज उपलब्ध करून देण्यात यावे. कर्जाची सोय महसूल विभागामार्फत करण्यात यावी. म्हणजेच बँकेकडून शेतकऱ्याची होणारी फसवणूक कमी होईल व त्यांना वेळेवर कर्ज उपलब्ध होईल.

(४) शासनाने वित पुरवठा करणाऱ्या खाजगी सावकारांना योग्य व्याज घेऊनच कर्ज देण्याची सक्ती करावी, त्यांची अंमलबजावणी न करणाऱ्यावर कडक कार्यवाही करण्यात यावी.

(५) शेतकऱ्यांना शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती वेळेवर करून द्यावी. त्यासाठी दरवर्षी कार्यशाळा घेऊन शेतकऱ्यांना नविन आधुनिक शेती पध्दतीची माहिती करून द्यावी.

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

(६) शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला शासनाने योग्य हमी भाव जाहीर करून त्याचा मुआवजा योग्य वेळी देण्यात यावा, तसेच त्याच दराने प्रत्येक व्यापाऱ्यांला शेतकऱ्यांचा माल विकत घेण्यास भाग पाडावे.

(७) शेती मालाच्या दराविषयी वेळोवेळी सर्व दैनिकातून तसेच रेडीओ, दूरदर्शनवरून त्यांची माहिती शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविण्यात यावी. जेणे करून शेतकऱ्यांना शेतीमालाच्या दराविषयी योग्य माहिती मिळेल.

(८) दुष्काळ, महापूर, अतिवृष्टी इत्यादीमुळे शेतीमालाचे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी शासनाने कृषी विमा निगमच्या साह्याने शेतकऱ्यासाठी पिक विमा योजनेचा मोबदला देण्यात यावे.

(९) दुष्काळ, अतिवृष्टी अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांच्या जनावरांच्या वैरण चाऱ्याची पुरेशा प्रमाणात उपलब्धता करण्यात यावी.

(१०) शेतकऱ्याच्या कुटूंबाला आर्थिक परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी शासकीय योजणेच्या माध्यमातून त्यांना धान देण्यात यावे व त्या मोबदल्यात धान्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

(११) विदर्भातील आत्महत्या करणारे शेतकरी बहुसंख्येने आदिवासी, अशिक्षित, व्यसनी आहेत, त्यांना यापासून परावृत्त करण्यासाठी प्रबोधनात्मक कार्यक्रम राबविण्याची अंमलबजावणी करावी.

निष्कर्ष :-

विदर्भातील शेतकऱ्याच्या आतमहत्या घडून येण्याला अनेक घटक जबाबदार आहे. त्यामध्ये शासनाचे शेतकऱ्याविषयीची चुकीचे धोरणे, शेतीमालाला योग्य प्रकारे नसलेला भाव, कोरडवाहू जमीनी सिंचनाखाली न आणने, सुपीक जमीनीचे होणारे अधिग्रहन, वाढत जाणारी रस्ते वाहतूक, विदर्भातील पाणी, इतरत्र वळवणे, कारखानदारीमुळे पर्यावरणाचे होणारे नुकसान, शेतकऱ्यामध्ये वाढत जाणारी व्यवसाधिनता अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या या वाईट प्रवृत्तीकडे वळत असल्याचे दिसून येते. संपूर्ण देशाला अन्न पुरविणारा शेतकरीच आज उपाशीपोटी झोपतो आहे. एके काळी सोन्याचा धूर निघणाऱ्या या देशातून आज शेतकऱ्यांच्या सरणाचा धूर निघत असल्याचे वास्तव चित्र विदर्भात दिसू आहे. यावर शासनाने वेळीच उपाययोजना केली नाही तर विदर्भातील शेतीचे वाळवंट होण्यास वेळ लागणार नाही.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

संदर्भ

- आगलावे प्रदिप (२०१७) मुलभूत समाजशास्त्रीय विचार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुत, प्र. क्र. ६२
- दै. लोकसत्ता दि. २२ सप्टेंबर २०१५., दै. महाराष्ट्र टाईम्स, अमरावती, दि. १९ नोव्हेंबर २०१७

■■■■

Dr. Ambedkar College of Social Work

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

2019-20

List of Research Paper and Books

Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

2019-20

Books and Chapters in edited volumes / Book Published and papers in National / international Conference Proceeding per Teaching during the years.

Sr.No	Faculty	Local/ Regional/ National / International	Tittle of Paper
1	Dr P.L. Wankhede	Book	Information technolog ISBN 78-81 94266303
2	Dr V.M. Vitankar	Book	[illegible] आणि सामाजिक मनो ISBN -978-93-83164-7

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

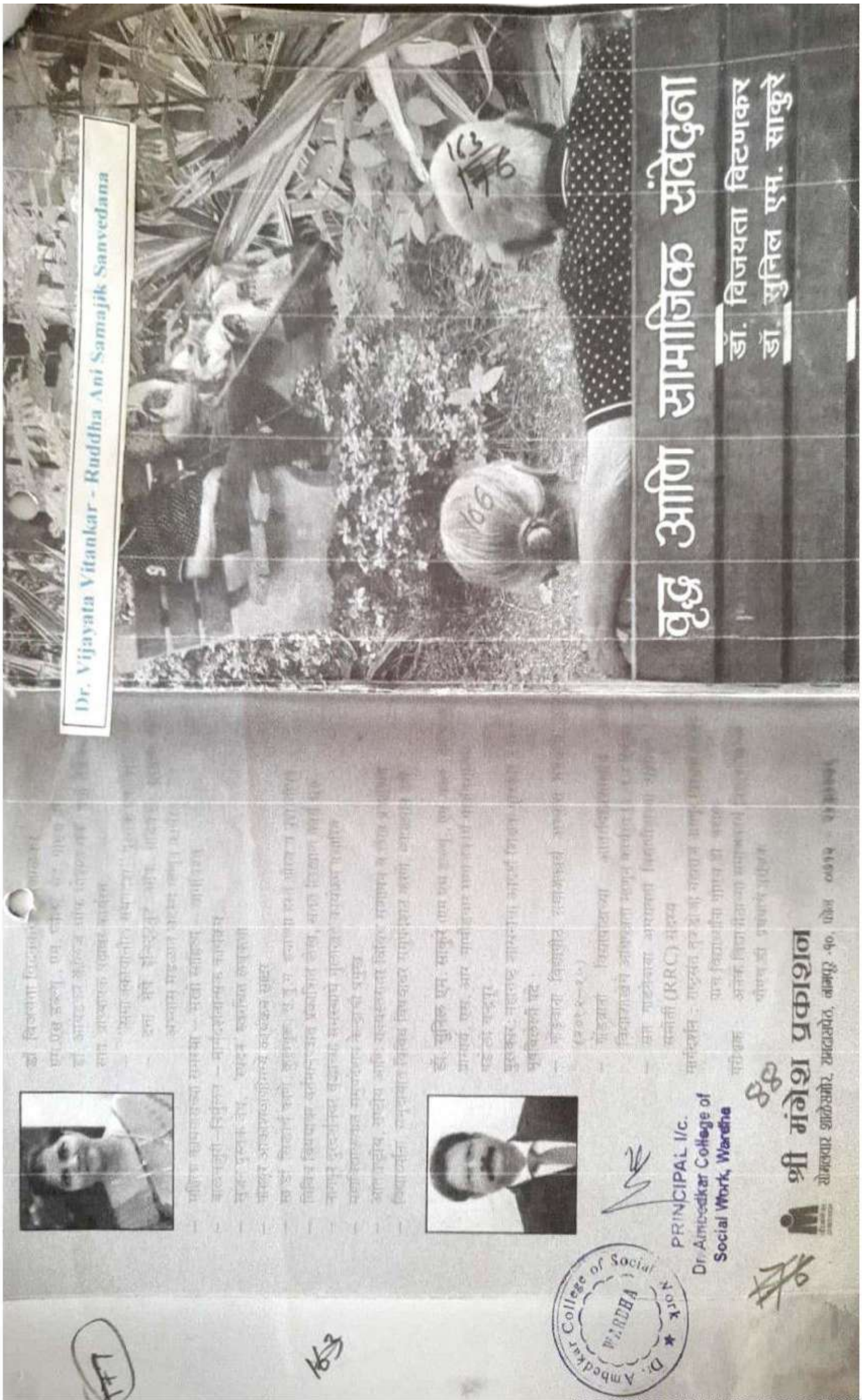

Scanned with CamScanne

प्रकाशक :
श्री मंगेश प्रकाशन,
२३, नवी रामदासपेठ, नागपूर–४४० ०१०
फोन नं. : ०७१२-२४३७२७६,
मो. : ९८२३८०७२७६

ISBN : 978-93-83164-73-8

प्रथम आवृत्ती २०१९

किंमत ₹२००/-

टाईपसेटिंग : हरसुलकर कॉम्प्युटर सेंटर, बजाजनगर, नागपूर.

मुद्रण : श्रीसमर्थ प्रिंटर्स, नागपूर.

ऋतुचक्र
आणि लाल, गुलाबं
वाटतो. पण ग्रीष्म
टाकतो. तीच हवं
आणि उदासवाणी
वृद्ध शब्द जरी उ
यासारखे विशेषण
वाटतो. परंतु कि
कोणालाच नाकार
येतात. त्याची ति
एकदा का शारीरिक
आणि दैनंदिन का
अशा या उ
माहिती जाणून घे
स्थिती त्याची वास
अधिकाधिक जाणून
करणारी आणि व
अशावेळी ज्येष्ठांचं
समजून घ्यावी, अ
दृष्टीने काही प्रयत
समाजाचा
व समाजातील स्था
पिढीतल्या अंतरा
स्वतः कसे हाताळ
वाटत असले तरी
दृष्टीने लिखाण

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

2020-21

List of Research Paper and Books

2020-2021

Books and Chapters in edited volumes / Book Published and papers in National / international Conference Proceeding per Teaching during the years.

Sr.No	Faculty	Local/ Regional/ National / International	ISBN No.
1	Dr. Anandprakash Bhele	Disaster Management (Book)	978-93-91542-21-4

Dr. Ambedkar College of Social Work ★ WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

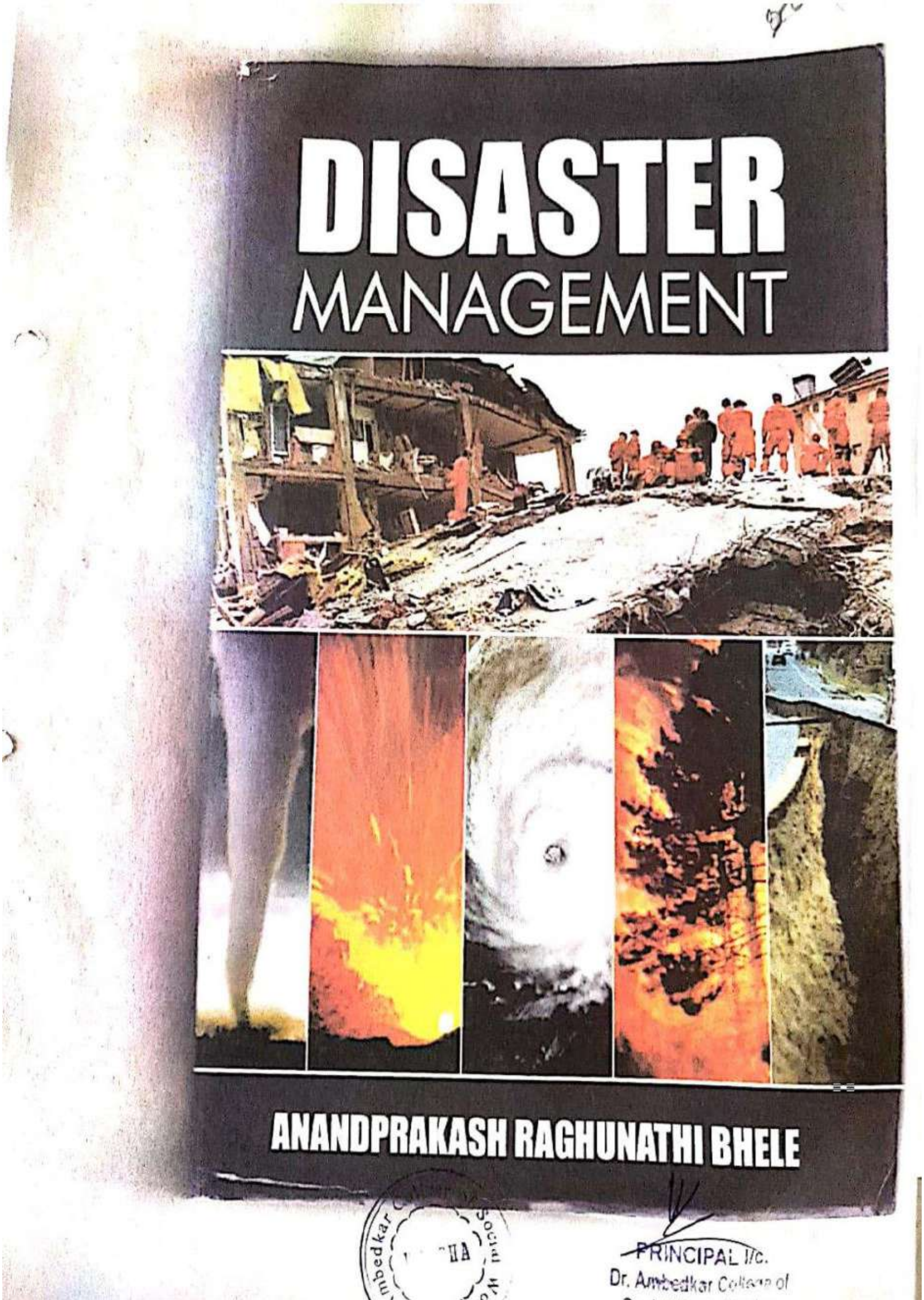

Scanned with CamScanner

DISASTER MANAGEMENT

Dr. Anandprakash Raghunathi Bhele

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

WARDHA
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha
Scanned with CamScanner

Disaster Management

© Author

First Edition : 2021

ISBN : 978-93-91542-21-4

Price: ₹ 925/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Typeset By : *Chandan Kumar "Raja"*
+91 9871773127

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Am...kar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

CONTENTS

Preface V

1. Meaning and Classification of Disasters 1
2. Disaster Management Cycle 30
3. Disaster Management – Recent Trends 60
4. Disaster Preparedness: Indian Context 89
5. Disaster Prevention 120
6. Vulnerability Analysis and Risk Assessment 142
7. Disaster Mitigation 162
8. Search, Rescue and Evacuation 181
9. Emergency Operations Centre 193
10. Rehabilitation and Reconstruction 211
11. Disasters and Development 246
12. Disaster Management Strategies. 269

Bibliography 293

Index 299

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Disaster management is a multidisciplinary area, covering a wide range of issues such as monitoring, forecasting, evacuation, search and rescue, relief, reconstruction and rehabilitation. It also requires multi-spectral governance as scientists, planners, volunteers and communities all have important roles to play. These roles and activities span during and post-disaster phases. Besides, shift of emphasis from disaster response to risk reduction has opened up areas of exploratory research in the subject. Vulnerability refers to the susceptibility of a community to a hazard. Vulnerability analysis seeks to predict disasters by ensuring timely preparedness on the part of people and institutions and concerned government agencies. The emerging arena of disaster mitigation is also becoming an integral aspect of development planning, policy formulation and implementation. This is where this book comes in. It contains chapters in the form of conceptual and empirical case studies from India and other developed countries. The blend of theory, research and policy makes this book eminently worthwhile for anyone interested in disaster vulnerability and mitigation together with monitoring and forecasting and policy perspectives. It would be useful for students, researchers and teachers of geography, environmental studies, disaster management, civil engineering and policy science.

Anandprakash Raghunathi Bhele. Ph.D., M.S.W., B.S.C. and NET. He has 26 years of experience in teaching and research. He has attended 17 National and 4 International Conferences, Workshops and seminars. He has published several research papers in National and International journals as well as few articles in edited books. He has done one research project sponsor by Indian Council Of Social Scinece Research, New Delhi. He is presently working as Associate Professor at Dr. Ambedkar College of Soial Work, Wardha, Maharashtra state. He is a NAAC coordinator and working on various committees in the college. He has participated in social and religious movement and associated with various social and voluntary organization such as Ushakal Society, Sant Gangebaba, Bahuddeshiya Society, Buddhist Royal Society, Samta Sainik Dal, Bhartiya Bauddha mahasabha and Tri-Ratna Bauddha Mahasangh. He was instrumental in Development of Siddharth Nagar slum community in Wardha by organizing various Socio-economic, political and religious activities for the youth and women for which he was honored by Manibhai Desai Foundation Urali Kanchan Pune as the Best Teacher in 2008, Dr. Babasaheb Ambedkar Samaj Ratna Purskar by TARUN Sangathan Nagpur. He has Professional membership of Maharastra Social Work Educatiors Association (MASWE-Delhi) and National Association of Professional Social Work in India (NAPSWI). His major area of interest is slum development, women empowerment and development of scheduled caste and tribes.

₹ 925/-

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

ISBN: 978-93-91542-21-4

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

List of Research Paper and Books

Total Books and chapters in edited volume / Books published and paper in national / International conference Preceding

2021-22

Author Name	Books	Title of Paper	Year	ISBN No	Publication / Website
Dr. Vilas Wani	-	Right to quality education	2021-22	978-93-91305-49-9	Aadhar publication Amravati
Dr. Sunita Bhoikar	-	Right of Woman in India	-	978-93-5506-230-7	Akshita publication Delhi
Dr. Minakshi Kubade	-	Mahilanchi Suraksha Va Mahavadhikar	-	978-93-91305-56-6	Aadhar publication Amravati
Dr.Sunita Bhoikar	-	Human Right & Constitution of India	-	978-93-556-230-7	Edited Mr Nahar Patil & Ruksana bano
Dr. Vijayata Vitankar	-	Tan – Tanav Vavasthapan	-	978-93-92865-32-9	Educational Publiction Auragabed
Dr. Sonita Bhoikar	-	Sampreshanach and tatwe	-	978-93-928665-32-9	Educational Publiction Auragabed
Dr. Vijayata Vitankar	Counselling		-	978-620-4-20639-4	Lambert Academic publishing
Dr. Vijayata Vitankar	NET/ SET/ Pariksha Samaj karya		-		Prakashan Vidhyabharati
Dr. Madhuri Zade	-	Maharashrtratra Shetkari chalvalivaAdhunikkrushivavastha	-	978-93-91210-80-7	Saij yoti publication Nagpur
Dr. Vijayata Vitankar	SamajkaryatinlSamupdeshan		-	978-93-5268-6551	

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

Scanned with CamScanner

Dr. Vilas Wani - Right to quality education

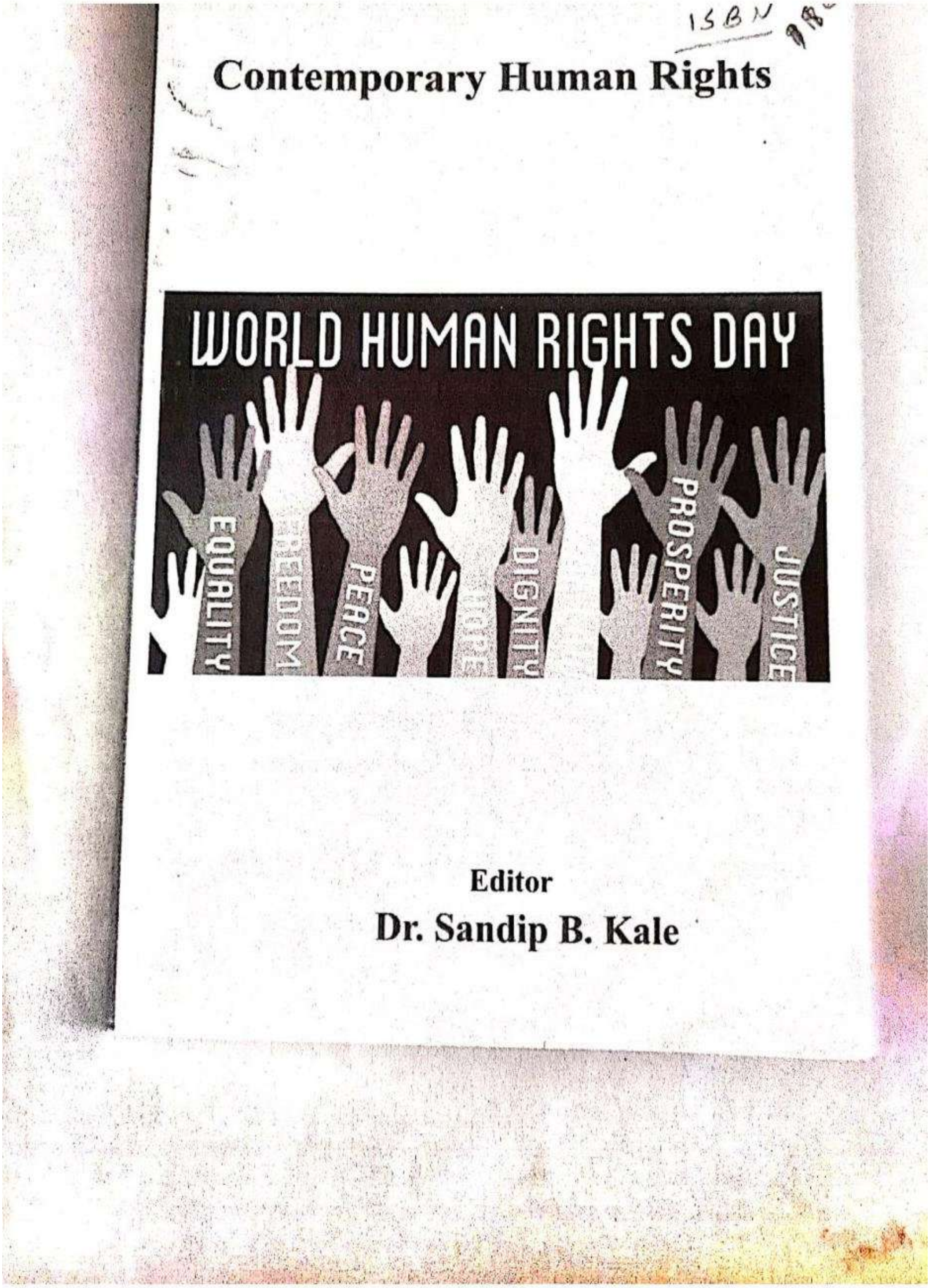

Scanned with CamScanner

११७

Contemporary Human Rights

■ **Dr. Sandip B. Kale**

■ ***First published,*** – **10th December - 2021**

© **Editor**

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

■ Price : 200/-

■ **ISBN-978-93-91305-49-9**

E

I am very happy to p
Human Rights. All the pr
a concerted effort to cl
human rights through vari
75th Year of Indian Indep
Human Rights Day. An
cooperation with the profe
explicate their views in
has been a boon for the
life through the present
rights seekers will defini
book.

The Constitution
for all citizens to have the
development. Rights to E
rights, right against exploi
rights aims to ensure that
economic and political jus
modern way.Of course,
everyone should have
human right as a fundame
provides guidelines to the
do the right thing in the fi
the guidelines of state poli

The aim of wom
political participation of
system and to accel
empowerment through hu
system in the human rig
Also, right to privacy, ri

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Dr. Ambedkar College of Social Work ★ WARDHA

Scanned with CamScanner

14	Human Rights of Vulnerable Groups. **Prof. Ashok Kisan Wakade**	102
15	Power and Identity in Last Man in Tower **Rupesh S. Wankhade**	109
16	Right to Quality Education **Dr. Vilas Mahadeorao Wani**	117
17	An Analytical Study of Consumer Exploitation and Consumer Rights in the Indian Economy **Dr. Subhash Taterao Pandit**	122
18	Human Rights based approach for International Migration **Vijay N. Patil /Aniket A. Shinde**	129
19	Marital Rape in India: A Human Rights Approach **Samir Nimba Chavan**	138
20	Indian Constitutional Provision and Universal Declaration of Human Rights: A Study **Dr. Gajanan S. Sharma**	143
21	Impact Of Covid-19 On Human Rights In Small Business Sector **Dr. Ravindra Borkar**	154
22	Human Right And Education **Dr Anuradha Sandip Golhar** **Dr.Sandip Bhonjiba Golhar**	160
23	Kautilya's Thoughts On The State And Good Goverenance **Jayshri S. Biradar**	163
24	A Legal Analysis of Protection Human Rights of Old Age People In India **Dr. Kalpana V. Jawale**	168
25	Mental Health and Human Rights: Significance and Needof Social Work Interventions **Mr. Rahul L. Jungari**	177

Scanned with CamScanner

Right to Quality Education

Dr. Vilas Mahadeorao Wani

Assistant Professor Dr Ambedkar College of Social Work Wardha ,

[illegible] - 9325591204,E-Mail ID : vilaswani@gmail.com

[illegible] :-

[illegible] to education is the constitutional provision for all boys [illegible] in comparison to urban area quality education is very much [illegible]. Poor quality education is leading to poor learning [illegible] in India ultimately pushing children out of the education [illegible] and leaving them vulnerable to child labour, abuse and [illegible]. Many classrooms continue to be characterised by teacher [illegible] fearing, corporal punishment and discrimination. [illegible] assessments show that many of those students who are in [illegible] learning the basics of literacy and numeracy or the [illegible] knowledge and skills necessary for their all-round [illegible] as Specified under the right to education Act.

[illegible] to be done to ensure a child friendly learning [illegible] where all children benefit from gender- sensitive and [illegible]. as well as the availability of improved water, [illegible] hygiene and mid-day meal practices.

[illegible] girl and boys in India has the fundamental right to [illegible] an education one that helps them to equire basic [illegible] numeracy, enjoy learning without ear and feel valued and [illegible] of where they came from. For the first time in 10 [illegible] and arithmetic scores have improved in public funded [illegible] grade (ASER-2016) in seven states [Chhattisgarh, [illegible] Punjab, Hariyana, Telangana and Uttarakhand] [illegible] increased by 7% at grade 3 level since 2014. This [illegible] in learning is possible but takes time.

Scanned with CamScanner

Nevertheless, ASER 2018 shows that in grade 5 after more than four years of scholling, only half of all children could read grade 2 level text fluently. The national achievement survey 2017 which was conducted for grades 3, 5 and 8 gave a similar picture with only 45.2 percent of students achieving the targeted performance levels across all subjects and classes at the national level

States such as Madhya Pradesh, Rajasthan, Uttar Pradesh, Chhattisgarh, Jharkhand, Bihar, Odisa and Andhra Pradesh with large population of children from Scheduled Caste (SC) and Scheduled Tribe (ST) and Minority Communities have the lowest scores. In the NAS 2017 girls scored slightly higher or as the same teves as boys.

While Government both state and central have invested in large scale learning assessment data for improving the delivery of education rather than letting it remain a simple data collection exercise. Successful performance in schools is supported by a wide range of abilities, attitudes and socio-emotional competitions beyond traditional literacy and numeracy smith- life skill significantly contribute to learning and are an aspect of quality education. While there is an understanding around the importance of life skills, there is a possible last of alignment between traditional curricula and a life skill learning agenda and lack of understanding of how these can be developed across the education continuum.

The NEP (National education policy) brings this focus stressing the importance of learning by doing. Since March 2020 schools in India have been closed and learning has shifted to remote home based learning for those who can access it school classes will impact learning across the education system. Gains in enrolment, school completion and learning must not get eroded due to the combination of schools being closed and socio-economic hardships related to covid-19. According the world bank five month of school closure due to covid-19 will result in an immediate less of 0-6 years if schooling adjusted for quality, bringing the effective learning that a student can achieve down from 7-9 years to 7-3 years during this

period of school closure, efforts have been made by Government to ensure continuity of learning of children while they have been closed. Digital tools including internet based high-tech tools like apps and online learning classes, social media platform, television and radio were used extensively.

India is now looking at delivering education programmes differently and speedily to employ solutions. The accelerate impact and achieve scale across intervention targeted of children and adolescents covid-19 presently to act and transform the education system through technology using it as an important tools of capacity building, inclusiveness and quality learning, without replacing the essential role of teachers/facilities. While technology is not silver bullet to solve the problem of inequalities in access and learning, it has huge potential for changing how teaching and learning is delivered in India, if employed in systematic and inclusive way.

Empowering teachers, frontline workers, children and adolescents and increasing access to and quality of learning. Presently one third of the 2.6 millions secondary schools in India have ICT labs and a functional computers, universal access to technology in homes is yet a dream in tribal areas, interiors locations, rural areas and amongst children with disabilities. Children with pass or no access to technology face most challenges in continuing to learn. There is disproportional access to the internet across state. further expending on the rural-urban schism, where is percent people of over five years of age in rural areas can use the internet against 37 percent in urban and additionally. The digital dichotomy extends to the access to hardware and devices where the poorest students and marginalised communities, including girls, do not have access to smart phones and even if they do, internet connectivity remains poor.

The main area of UNISEF engagement and support is elementary education especially early grades and the transitions to secondary education. As school remains classes and children learn

Scanned with CamScanner

remotely, UNISEF will engaged with state government for [illegible] access to remote learning options.

UNISEF will support the expanded use of technology [illegible] use of online system to improve governance in education [illegible] capacity of teachers, support system. Other education [illegible] and participation of children for enhanced learning and development. But at the same time recognizing that quality [illegible] requires quality teachers and teaching.

Implementation of the national education policy 2020 [illegible] priority UNSEF will provide technical support at national and [illegible] level in the key areas related to curriculum revision, [illegible] assessment and reporting, foundational learning, life skills and [illegible] guidance.

Six basic elements influence the quality of education :-

1) Teacher and teaching method. The teacher is perhaps the [illegible] important factor in the quality of education.
2) Educational content
3) Learning environment
4) School management
5) Precondition of pupils
6) Funding and organisation

These six element can be useful for better quality [illegible] forwarding to the way of quality education. There are three [illegible] support quality education; Access to quality teacher, use of [illegible] learning tools and professional development and the establish[illegible] safe and supporting quality learning environment.

Conclusion :-

Today's quality education will be fruitful for the [illegible] civilized society who is builder of the nation and they can [illegible] their higher education because of only quality education [illegible] "Dr. Babasaheb Ambedkar not only elementary education [illegible] education is most essential to keep ahead in compe[illegible] communities in our progress" He said, higher education is the [illegible] [illegible] education which can enable you to occupy the tragically [illegible] places in the administration. He wanted people to cultivable [illegible] of freedom and equality among themselves. He regarded [illegible] is a mean to reach the door of light and perception to [illegible] the regions of darkness and ignorance. He emphasised on [illegible] education for social emancipation.

[illegible] the era of globalization, when the foreign universities are [illegible] we need to equate ourselves by all means. Being quality [illegible] higher education caring about the expectation of students [illegible], we need to established minimum standards of quality of [illegible] teaching-learning process etc.

[illegible]graphy :-

[illegible] D. (2009, Total quality management, Himalaya [illegible] House, Nagpur.

[illegible] google.com

[illegible]pathy, Total quality management in education MS Board

[illegible] implementing the right to education; A Compendiums [illegible] examples, 2010.

[illegible] Dr. Ambedkar's Thought an education, A.P.H. [illegible] corporation, New Delhi.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Dr. Ambedkar College of Social Work ★ WARDHA

Scanned with CamScanner

Women Empowerment
A Need of The Hour

Mr. Naresh W. Patil, India

Dr. Muthmainnah, Indonesia

APD

Akshita Publishers and Distributors
Delhi-110053 (India)

Dr. Ambedkar College of Social Work
WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Published by :
Akshita Publishers and Distributors
H.No. J-180/5-A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wali Gali
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
E-mail: abooks2019@gmail.com
Mobile: 9968053557

Women Empowerment *A Need of The Hour*

© Authors

Date of Publications: 21st March, 2022

First Edition 2022

ISBN: 978-93-91120-33-7

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publishers.

This Book has been published in good faith that the material provided by author is original. Every effort is made to ensure accuracy of material but the publisher and printer will not be held responsible for any inadvertent errors.

PRINTED IN INDIA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Published by Akshita Publishers and Distributors, Delhi-110053. Laser Type Setting at Shahab Computers, Printed at Milan Enterprises, Delhi-110053.

Scanned with CamScanner

Foreward

Empowerment of Women in the 21st century plays an important role in the development of the country. Women constitute almost half of the population in the world and access to education has been one of the most pressing demands of book on Women's Right Movements. Women's education has also been a major preoccupation for both the government and civil society as educated women can also play a vital role in socio-economic factor. Through proper education and guidance, women can enhance the quality of their own lives along with others. They can put every step ahead to achieve their own goals and make the society aware about their various achievements. Thus, they can show the true power of Women Empowerment.

It is great to admit that the present situation motivates the entire girl society by showing the power of women's empowerment. Economic empowerment also provides a shield against all mistreatments and abuses that the rural and urban women in India have grown accustomed to. As a profitable and empowered member, she will not only break the threads of traditional male supremacy and dependency but also work hand-in-hand along with her male counterparts. On an equal footing, you can claim your rights, assert yourself and be recognized. Over the past decades, several women in urban India and World have witnessed such emancipation and the reserve could further augment this growing strength in numbers. Emancipated women will enrich the nation's civil society and animate the virtuous circle to work for a more disadvantaged lot. This social empowerment will help them take a proactive role in aligning certain societal distortions. Women will find a voice against teasing and insensitivity they face in the urban environment. They can better lead the crusade against female fetishism and thus correct the prevailing demographic imbalance.

This book is one of the best for learning about the various issues and challenges that women face. It would provide insight into how we can over come the various aspects of the problem. All of the authors had covered every aspect of today's women, and it would be an excellent reference book for future researcher.

Dr. Sangeeta B. Dongare
Assistant Professor
Departmrnt of Zoology
Government College of Arts and Science, Aurangabad, Maharashtra, India

Scanned with CamScanner

Preface

Almost half of the population of the world is represented by women. Gender equality between men and women can equally contribute to the overall development of society. To achieve sustainable development in all areas of life the empowerment and autonomy of women as well as improvement of women's social, political and economic status is important. Social and political development of women totally depends on gender equality. In economic activities women's participation is increasing day by day throughout the world. In the changing social cultural environment women are introducing themselves in the new era.

This edited book contains various chapters which are overwhelmingly interwoven together with the main issue of empowerment of women throughout the world. The concept of empowerment of women flows from power. The empowerment of women means equipping women to be economically independent, self-restraint, have positive esteem to enable them to face any difficult situation and they should be able to participate in the development activities. In western nations empowerment of women is frequently connected with specific phases of women's rights movement in history.

This edited book is an attempt to show that women empowerment ranges from self-strength to efficiency building of women. Women empowerment is not possible unless and until women come with and help to self-empower themself. Women empowerment can be observed in different ways like social, economic, political, educational and psychological etc. Empowerment of women is very vital as it equips and allows women to make life determining decision through the various issues in the society. Women empowerment allows them to achieve their desired goals.

Women empowerment in the society as well as across the world can be achieved through various ways which has been included in the various chapters of this book. Women empowerment can be possible boosting her self-esteem i.e. encouraging her and make them special and strong. It is necessary to shut down negativity which are spread through social media which will help for empowering them. To achieve the economic empowerment of women it is required that she must be supported to run business.

Lastly it is to say that empowering women starts with us. We must show support for women around us by realising them of their own strength. To change the life story for women and seeing real change is a team effort. Hence share the information of women empowerment with the women in your life and encourage them to take positive action in their life.

Every chapter of the book have gone through a progression of thorough peer review processes which upgrades its quality and subsequently can be alluded to with certainty by researcher, professionals of women empowerment and understudies. The editors wish that this book motivates the perusers to think and effectively partake in conquering the difficulties concerning women empowerment across the world. We aregrateful to the peer reviewer, authors, and other people who have added to making this book effective.

Mr. Naresh W. Patil, India

Dr. Muthmainnah, Indonesia

Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Index

Foreward (v)

Preface (vii)

List of Contributors (ix)

1. Justice for Women—An Essay on Evolution of Women Rights in India 1
   –Ms. Takshashila Jadhav
2. The Emerging Leadership of Rural Women in Gram Panchayat 5
   –Mr. Naresh W. Patil
3. Power for Women: the New Managerial Challenge of Omani Companies 9
   –Ms. Wedad Salim AL-Siyabi
4. Representing New Women in the Virtual Era 15
   –Ahmad Al Yakin
5. Changing Status of Women Among the Tarao Tribe of Manipur 19
   –Ms. Alita Tarao M. & Elija Chara
6. Malnutrition of Tribal Children and Women in Dhule District of Maharashtra 23
   –Miss. Meghavee G. Meshram
7. The National Policy on Empowerment of Women, 2001 28
   –Dr. Shilparani Suryabhan Dongre
8. Women's Rights and Economic Empowerment 31
   –Ms. Rania Lampou
9. Tribal Literacy in the Nashik District of Maharashtra, India 36
   –Dr. Rajendra Sitaram Pawar
10. Pragmatic Approaches of Dr. Babasaheb Ambedkar on Elevation of Women and Hindu Code Bill 40
    –Dr. S. S. Ramajayam
11. Portrayal of Women in TV Advertisements 44
    –Dr. G. Kamalaselvi
12. Promoting Gender Equality: The Case of Educational Context 47
    –Dr. Phori J. R
13. Self Help Groups as Effective Process for Women Empowerment: A Study in Pendurthi Mandal of Visakhapatnam District 53
    –Mr. Ramanayya Kondru & Dr. V. Venkateswarlu
14. Women Empowerment and Education 57
    –Mr. Md. Shafikul Islam Khan

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of

Scanned with CamScanner

15. The Critical Analysis of Empowerment of Hindu Women under Laws of Marriage and Inheritance in India
–Ms. Kavita N. Hedaoo

16. Psychological and Physical Problems of Women and Disabled People
–Mrs. Mohana Lakshmi K.

17. Domestic Violence in Indian Families: A Worst form of Human Rights Violation
–Sudhangsu Sekhar Datta

18. Indian Women and Constitutional Values: An Overview
–Dr. Hina Nishat

19. Women's Perspective Towards Environment Friendly Practices for Management of Menstruation: An Analysis
–Ms. Bushra Barkati

20. Rights of Women in India
–Dr. Sunita Bhoikar

21. Protection of Woman's Rights Thought Public Interest Litigation in India
–Dr. Gajanan S. Mehkarkar

22. Women to Making Investment in Capital Market
–Trie Nadilla

23. Domestic Violence in World - Some observations on Issues of Domestic Violence
–Ms. Darshana R. Chavda

24. Literature: Women Writing as Means towards Empowerment
–Ms. Rekha Mahadev & Dr. Umakant S. Patil

25. Women Empowerment through Agriculture
–Mr. Sandipan Babasaheb Jige

26. Education and Health Status of the Paniya Tribal Women in the Reference of Wayanad District
–Dr. Shoja Rani B.N & Mrs. Liya Joy

27. Assessment of Women's Rights and Violence
–Devesh Kumar Soni & Dr. Rajeev Verma

28. Indian Woman and her Health Problems
–Dr. Jaysheela Bawantrao Manohar

29. Women's Narratives from the Detention Camps of Assam
–Smt. Swagata Sarkhel

30. Legal Empowerment of Indian Women
–Dr. Kamble C. N.

31. The Transition of Women Status in Tamilnadu: Special Reference to Sex Ratio
–Dr. S. Sridhar

32. Women Empowerment and Education in India
–Dr. Nagaraj V. Gudaganavar & Dr. C. M. Math

33. Women Safety and Cybercrime
–Ms. Ayushi Saxena & Mr. Harshit Mohan

Scanned with CamScanner

Chapter–20

Rights of Women in India

–Dr. Sun…

Introduction

The UN adopted the Universal Declaration of Human rights on 10th December 1948 that pro… human beings are born free and have equal right to dignity. Similarly equality in decision making, … social freedom, equal access to education and right to observe an occupation of one's select… market gender equality, we'd like to the empowerment of women, and focus on areas that are … well being. Women's empowerment, economic, social, political, is significant to growth of any … shield and nurture human rights.

Women do not need to be polite to someone who is making them feel uncomfortable. … what I mean right?

If this is being read by a female, I'm probably hitting my goal. In India, it is seen that wom… aware of their rights and that continues to remain recessive in society. Only an aware person … between just and unjust and this article would surely help you become just.

In India, there is no paucity of laws for women. Our Constitution provides exclusive righ… their protection and development. Furthermore, IPC, CrPC and Evidence Act are also active … women and their protection. We have some special laws as well for effective implementatio… women against abuse, Harassment, violence, inequality etc. against them such as the Protect… from Domestic violence Act, 2005; the Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956; the Dowry Proh… the Indecent Representation of Women (Prohibition) Act, 1986; the Sexual Harassment of Wom… (PREVENTION, PROHIBITION and REDRESSAL) Act, 2013; the Hindu Marriage Act, 1955 e…

Constitutional Rights available to Women in India

- Fundamental right to equality before Law that is, equal protection of laws in India- …
- Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of … 15(3) empowers state to make any special provision for women and children -Article …
- Equality of opportunity in matters of public employment or opportunity to any office … prohibits discrimination on ground of sex- Article 16
- Freedom of speech and expression and freedom to practice any profession or … occupation , trade or business – Article 19
- Protection of life and personal liberty- Article 21
- Right to Privacy- Article 21

* Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Wardha, Maharashtra, India

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

- Right to property- Art. 300-A
- Political rights- women reservation in for instance, panchayats. Art 15 of the Constitution allows special provisions for women and children to be made for their welfare.
- Under the Legal Services Authorities Act women and children are entitled to free legal aid.
- Under the Constitution of India, the Directive Principles of State Policy contain duties of the State to apply these principles while making laws. These principles state that state shall direct its policies to secure those citizens, men and women equally have the right to an adequate means of livelihood, that there is equal pay for both men and women, provide free and compulsory education for children and duty to improve public health. Whereas in case of violation of fundamental rights, these rights are enforceable, that is, a victim can seek legal redress through a court of law, the directive principles are only a guiding factor and its non observance is not actionable before court of law.

... Rights of Women

... Maintenance

...tenance includes the fundamental wants of life like food, shelter, clothes, education, health care ... A married woman is entitled to urge maintenance from her husband even when her divorce until ... remarry. Maintenance depends on the quality of living of the woman and circumstances and ... of the husband. Section 125 of the Code of Criminal Procedure, 1973, puts an obligation on the ... take care of her divorced wife except once the woman lives in adultery or refuses to live together ... husband without reasonable cause or once each of them live individually by mutual consent. under the ..., any Indian woman regardless of her caste and religion will claim maintenance from her husband. ... Marriage Act, 1955 also facilities maintenance but to Hindu women only. Whereas, the Dissolution ... Marriage Act, 1939 covers only Muslim woman.

... Equal Pay

... have gender neutral laws. A male and a female is entitled to a similar pay for identical work. The ... Remuneration Act provides for identical. It ensures payment of equal remuneration to each men and ... employee for the same work or work of an identical nature. In the context of recruitment and service ..., there will be no discrimination on the basis of gender.

... Dignity and Decency

...ity and decency are women's personal jewels. Anybody who tries to grab and disrobe her modesty ... account a wrongdoer and law fine entails its penalization. Every lady has the right to live in dignity, ... fear, coercion, violence and discrimination. Law fine respects women's dignity and modesty. The ... provides for the punishments for offences committed against ladies like molestation (Sec. 354A), ... intent to disrobe her (Sec. 354B) or to outrage her modesty (Sec. 354), paraphilia (Sec. 354C), ... 354D) etc.

... in case the lady herself is accused of an offence and inactive, she is behaved and forbidden decency. ... search ought to be created with strict relevancy decency by a girl law officer and her checkup ... dispensed by a girl medical man or in management of a girl medical man. In rape cases, up to now ..., a girl law officer ought to register the FIR. Moreover, she can't be inactive when sunset and ... apart from a special permission of the official by a woman police officer.

Scanned with CamScanner

Right against Domestic Violence

Right against force every lady is entitled to the correct against force together with her by enactment of the Protection of women from domestic violence Act in 2005. Domestic Violence its ambit not only Physical abuse but also mental, sexual and economic abuse.

So, if you're a daughter or a woman or a live-in partner and is subjected to any of such partner or husband or his relatives or by person associated with you by blood or adoption lived with you in an exceedingly shared home, then you're well covered under the provisions violence Act and should request totally different remedies provided therefrom. You may contact helpline no. "1091" and register your complaint. They will inform police about your case. You may the women's cell of your area which you can find with help of google. They provide special women and help them lodge their cases before the Magistrate after drafting their complaints in a You may also approach the police to register your case.

The Indian Penal code also provides protection to such women who are subjected to Domestic under Sec 498A by punishing the husband or his relatives with the imprisonment which may and fine.

Rights at Workplace

You have a right to have a ladies toilet where you work. At places, with more than employees, providing facilities for care and feeding of youngsters is necessary. Further, the Supreme the Govt. had put in to ensure the safety of women at workplaces. The Hon'ble Supreme Court State of Rajasthan, had laid down exclusive guidelines for protection of women from Sexual workplace, following which, the Govt. in 2013, has enacted an exclusive legislation- The Sexual Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013 for that end. So, if any workplace, asks you for sexual favors, or makes sexually colored remarks and whistles looking obscene songs looking at you, touches you inappropriately, or shows pornography, then all Sexual Harassment and you may complain to the Internal complaints committee which is required by the employer at each office or branch with 10 or more employees. The District Officer is constitute a Local Complaints Committee at each district, and if required at the block level. also, penalizes Sexual Harassment under 354A by providing an imprisonment of 1-3 years.

Right against Dowry

Right against gift Dowry system i.e. giving and taking of dowry by bride or bridegroom oldsters at, before or when the wedding is penalized by gift Prohibition Act, 1961. The Act, *any property or valuable security given or united to be either directly or indirectly by one* however doesn't embody dower or mahr within the case of persons to whom the Muslim Personal applies. If you give, take or abet giving or taking of dowry, then you shall be punishable imprisonment of 5 years and minimum fine of Rs. 15,000.

Right to Free Legal Aid

Right to free legal aid if you're associate aggrieved lady, you're entitled to assert free the legal services authorities recognized beneath the Legal Services Authorities Act, 1987 or not you'll be able to afford legal services on your own. There are District, State, and National Authorities constituted at District, State and National level respectively. Legal services the conduct of any case or alternative legal proceedings before any Court or court or authority legal matters.

Scanned with CamScanner

of Private Defense / Self-Defense

Right of personal defense/ protection it is a defensive right. you'll be able to cause hurt, grievous hurt or death in protective your body or another person's body from the attacker. However you'll be able to attacker while not attracting liability and penalization solely in certain circumstances.

Conclusion

Indian Law protects ladies all right. These eight commonest however basic Rights of ladies ought to be by each Indian lady. an individual WHO is aware of law, doesn't would like any weapon. Law itself is his that makes him the foremost powerful person. Awareness regarding your rights causes you to good . providing you're responsive to your rights, are you able to fight against any injustice carried out , at the geographical point, or within the society. Hence women "Don't be burdened, recognize rights and claim them as a result of once one lady stands up for her, "Say no to gift, it breeds violence."

References

- Gender Inequality Index" (PDF). *HUMAN DEVELOPMENT REPORTS*. Retrieved 29 October 2021.
- The Global Gender Gap Report 2018" (PDF). *World Economic Forum. pp. 10–11.*
- har. Lalita Dhar (2011). Women and law: from impoverishment to empowerment. Lucknow: Eastern Book Company. ISBN 9789350280591.
- Rao. Mamta (2008). Law relating to women and children (3rd Ed.). Lucknow: Eastern Book Co. ISBN 9788170121329. ...women and the protection provided under various criminal, personal and labour laws in India
- Narayan, Jitendra; John, Denny; Ramadas, Nirupama (2018). "Malnutrition in India: status and government initiatives". Journal of Public Health Policy. 40 (1): 126–141. Doi: 10.1057/s41271-018-0149-5. ISSN 0197-5897. PMID 30353132. S2CID 53032234.
- "Women related law: - All compiled – Into Legal World". Into Legal World. Archived from the original on December 2017. Retrieved 7 December 2017.
- "Women related law: - All compiled – Into Legal World". Into Legal World. Archived from the original on December 2017. Retrieved 7 December 2017.
- Women Rights in India: Constitutional Rights and Legal Rights". EduGeneral. (3 August 2017). Retrieved 30 June 2020.

Social Work ★ Dr. Ambedkar College of WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

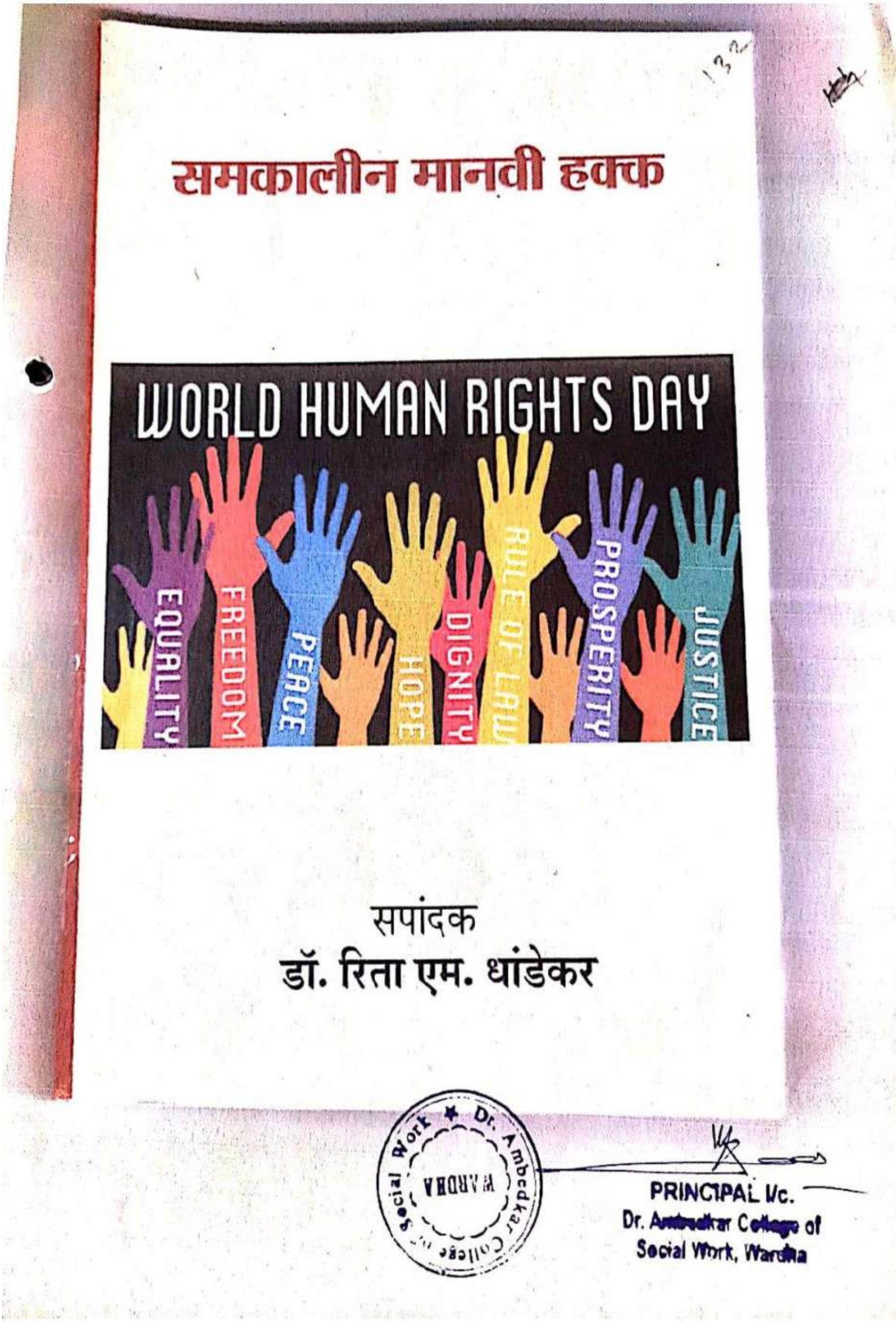

Scanned with CamScanne

समकालीन मानवी हक्क

■ डॉ. रिता एम. धांडेकर

■ प्रथम आवृत्ती – १० डिसेंबर २०२१

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-56-7

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Scanned with CamScanner

समकालीन मानवी हक्क

संपादक

डॉ. रिता एम. धांडेकर

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर.

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पु.क्र.
1	महिला सुरक्षा एवं महिला अधिकार डॉ.(श्रीमती) शक्ति जैन	1
2	भारत में मानवाधिकार की स्थिती डॉ. किशोर बी. वासनिक	15
3	भारतीय लोकतंत्र में मौलिक अधिकारों का महत्व डॉ. कृष्णा सोलंकी	23
4	महात्मा गांधी व मानवाधिकार डॉ. डी.एन.प्रसाद	27
5	महीलाओं के कानुनी अधिकार प्रा.कविता आर. किर्दक	33
6	महिलांची सुरक्षा व मानवाधिकार डॉ.मीनाक्षी कुबडे	38
7	भारतीय संविधान आणि मानवी अधिकार : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ.सुभाष दौलतराव उपाते	45
8	भारतीय स्त्रीवर्गाचे हक्क व मानवाधिकार प्रा.डॉ. एन. आर. वर्मा	56
9	मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय :एक समाजशास्त्रीय मुल्यमापन प्रा.डॉ.नाजूकराम बनकर	63
10	स्त्रीवाद आणि सामाजिक समानता प्रा.डॉ.सौ. मंगल एकनाथ डोंगरे	68
11	आदिवासी समाज आणि मनाव अधिकार डॉ. रमेश बलभीम जाधवर	75
12	मानवी हक्क : न्यायालयीन प्रक्रिया एक चिंतन प्रा.डॉ. राठोड एस.जी.	83
13	भारतीय राज्यघटना व मानवाधिकार प्रा.डॉ. संजय एम. अवधुत	87

Scanned with CamScanner

[illegible] है तो इससे बचा जा सकता है । लेकीन बहोत सारी [illegible] को असके बारे मे सही जानकारी नही है । संविधान मे [illegible] के हित मे जो कानून बनाये है उसका सही समय पर [illegible] कर सकती है । जानकारी और ज्ञान की कमी सामाजीक [illegible] बाधाओ, सामाजिक संस्थाओ की उदासीनता और व्यवस्था [illegible] चलते महिलो तक सस्ता और सुलभ न्याय नही पहुँच [illegible] है । इसलीए महिलाओ को अपने अधिकार के बारे मे [illegible] रहना होगा ।

[illegible] ग्रंथ सुची :

[illegible] टि.एम.एस — पुर्व तथा पश्चिम मे मानव अधिकार [illegible]

[illegible] के — महीला और मानव अधिकार, अर्जून पब्लीसिंग [illegible] देल्ही.

[illegible] कृष्ण कुमार — महीला कानून एवं मानवाधिकार

[illegible] रमेश प्रसाद सिंह, पृथ्वी पाल — भारत मे मानव अधिकार, [illegible] विद्यालय प्रकाशन सागर.

Scanned with CamScanner

महिलांची सुरक्षा व मानवाधिकार

डॉ. मीनाक्षी कुबडे
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क,महात्मा फुले कॉलनी सावंगी रोड, वर्धा.
Email Id - meenakshi.kubde1974@gmail.com
संपर्क नं. 9823894821

प्रस्तावना :

प्रत्येक माणसाला जीवन जगण्याचा सामाजिक प्रतिष्ठेचा आणि सुरक्षिततेचा अधिकार आहे. मानवाच्या स्वाभाविक प्रतिष्ठेचा आणि गुणवत्तेचा आदर करणे हा मानवी अधिकाराचा आधार आहे. ते एक मूल्य आहे. भारतीय राज्यघटनेनेही हा एक मूलभूत अधिकार मानला आहे. मानवी अधिकाराच्या वैश्विक जाहिरनाम्यातील पाचव्या कलममध्ये कोणत्याही व्यक्तीला अमानुष कृरता किंवा मानहानीची वागणूक भोगावी लागता कामा नये असे म्हटले आहे. यादृष्टीने विचार करता स्त्रियांच्या मानवी हक्काची व मानवी प्रतिष्ठेची जपणूक करण्यासाठी त्यांना स्वातंत्र्य आणि समानता पुरुषांच्या बरोबरीने मिळणे गरजेचे आहे. हे जर साध्य करायचे असेल तर स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक विकास साधेल अशा धोरणांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. समाजात स्त्री आणि पुरुष या दोहोंही समान महत्व आहे. समाजाचा सर्वांगीण विकास [illegible] सार्थक होऊ शकतो; जेव्हा व्यक्तीच्या विकासात मानवाधिकार [illegible] भूमिका सार्थक स्वरूपात लागू केल्या जाईल. सभ्य अशा [illegible] शारीरिक आणि मानसिक दृष्टीकोनातून स्त्रियांच्या अधिकारांचे [illegible] केल्या गेले तरच, समाजातील संस्कृतीचे रक्षण होऊ शकेल.

एकीकडे स्त्रीला देवी म्हणून तिची पूजा केली जा[illegible] तरी, परिस्थितीनुसार सितेसारख्या देवीलाही स्वतःचे घर लागले. सामान्यतः प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत । समाजामध्ये दुय्यम दर्जाचीच वागणूक मिळत आलेली आहे. आपल्या अधिकाराप्रती स्त्रीला अधिक संघर्ष करावा लागत आहे. संवैधानिक तरतुदी आणि कायदे असून सुद्धा महिलांचे शोषण आणि अत्याचाराच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. देश विकासाच्या दृष्टीने जात असतांना आजही महिला असुरक्षित आहेत. [illegible] मुख्य चिंता आहे.

विषय विश्लेषण :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७४ वर्षे झालीत. परंतु आजच्या भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचा आढावा घेण्यास धक्कादायक चित्र समोर येते. एकीकडे महिलांच्या समान हक्कांच्या, महिलांच्या विकासाच्या दृष्टीने [illegible] भाराव्या जात आहेत. तर दुसरीकडे महिलावर होणाऱ्या विविध प्रकारच्या अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे. महाराष्ट्राचा विचार [illegible] NCRB च्या अहवालानुसार २०२० या वर्षामध्ये एकूण [illegible] महिला-मुलींवर बलात्कार झाल्याची नोंद आहे. तसेच [illegible] १९७ घटना घडल्या आहेत. याचाच अर्थ महिला [illegible] असुरक्षित आहेत. असेच वास्तव चित्रण समोर येते.

[illegible] सुरक्षा व कायद्याची भूमिका :

[illegible] च्या आर्थिक पाहणी अहवालानुसार महाराष्ट्रातील [illegible] अत्याचाराच्या गुन्ह्यांची आकडेवारी विचार करण्यास भाग [illegible] आहे.

Scanned with CamScanner

अ. क्र.	गुन्ह्यांचे स्वरूप	आकडेवारी
१	महिला व मुलामुलींवरील अत्याचार	३२४४८
२	अपहरण	४७७६
३	बलात्कार	४२०९
४	लैंगिक अत्याचार	७९३

सद्यास्थितीत देशात रोज सरासरी १०० बलात्कारांची नोंद होते. गुन्हेगारांना फाशीची शिक्षा असली तरी मागील १५ वर्षात हे प्रमाण वाढुन दुप्पट झाले. अर्थात कायद्यात भय राहिले नाही. वर्तमानकाळात स्त्रियांसाठी अनेक कायदे, योजना व उपक्रम राबविण्यात येत असले तरी तिला समाजात समानता किंवा आदराचे स्थान अजूनही प्राप्त झालेले नाही. स्त्रियांना लक्ष्य करून सायबर गुन्ह्यांच्या संख्येत देखील वाढ होत आहे. १ वर्षाच्या चिमुकलीपासून ७० वर्षांच्या वृद्धेपर्यंत सगळ्या स्त्रिया स्वत:ला आज असुरक्षित समजतात. भयाच्या सावटाखाली वावरतात. गुन्हेगारांना होणारी शिक्षा [illegible] व त्याचे स्वरूप अत्यंत संथ तसेच चीड निर्माण करणारे आहे. देशात कायदेशीर न्यायव्यवस्था असली तरी समाजव्यवस्था [illegible] आहे. ज्यात कमालीचा विरोधाभास आहे. न्यायव्यवस्थेचे [illegible] परिणाम तर समाजव्यवस्थेचे अदृश्य परिणाम दिसतात. स्त्रियांविषयी [illegible] गुन्ह्यात समाजाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते.

कालची स्त्री आणि आजची स्त्री या प्रतिमांचे [illegible] केल्यास कालची स्त्री आजच्यापेक्षा अधिक सुरक्षित होती [illegible] म्हणण्यास वावगं ठरणार नाही. कारण अत्यंत आदिम [illegible] तोकडे वस्त्र घालणारी किंबहुना न घालणारी, पुरूषांच्या [illegible] निर्धास्तपणे वावरणारी स्त्री अधिक सुरक्षित होती. कारण [illegible] संस्कृतीचे संरक्षण, स्त्री घटकांच्या सन्मानाची मर्यादा [illegible]

करणाऱ्यांना जाहिर शिक्षेची तरतूद होती. पण आजची स्त्री त्या तुलनेत अधिक असुरक्षित वाटू लागली आहे. घराबाहेर पडतांना एक वेगळे दडपण तिच्यावर येते. उच्च विद्याविभूषित स्त्री, बालिका वयस्क किंवा कोणत्याही वयोगटातील, नात्यातील स्त्री असो, ती केवळ एक उपभोग्य वस्तू वाटू लागली आहे. जी संपूर्ण समाज संस्कृती व मानवजातीला लाजवणारी गोष्ट आहे.

घटनेच्या कलम १४ नुसार प्रत्येकाला कायद्यामुळे समानता व समान संरक्षण, कलम १५(३) नुसार कामगार कायद्यामध्ये स्त्रियांना विशेष सुविधा विषयक तरतूदी, कलम १६(१) नुसार राज्य [illegible] अंतर्गतच्या नेमणूकी व रोजगाराच्या बाबतीत सर्वांना समानसंधी [illegible] जोडून कलम १६(२) नुसार लिंगभेदावर आधारित भेदभावाका [illegible]. घटनेच्या चौथ्या विभागात मार्गदर्शक तत्वामध्ये १९७६ चा [illegible] कायदा, कलम ३९(सी) व कलम ४२ नुसार कामाच्या [illegible] वातावरण न्याय व माणुसकीला धरून असावे. याशिवाय [illegible] बलात्कार, वेश्यावृत्ती, विनयभंग, लैंगिक छळ [illegible] हुंडाबळी, बिभत्स वाड्मय इत्यादी अनेक स्वरूपाच्या [illegible] करणाऱ्या बाबींवर प्रतिबंधक कायदे केलेले [illegible] धर्मातील स्त्रियांसाठी वेगळे नागरी कायदे, ज्यात [illegible] पोटगी इ. बाबींचा विचार केला [illegible] आणि कायदे असतांना सुद्धा स्त्री अत्याचाराचे [illegible] आहे.

[illegible] विकास व मानवाधिकार :

[illegible] समानतेचा दर्जा हा फक्त [illegible] आहे आजही स्त्रिया हे स्वातंत्र्य [illegible] या संकल्पना भारतीय स्त्रिया [illegible] एकटेच नव्हे तर भारतातील [illegible] तयार झाली आहे. म्हणून [illegible] आवश्यक ठरते.

Scanned with CamScanner

अतिप्राचीन आणि प्राचीन काळी मानव विकासांसाठी कुठलीही कायदेशीर मुसूद्याची गरजच नव्हती. परंतु त्यानंतर मध्ययुगातील बदललेल्या वातावरणाने व विविध राष्ट्रांच्या एकमेकांवरील अतिक्रमणाने ही गरज भासू लागली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विधीनियमांच्या प्रस्तावनेमध्ये मुलभूत मानवाधिकारांना, मानवजीवनांची प्रतिष्ठा व मुल्य आणि स्त्री–पुरूषांच्या समान हक्कांचा पुरस्कार केला आहे व हक्कांना दुजोरा दिला आहे. जगातील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक सुधारणेसाठी आंतरराष्ट्रीय यंत्रणा राबविण्यासाठी त्याचप्रमाणे महिलांच्या हक्कामधील सुधारणेसाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विधीनियमामध्ये आणि अन्य मानवाधिकार संसाधनाच्या आचारसंहितामध्ये आवश्यक त्या तरतूदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

प्रत्येक माणूस व्यक्तिगत आणि सामाजिक विकासासाठी आपले नविन, अभिव्यक्ती, व्यवसाय तसेच संस्कृतीच्या अधिकारांचा स्वाभाविकपणे उपयोग करीत असतो. लोकशाही समाज व्यवस्थेत व्यक्तिविकासासाठी तसेच स्वसुरक्षेसाठी हे अधिकार अत्यंत आवश्यक ठरतात. समाजात स्त्री आणि पुरूष दोघांनाही समान महत्व असून समाजाचा सर्वांगीण विकास तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा स्त्रियांच्या विकासात मानवी अधिकारांची भूमिका [illegible] स्विकारून ती अंमलात आणली जाईल.

प्रत्येक माणूस हा स्वतःच त्यांच्या या हक्कांना [illegible] आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही तत्वाबरोबरच, मानवी [illegible] जाणीव काही प्रमाणात स्त्री–पुरूषांमध्ये होऊ लागली. [illegible] अधिकारांच्या बाबतीत संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण होऊ लागला. [illegible] शासनाकडून व स्थानिक पातळीवर दखल घेण्यात आली. [illegible] वर्ष सरकारने महिला सक्षमिकरण वर्ष म्हणून घोषीत केले. [illegible] हा दिवस महिला दिन म्हणून साजरा होवू लागला. मात्र [illegible] स्थितीत पाहिजे तशी सुधारणा होऊ शकली नाही. याच [illegible]

राष्ट्रीय महिला आयोग, इंडियन मेडीकल असोसियशन, युनिसेफ संस्थांनी घेऊन महिला कल्याण व महिला संरक्षणाच्या दृष्टी- महत्वाची पावले उचललीत. या संस्थांच्या सक्रिय योगदानाच्या परिणामातून संयुक्त राष्ट्रसंघाने ०७ नोव्हेंबर १९६७ ला स्त्री अधिकाराचे हनन रोखण्यासाठी एक घोषणापत्र पारित केले. या घोषणापत्रात सर्व स्त्री–पुरूष समान असून त्यांच्यात कोणत्याही प्रकारचा लिंगभेद विषयक विचार केला जाऊ नयं. स्त्री अधिकारांच्या संदर्भात राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, विवाहित स्त्रियांची राष्ट्रीयता, [illegible] नियम, शिक्षण व रोजगार इत्यादी अधिकारांचा विशेष [illegible] केला आहे. तसेच सर्व प्रकारच्या निवडणूकांमध्ये मतदानाचे अधिकार आणि सर्व सार्वजनिक महत्वपूर्ण पदांवरील नियुक्त्यांमध्ये [illegible] विशेष अधिकार देण्यात आले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४ ते १८ मध्ये समतेच्या [illegible] स्थिती असतली तरी अनेक क्षेत्रात स्त्रिया पुरूषांच्या [illegible] हजार पुरूषांमागे नऊशे सत्तावीस इतके स्त्रियांचे [illegible] सरकारने विवाहाप्रमाणेच घटस्फोट [illegible] करण्याचा अधिकार दिला आहे. [illegible] मुलीच्या अधिकारांसंबंधी विशेष तरतूद केली [illegible] स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना [illegible] आहे. संसदेच्या दोन्ही सभागृहात महिला [illegible] ७३, ७४ व ८१ व्या घटनादुरूस्तीनुसार [illegible] भूमिका पार पाडण्यासाठी संधी प्राप्त [illegible] महिलांचे हक्क व कायदे यांचे काटेकोर [illegible] आवश्यक आहे.

[illegible] अमलबजावणी [illegible] प्रमाणात

PRINCIPAL
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

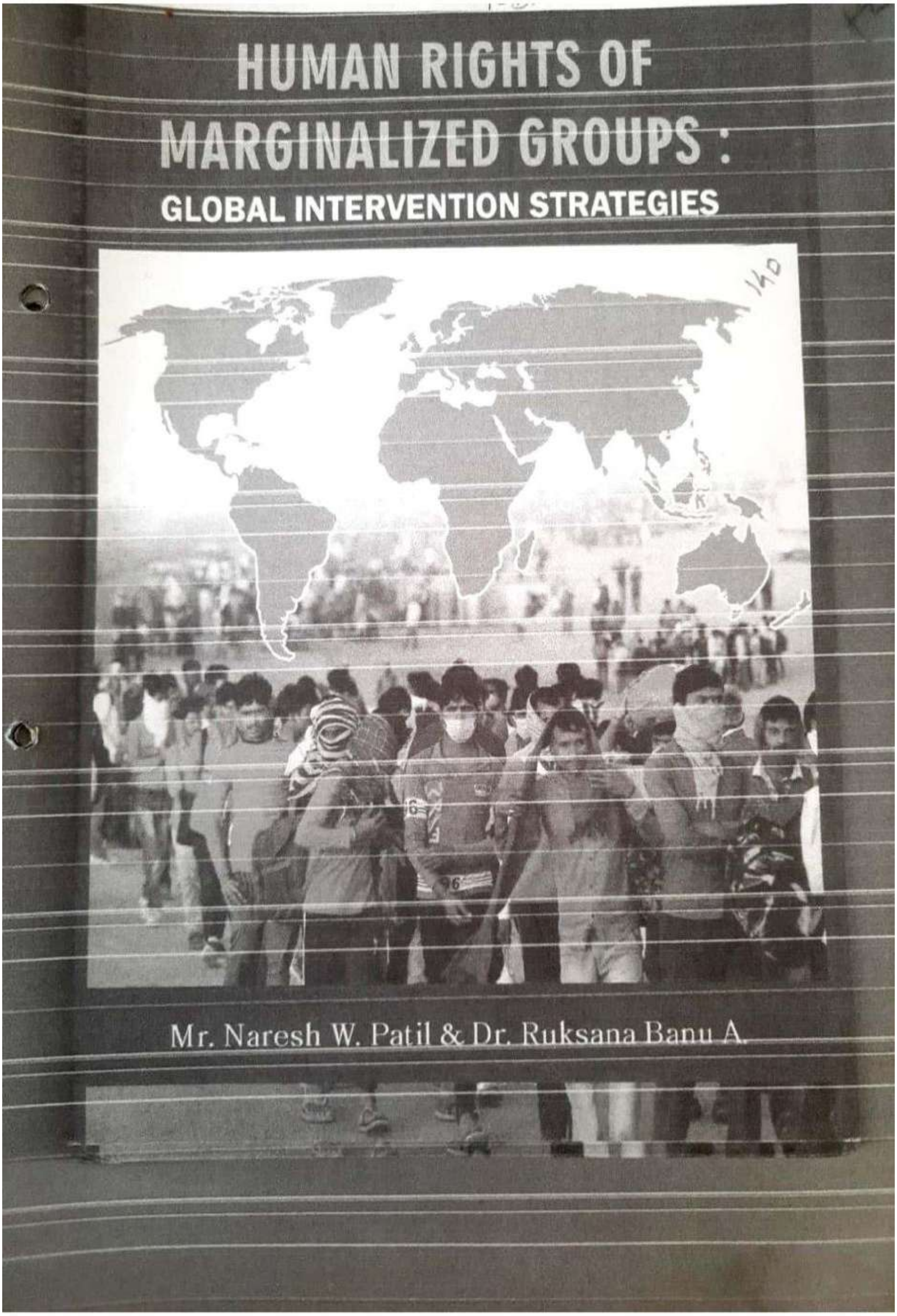

Scanned with CamScanne

CONTENTS

1	Human rights, Peace Education, and STEM	Miss. Rania Lampou	1
2	Crimes, Social & Gender Injustices and Human Rights Violation	Dr. Gangadevi Sennimalai Marimuthu,	7
3	Protection of Human Rights of Women and Children in India	Asstt. Prof. Meghavee G. Meshram	11
4	Human and Fundamentals of Human Rights	Dr. Swapnaja Pathak	18
5	Socio-Economic Status and Human Rights of 'Maids'	Nilendu Biswas	23
6	*Emerging Issues in Human* Rights Education: Ethics of Technology	*Dr. Muthmainnah*	27
7	Concept, History & Evolution of Human Rights	*Mr. Naresh W. Patil*	31
8	Human Rights of Under-Trial Prisoners under Indian Legislations	Dr. Shilparani Suryabhan Dongre	37
9	Human Rights and Surrogate Motherhood	Preetisha Choudhury	42
10	Human Rights during the Pandemic: Way Ahead	Dr. Preeti Shrivastava Dr. Ruksana Banu	47
11	Review on the Impact of COVID-19 on Human Rights in India	Dr. Rajendra Sitaram Pawar	52
12	Human Rights & Gender Justice	Mr. Rahul Ms. Shelja Singh	57
13	Dr. Babasaheb Ambedkar: A Human Rights Visionary	Dr. Vinod Kumar Cherukuri	65
14	Human Right Perspectives of Child Labour	Dr. Kamble C.N.	70
15	Indian Constitution and Evolution of Human Rights Commission in Contemporary Society.	Dr. G. Raja Mouli	75
16	Mental Health and Human Rights	Madhubala Rathore	80
17	Inclusive Education and Disabled Children: A Critique	Ms. Noble A. Paliath	84
18	Human Rights and Inclusive Education at K-12 Schools	Dr. Kotra Balayogi	88
19	Child Rights during Covid Pandemic	Dr. P. Nathiya Abhinaya V, Lisha M L	94

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

20	Person with Disabilities and Human Rights: An Overview	Namrata Babhulkar	99
21	Protection of Human Rights in India	Miss. Meghavee G. Meshram	104
22	Locating Human Rights in Literature	Dr. Amit. Y. Kapoor	109
23	The Status of the Human Rights among Siddi Tribal Women-With Special reference to the Western Ghats Region of Uttar Kannada in Karnataka	Prof. S. S. Hiremath	113
24	Rights of Migrant Workers under International Human Rights Law	Sudeep Kumar Saket	118
25	History of Human Rights	Mrs. Gurvinder Kaur	122
26	The Transgender Persons (Protection of Rights) Act- 2019: A step towards safeguarding Human Rights of the Transgender	Dr. Lalita Bisen	125
27	Human Rights and Literature	Dr. Alok Kumar Singh	130
28	A Study on Violation of Human Rights of Dalits in India: Need for Intervention Strategies.	Dr. V. Venkateswarlu, K Swaroop Paul Kumar.	135
29	Constitutional Provisions and Right to Information Act: A Fundamental Human Right	Dr. K. Mohana Rao Dr.V.Venkateswarlu	140
30	Human Rights: A feminine Perspective	Dr. Aditi Matilal	146
31	A Study of Violation of Human Rights through Human Trafficking	Miss. Mahera Imam	151
32	Local Self Governance and Protection of Human Rights	Mr. Naresh W. Patil	155
33	Every Child's Right to Humanity	Madhumita Chakraborty	161
34	Law of Re-production-- Rights and Issues involved	Dr. B. Lavaraju,	166
35	A Journey of Contemporary Women in Quest for Identity in Anita Nair's Ladies Coupe	Rekha Mahadev Dr. Umakant S. Patil	171
36	Protection of Children from Sexual Offences in India: Legal Perspective	Dr. P. R. L. Rajavenkatesan	175
37	Human rights: Minor trafficking in Jharkhand	Dr. Navlata,	179

Scanned with CamScanner

38	Technological problems and Rights of ageing people	Bhaskar Y. Kathane	183
39	Human Rights and Women	Dr. Nilima Arvind More	188
40	Recognition of Human Rights among Children in India--- A Purview	Dr. P. Charles Christopher Raj	193
41	Challenges of Child Labors in Eateries of Eastern Vidarbha	Dr. Payal Chamatkar	199
42	Human Rights and UNO	Dr. Sushila Sharma	205
43	Women's Property and Inheritance Rights	Shrikant Muchandi Prof. Y. S. Balavantago	211
44	Human Rights and Constitution of India	Dr. Surita Bhoikar	216
45	Protection of Domestic Workers *in India: Problems and Perspectives*	P. Satheesh *Dr. P. R. L. Rajavenkatesan*	221
46	Human Rights and Indigenous People in India	*Dr. G. Sheela Edward*	225
47	Human Rights & Sustainable Development Goal No.5- Gender Equality	Dr. Sharmila Ramteke	229
48	The Great Climate Migration and the Human Causality- Climate Change, Displacement and Human Rights	Dr.P.Narender Reddy	235
49	The Impact of COVID-19 Pandemic on Human Rights in throughout	Fr. Baiju Thomas	240
50	Evolution of Human Rights	Trupta Deorao Wakde	245
51	Participative Water Management: Safeguarding the Basic Human Right	Dr Purnajyoti Brahma: Dr. Supriya Mudgal Brahma:	251
52	Right to Development and Environment Protection	Ms. Shilpa S. Jibhenkar	257
53	Human Rights and Literature	Dr. Gurpreet Kour	262
54	Human Trafficking in Indian Society: A Sign of Silent Brutality	Sudhangsu Sekhar Datta	266
55	Human Rights Concerns for the Older People	Dr. Priyanka K. Ambade-Ukey	270
56	Child Labour and Human Rights	Dr. Rahul Tiwari	275
57	Right to Privacy: Human Right Protection- A Judicial activism in Indian legal Perspective	Dr. Gajanan S. Mehkarkar	280
58	Human Rights of Women and	Mrs. Jamini Devi	284

Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-5506-230-7

Human Rights and Constitution of India

❖ Dr. Sunita Bhoikar

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work
Wardha, Maharashtra, India

Introduction

Human rights are the basic rights available to any human being by virtue of his birth in the human race. It is inherent in all human beings irrespective of their nationality, religion, language, sex, color or any other consideration. The Protection of Human Rights Act, 1993 defines Human Rights as: "human rights" means the rights relating to life, liberty, equality and dignity of the individual guaranteed by the Constitution or embodied in the International Covenants and enforceable by courts in India".

Protection of human rights is essential for the development of the people of the country, which ultimately leads to development of the nation as a whole. The Constitution of India guarantees basic human rights to each and every citizen of the country. The framers of the Constitution have put their best efforts in putting down the necessary provisions. However, with continuous developments taking place, the horizon of human rights has also expanded. The parliamentarians are now playing a great role in recognizing the rights of people and passing statues, amending provisions etc. as and when required.

Human Rights in India

India is the biggest democracy in the world. Being democratic country one of the main objectives is the protection of the basic rights of the people. The government of India has given due consideration to the recognition and protection of human rights. The Constitution of India recognizes these rights of the people and shows deep concern towards them.

The Universal Declaration of Human Rights contains civil, political, economic, social and cultural rights. The constitution guarantees most of the human rights contained in the Universal Declaration of Human Rights. Part III of the constitution contains civil and political rights, whereas economic, social and cultural rights have been included in Part-IV of the Constitution.8 All the statutes have to be in concurrence of the provisions of the Constitution.

Development of Human Rights

Human Rights in India originated a long time ago. It can easily be recognized from the principles of Buddhism, Jainism. Hindu religious books and religious texts like Gita, Vedas, Arthasatra and Dharmashstra also contained provisions of

Scanned with CamScanne

ISBN : 978-93-5506-230-7

human rights. Muslim rulers like Akbar and Jahangir were also very much appreciated for his regard for rights and justice. During the early British era, the people suffered a great violation of several rights and this led to the birth of modern Human Rights jurisprudence in India.

On January 24, 1947, the constituent Assembly voted to form an advisory committee on Fundamental Rights with Sardar Patel as the Chairman. A draft list of rights was prepared by Dr. B. R. Ambedkar, B. N. Rau, K. T. Shah, Harman Singh, K. M. Musnshi and the Congress expert committee. Although there were few amendments proposed, there was almost no disagreement on the principles incorporated. The rights in the Universal Declaration of Human Rights were almost completely covered in the Indian Constitution either in Fundamental Rights or Directive Principles of State Policy. Nineteen fundamental rights were covered in Motilal Nehru Committee Report, 1928 out of which ten appear in the Fundamental Rights whereas three of them appear as Fundamental Duties.

International Human Rights and Fundamental Rights (Part III of COI)

India had signed the Universal Declaration on Human Rights January 01, 1942. Part III of the Constitution India 'also referred as magna carta' contains the Fundamental rights. These are the rights which are directly enforceable against the state in case of any violation. Article 13(2) prohibits the state from making any law in violation of the Fundamental Rights. It always provides that if a part of law made is against the Fundamental Rights, that part would be declared as void. If the void part cannot be separated from the main act, the whole act may be declared as void.

Critical Evaluation

Constitution of India provides safeguards for the protection of human rights, however, for the effective implementation of the human rights Government of India has enacted the 'Protection of Human Rights Act, 1993', which provides for the establishment of the National Human Rights Commission, State Human Rights Commission in various states and also the Human Rights Courts at the district level and Indian judiciary is also working to protect the human rights of the people of India as well as to provide speedy remedy to the victim of human rights violation. Despite such efforts by the Government sought objectives have not yet been achieved due to the following reasons:-

i. Though Constitution of India has enumerated various rights but there are large number of people who are not even aware of these rights guaranteed by the Constitution due to their vulnerable conditions and struggle of every day survival. These are the people who are mostly victims of human rights violation but they cannot think to approach court as they are more worried about their daily wages instead of protecting their basic human rights.

PRINCIPAL I/c.
Dr Ambedkar College of Social Work, Wardha
Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-5506-230-7

ii. Though Constitution enshrined duties of the State under Part IV i.e. Directive Principles of State Policy to enact laws and to work for the welfare of the people of India in various spheres whereas these directive principles are not enforceable in the Courts and one cannot approach court if the Government does not enforce these principles.

iii. The Human Rights Commission is expected to be completely independent in its functioning. But there is no provision for the independence of the Commission. Infect, there are provisions in the Act which draw attention to the dependence of the Commission on the Government these are discussed as follow:-

- Commission is dependent upon the Government for its human resources for its functions as per Section 11 of the Act.
- Finance is considered as the blood of an organization. Section 32 of the Act makes the commission dependent on central government for its finances as the section stated that "the Central Government shall pay to the Commission byway of grants such sums of money as it may consider fit".
- Human Rights commission is only a fact finding body and it has got no power to adjudicate upon the disputed facts and also to issue any order to any party or government so as to be complied with.57The Commission's findings are only advisory to the government. It is at the discretion of the government whether to accept or reject the findings and recommendations of the commission as there is no provision which makes the recommendations binding on the government.
- Commission does not have power to constitute a special investigation team for purposes of investigation and prosecution of offenses arising out of violations of human rights.

v. Unlike the Supreme Court and High Courts Commission cannot inquire into any matter which is pending before state human rights commission or before human rights courts despite the gravity of matter concern as provided under Section 36(1) of the Act.

v. Act has put a 1 year limitation period for seeking redressal of grievances before the human rights commissions. Human rights commissions cannot investigate an incident if the complaint was made more than one year after the incident as provided under Section 36 clause2. Therefore, a large number of genuine grievances go unaddressed if the victim fails to approach the commission on time due to whatsoever reasons.

vi. It is not mandatory for the State government to establish state human rights commissions and human rights courts. Sections 21 provide "*A State Government may constitute a body to be known as the......... (Name of the State) Human Rights Commission to exercise the powers conferred upon, and to perform the functions assigned to, State Commission under this chapter*". Section 30 provide that "*For the purpose of providing speedy trial of offenses arising out of violation of human rights, the State Government may, with the concurrence of the*

Scanned with CamScanne

ISBN : 978-93-5506-230-7

Chief Justice of the High Court, by notification, specify for each district a Court of Session to be a Human Rights Court to try the said offenses."

Conclusion

Human Rights are the basic rights which form the essential part of his/her development as a human being. The constitution acts as a protector of those basic rights as Fundamental Rights and DPSPs. More emphasis has been given to the fundamental rights and they are directly enforceable in the court of law. From a deep study of Part III and Part IV of the Indian Constitution, it is easily evident that almost all of the rights provided in UDHR (Universal Declaration on Human Rights) are covered in these two parts.

Judiciary has also taken great steps such as relaxing rules of 'locus standi' and now any other person in place of the ones affected can approach Court. The apex court has interpreted the Fundamental Rights available to a citizen and now rights like right to privacy, right to clear environment, right to free legal aid, right to fair trial etc. also find place in the Fundamental Rights. Our founding fathers were men of great vision and integrity. Infighting for liberation from colonial rule and drafting our national charter- imbued with a socialistic spirit - they have both left us (their descendants)a valuable heritage and expressed their basic faith in our ability to solve through democratic processes the most complex problems.

They had envisaged the Judiciary as a bastion of rights and of justice, and, therefore, decided to rely on the Supreme Court to define and enforce the guarantees of Part III. They were, in effect, acknowledging the peculiar competence of that branch of government to perform such crucial tasks. Such expectations, is after all, the heart of our constitutional blueprint of justifiable Fundamental Rights. It is, therefore, the judiciary's responsibility to ensure that their faith was not unfounded. Indeed, on the occasion of the Seventy Fifth Anniversary of India's independence, there is no more vital task to which we (citizens and the judiciary) can dedicate ourselves. Our task is arduous but certainly not insurmountable. A crucial ingredient in the success or failure of a national task of this magnitude is the dream that inspires hard and sustained work and the vision that impels the enduring belief in the future greatness of India. The eminent historian, E.P. Thompson's poignant words will perhaps inspire us in our collective endeavor and give us some idea of the momentous destiny that India is called upon to fulfill. He writes: India is not an important country but perhaps the most important country for the future of the world. All the convergent influence of the world run-through this society: Hindu, Muslim, Christian, Secular, Stalinist, Liberal, Maoist, Democratic-Socialist, and Gandhian. There is not thought that is being thought in the East or the West which is not active in some Indian mind. If that subcontinent is rolled up into authoritarianism, if that varied intelligence and creativity should be submerged into conformist darkness, it would be one of the

Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-5506-230-7

greatest defeats of the human record, sealing the fate of a penumbra of other Asiatic nations.

References

- Dr. Anant Kalse (2016), a brief lecture on "Human Rights in the Constitution of India", available at: http: //mls.org.in/books/H-2537%20Human%20Rights%20in.pdf.'
- Amartish Kaur (2017), "Protection of Human Rights in India – A Review", Jamia Law Journal, Vol.2
- Saumendra Das and N.Saibabu (2014), "Indian Constitution: An Analysis of the Fundamental Rights and the Directive Principles", ARS – Journal of Applied Research and Social Sciences, Vol.1, Issue.17, December 2014, ISSN 2350-1472".
- P. Lal, *supra* note 294, at **129**
- *See, e.g.*, Maneka Gandhi v. Union of India, A.I.R. 1978 S.C. 597.
- *See* INDIA CONST. art. 141.

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

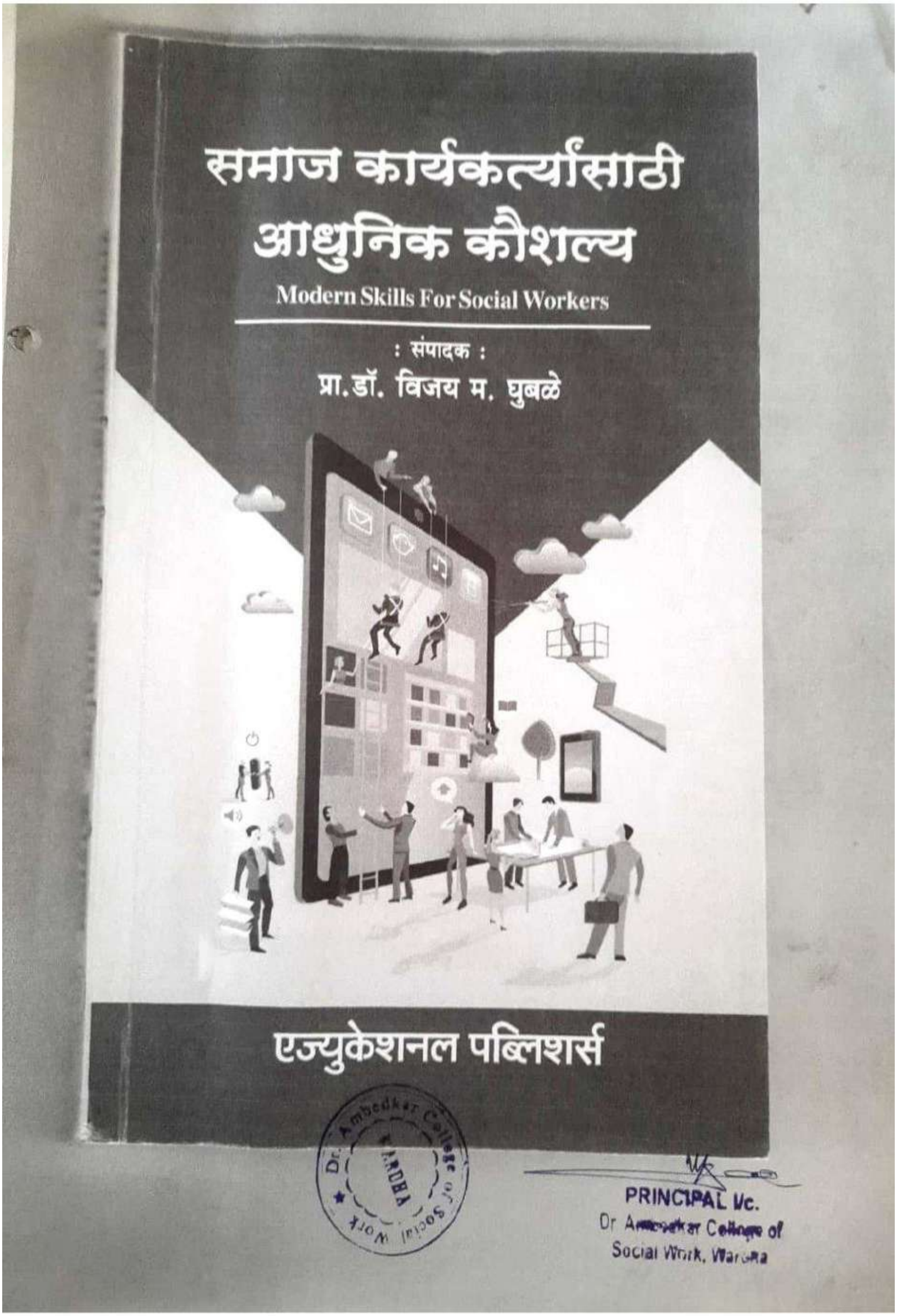

Scanned with CamScanner

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

Modern Skills For Social Workers

: संपादक :

प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे

सहायक प्राध्यापक
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय, नरखेड, जि. नागपूर

एज्युकेशनल पब्लिशर्स

Scanned with CamScanner

❖ समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य
Modern Skills For Social Worke

© प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे

● **ISBN No. :** 978-93-92865-32-9

● **प्रकाशक :**
एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
दूरध्वनी क्र.: ०२४०-२३२९२०४
भ्रमणध्वनी : ०९९७००६७९७१
ई-मेल : educationalpub@gmail.com
web: www.educationaldp.com

● **मुद्रक : महारुद्रा ऑफसेट,** औरंगाबाद.

● **अक्षरजुळणी :**
विनायक कॉम्प्युटर, औरंगाबाद.

● **प्रथमावृत्ती :- २०२२**

● **₹ ३००/-**

Scanned with CamScanne

३९. ताण-तणाव व्यवस्थापन

डॉ. विजयता एम. विटनकर
सहायक प्राध्यापक
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशेल वर्क वर्धा

ताण-तणावाने वेढलेल्या मानवी आयुष्यात केव्हा, कुठे, कुणी, कुठल्या स्वरूपात ताण-तणाव निर्माण होईल हे सांगता येत नाही. आरोग्य, व्यवसाय, नातेसंबंध, कौटुंबिक वा व्यावसायिक अशा वेगवेगळ्या पातळीवर आपण सर्वजण कमी-अधिक प्रमाणात *'ताण-तणाव' अनुभव करीत असतो. त्यासोबतच* आपल्याला असलेल्या ताण-तणावाचे *आपण आपल्या परीने योग्य समायोजनही (Adjustment) करण्याचा* सुद्धा प्रयत्न करीत असतो. परंतु बरेचदा आपले ताण-तणाव जेव्हा आकस्मिक आक्राळविक्राळ स्वरूप धारण करतात. तेव्हा आपण घाबरून जातो. किंबहुना गोंदाळून जातो. ही सामान्य बाब आहे. अशात आपल्यासमारे मानसशास्त्रीय स्वरूपात दोनच पर्याय निर्माण होतात. १) पळ काढणे (Flighit) किंवा २) संार्ष करणे (Fight) निर्माण झालेला ताण-तणाव संपवण्यासाठी आपले शरीर पळ काढण्यासाठी वारंवार खूप सूचना करीत असते. तशा प्रकारचे विविध हार्मोन्स सुद्धा आपल्या शरीरात निर्माण होत असतात. मानसिक पातळीवर बोलायचे झाल्यास निर्णय प्रक्रिया कमजोर पडलेली असते. अशा वेळेस आपण निवडलेल्या पर्यावरणाच पुढली दिशा ठरणार असेल तर योग्य घेणे क्रमप्राप्त ठरते. सिंह मागे लागल्यास समोरासमोर झुंज वा संघर्ष देणे हे शहाणपणाचे ठरणार नाही. पण पळ काढून प्रश्न सुटत नसतील तर झुंज देण्यासाठी देखील आपलेच शरीर आपल्याला मदत करण्यासाठी तयार राहते. त्यासाठी आवश्यक असणारे हार्मोन्स एकवटून आपल्याला झुंज देण्यासाठी मदत करीत असतात. पळ आणि संघर्ष या दोन्ही पर्यायासाठी शरीर आणि मानसिक पातळीवर आवश्यक असणारे सर्वच घटक आपल्या शरीरात व मानसिक प्रक्रियेत सर्वांमध्येच उपलब्ध असतात. या दोन्ही पर्यायांपैकी एकच पर्याय निवडणे क्रमप्राप्त असलयास आपला संघर्ष विरोधातून किंवा आक्रमकतेतून निर्माण होणारा नसेल वा तो बचावात्मक व नैसिर्गक संघर्ष असल्यास अधिक उपयुक्त व दीर्घकालीन स्वरूपाचा टरेल, अशा ताण-तणावाच्या परिस्थितीमध्ये संघर्ष करणे योग्य आहे. अशा परिस्थितीत या ताणाचे व्यवस्थापन करसे करावयाचे ही देखील एक कला आणि ही कला अवगत करणे आज काळाची गरज आहे.

तणाव (Stress) ही एक मानसिक अवस्था आहे. कोणत्याही प्रासंगिक बदलला दिलेला नकारात्मक शारीरिक व भावनिक प्रतिसाद म्हणजे तणाव होय. तसेच मनातील अनावश्यक व नकारात्मक विचारांच्या गर्दीमुळे मनाची जी स्थिती होते तिला 'तणाव' असे

Scanned with CamScanne

म्हणतात. एखाद्या परिस्थितील मागण्या व उपलब्ध साधनसामग्री यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्याने शरीराची जी अवस्था होते. तिला तणाव असे म्हणतात. परिस्थितीत अचानक बदल झाल्यामुळे अशी अवस्था निर्माण होते.

ताणाशी योग्य प्रकारे जुळवून न घेता आल्यामुळे जीवनातील आनंद, स्वास्थ हरवलेल्या व्यक्तींची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आरोग्याची किरकोळ तक्रारी किंवा गंभीर आजाराच्या स्वरूपात अनेक व्यक्ती ताणाची किंमत मोजताना दिसतात. याशिवाय तणामुळे मद्यपान, धुम्रपान, अंमलीपदार्थ सेवनासारख्या समस्या उद्‌भवतात.

लहान-थोर पुरुष-स्त्रिया सर्वांनाच कमी-जास्त प्रमाणात ताण हा असतो. माणसावरील ताण माणसाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर अनिष्ठ परीणाम तर करतो. त्याचबरोबर समाजातील बऱ्याच समस्या व विकृती यांनाही तो प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या जबाबदार असतो.

कारणे : तणाव निर्माण होण्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. त्याचे दोन भागात वर्गीकरण करता येईल. सध्याच्या परिस्थितीत तणावांचे प्रमाण आणि त्यांची कारणे मोठ्या प्रमाणात वाढायला लागली आहे.

१. बाह्य कारणे : एकूण तणाव निर्मितीमध्ये बाह्य घटकांचा केवण ५-१० टक्केच वाटा आहे. उदा. कामाच्या ठिकाणचे व घरातील वातावरण, आर्थिक स्थिती, सामाजिक समस्या प्रकृती इ.

२. आंतरिक कारणे : एकूण तणाव निर्मितीमध्ये आंतरिक घटकांचा ९०-९५ टक्के वाटा असतो. सध्याच्या जीवन पद्धतीतील बदलांमुळे तणाव निर्माण होत आहे, असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. कोणतीही परिस्थिती स्वतः तणावपूर्ण नसते. एखाद्याच्या स्वभावानुरूप त्या परिस्थितीकडे पाहण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनावर सर्व अवलबून असते. स्वभावातील काही दोषांमुळे नेहमीची परिस्थिती देखील तणावपूर्ण होऊ शकते.

त्यात दुःख घटना, आत्यंतिक आनंददायी घटना, स्वभाव गुणधर्म, संशयिपणा, कमी आत्मविश्वास, न्यूनगंड, अपराधीपणाची भावना, भीती, अहंकार, राग, द्वेष इ.

दुष्परीणाम :

१) शारीरिक दुष्परीणाम : पित्ताचा विकास, भूक न लागणे, वजन कमी होणे, हृदयरोग, दमा, रक्तदाब, मधुमेह, यकृत/मूत्रपिंड आदींचे विकार इ.

२) मानसिक दुष्परीणाम : लगेच दमणे, अतिरिक्त राग येणे, विकृत व्यक्तिमत्त्व, निरुत्साह, उदासिनता, निद्रानाश, विस्मरण, भावनाविवशता इ.

उपाययोजना : तणावावर सर्वसाधारणपणे दोन स्तरावर उपाययोजना केल्या जातात.

१. **शारीरिक स्तरावर उपाय -** उदा. झोपी जाणे, कामावरून जरा विश्रांती घेणे, सहलीला जाणे, व्यायाम करणे, नियमित फिरायला जाणे, आवडीच्या कामात मन गुंतवणे हे सर्वच उपाय केवळ कृतीच्या स्तरावर असल्यामुळे ते तात्पुरत्या स्वरूपाचे असतात.

Scanned with CamScanner

बऱ्याचदा या कृतीमुळे ही परिस्थिती पूर्णत: नियंत्रणात येणे शक्य नसते. मनातील नकारात्मक विचारावर नियंत्रण मिळविणे आणि व्यक्तिगत स्तरावर त्यातून उपाय शोधणे हेच महत्त्वाचे असते.

२. मानसिक स्तरावर उपाय : ध्यानाद्वारे विविध तंत्राच्या सहाय्याने आपण आपले मन शांत करतो. जेणे करून शरीरातील पॅरासिम्पेथेटिक प्रणालीद्वारे शरीर शांत होते. ध्यान म्हणजे मनाची एकाच विषयावर एकात्मता साधने होय. ध्यानाच्या साहाय्याने शरीरिक व मानसिक ताण कमी होतो.

३. इतर उपाय :

१) कुठल्याही गोष्टींवर तात्काळ प्रतिक्रिया देणे टाळा.

२) आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या आणि सकारात्मक विचार करणाऱ्या व्यक्तींशी सतत चर्चा करा.

३) खूप जास्त कामाचा ताण आल्यास प्राधान्यक्रम ठरवून काम करा.

४) आवडीचे छंद जोपासा.

५) कुटुंबासोबत सहलीला जा, मित्रासोबत वेळ घालवा.

६) दिवसातून एकदा डोळे बंद करून विचारप्रक्रिया हळूहळू थांबवा.

आपले तणावमुक्त जीवन आपल्यासोबत राहणाऱ्या व्यक्तीच्याही आयुष्यात आनंद निर्माण करणे. त्यामुळे आयुष्यात आलेल्या ताणाचे व्यवस्थापन करणे अतिशय महत्त्वाचे कार्य आहे.

ताण-तणाव व्यवस्थापनाची तंत्रे व पद्धती :

१) **सहन होईल तेवढाच ताण घ्या :** अनेक व्यक्ती एकावेळी अनेक कार्यात स्वत:ला गुंतवतात. त्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी भूमिका निभावताना अनावश्यक ताण येतो. त्यामुळे आपल्या प्रकृतीला झेपेल एवढेच कार्य करावे. जेणे करून कामाचा ताण न येता त्या कार्याचा आनंद घेता येईल.

२) **आत्मविश्वास जागृत ठेवा :** आत्मविश्वास हा यशाचा मार्ग आहे. त्या आधारेच व्यक्ती संकटांना, ताण-तणावांना सहज तोंड देऊ शकतो. तो नसेल तर साध्या-साध्या गोष्टींचा ताण येतो. त्यामुळे आत्मविश्वाची पातळी नेहमीच उच्च ठेवा.

३) **सकारात्मक विचार करा :** जीवनात यशापयश उनसावलीच्या खेळाप्रमाणे चालतच राहणार. मोठ्यामोठ्या लोकांनाही अपयशाचा सामना करावा लागतो. तेव्हा केवळ यशाकरिताच नाही तर जीवनातील प्रत्येक गोष्टींकडे सकारात्मक दृष्टीने बघा अपयश आलेच तर स्वत: स्वत:ला तीन सूचना द्या.

अ) जे झाले त्यापेक्षाही वाईट होऊ शकले असते, पण झाले नाही.

ब) असेच अपयश वेळोवेळी इतरांना तसेच आपणासही पूर्वी झाले नाही. त्यात वाईट वाटून घेण्यासाखे काहीच नाही.

Scanned with CamScanner

क) ते झाले ते होऊन गेले आता. पुढे काय करता येईल.

४) **प्रोत्साहन देणाऱ्या समूहात रहा :** तुमच्या भोवतालचे लोक तुमचा आत्मविश्वास वाढवू शकतात आणि खच्चीसुद्धा करू शकतात. त्यामुळे नकारात्मक विचार करणाऱ्या आपल्या क्षमतांवर संशय निर्माण करणाऱ्या लोकांपासून लांब रहा आणिहा आपल्या प्रोत्साहन देणाऱ्या लोकांची सोबत करा. त्यांच्यासोबत जास्तीत जास्त वेळ घालवा.

५) **व्यायाम आणि इतर पद्धती :** ताण-तणाव व्यवस्थापनामध्ये व्यायामाला फार महत्त्व आहे. व्यायाम फक्त शारीरिक सुदृढतेकरिताच नाही तर मानसिक आरोग्यासाठी देखील खूप महत्त्वाचा आहे. नियिमत व्यायाम करणाऱ्या व्यक्तींजवळ तणावाच्या प्रसंगांना तोंड देण्यास उपयुक्त असे शरीरही असते. त्याशिवाय व्यायामामुळे आपल्या शरीरात एडॉफिन्स नावाची मज्जारसायने निर्माण होतात. ही रसायने म्हणजे शरीराअंतर्गत असलेली वेदनाक्षमके आहेत. त्यामुळे रोगप्रतिकारक क्षमता वाढते असे संशोधनातून आढळून आले आहे. त्यामुळे व्यायाम केल्यानंतर आपणास उत्साही वाटते.

ताण-तणाव व्यवस्थापन कौशल्य : "जीवन ताणाशिवाय जगताच येत नाही. त्याचे नियंत्रण करता येते हे एक व्यवस्थापन आहे."

मनुष्य जीवन हे जसे अडथळे, संघर्ष व समस्या यापासून मुक्त नाही तसेच ते आनंदापासूनही दूर नाही. बाह्य घटनांच्या परीणामापासून दूर राहण्यासाठी स्वत:ला स्वतंत्र व सक्षम ठेवले पाहिजे (हम्लोल्ट २००७)

मानवाच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत बालकापासून वृद्धापर्यंत जर कोणती गोष्ट त्यांची कायम साथ करीत असेल तर ती म्हणजे 'ताणत (Stress) होय. एकविसावया शतकात तर 'ताण हा परवलीचा शब्द होऊन गेला आहे. एकविसावे शतक हे मानसिक विकारांचे शतक होण्याची संभाव्यता जाणवते.

आपली प्रत्येक मानसिक क्रिया ही आपल्या शरीरातील स्वायत्त संस्थेकडून कार्यान्वित केलेल्या मनोशारीरिक प्रतिसादाशी संबंधित असते. त्यामुळे आपणास मानसिक क्रिया किंवा ताण-तणाव समजावून घेताना स्वायत्त नससंस्था समजावून घेणे महत्त्वाचे वाटते.

जेव्हा ताण निर्माण होतो तेव्हा आपलया शरीरात काही विशेष बदल होतात. आपल्या मेंदूतून संदेश मिळाल्यामुळे आपले शरीर या ताणाचा प्रतिकार किंवा ताणापासून पलायन करण्यासाठी सज्ज असते. आपल्या रक्तात ऍड्रिनलीन हे संप्रेरक ओतले जाते. या ऍड्रिनलीनचे कार्य मुख्यत: प्रतिकार करण्यासाठी हदयगती वाढवणे तसेच प्रतिकार/पलायन करण्यासाठी स्नायुंना स्वत: पुरवठा वाढवणे हे असते. ही सर्व क्रिया सिम्पेथॅरिक स्वायत्त नससंस्था पार पाडते.

मानवी शरीर हे अब्जावधी नसपेशींचे बनलेले आहे. वेदनइंद्रिया आणि शरीराच्या

Scanned with CamScanner

विविध अवयवापासून नसपेशीमार्फत माहिती मेंदूला प्राप्त होते. मेंदून वेदनानुभवाचा अर्थ लावला जाऊन माहिती जतन केली जाते. निर्णय घेतले जातात आणि सर्व प्रकारच्या मनोशारीरिक क्रिया आणि प्रतिक्रिया नियंत्रित केल्या जातात. भावभावना, स्मृती आणि वर्तनाचे नियंत्रण करण्याचे कार्य नससंस्थेकडून केले जाते.

ताण नेहमीच अपायकारक असतो का? तर त्याचे उत्तर नाही. मानवी जीवन ताणाशिवाय जगताच येत नाही. परीक्षेचा ताण आहे म्हणून विद्यार्थी अभ्यास करतो. कोणताही ताण नसेल तर माणूस थोड्याच वेळात निष्क्रिय बनेल. पण आयुष्यात ताणावाचे प्रमाण मिठासारखे असते. मीठ नसेल तर जेवण आळणी होईल आणि फार वाढून गेले तर खारट होईल. एकविसाव्या शतकातील धकाधकीच्या व जीवघेण्या स्पर्धेत स्वत:ला ताणमुक्त ठेवणे आयुष्याचा मनमुराद आनंद घेणे शिवाय योगनिद्रा, श्वसनाचे व्यायाम, हास्य, आहार, संगीत, निसर्गाचे सानिध्य यासारख्या अनेक ताण व्यवस्थापन तंत्राच्या माध्यमातून आपल्या मनाचा ताण कमी करता येतो.

ताणाला सायलेंट किलर ऑफ मॉर्डन एज (Silent Killer of Modern Age) असे म्हटले जाते. त्यामुळे एकविसाव्या शतकात यशस्वी जीवन जगण्यासाठी प्रत्येकाने आपल्या क्षमता, वेळ, वय इत्यादी लक्षात घेऊन ताण-तणाव व्यवस्थापनाचा अवलंब करावा. खूप आनंद, दु:ख व ताण इ. बाबी या आपल्या अंतर्गतच आहेत. आपले जीवन अधिक संपन्न सुखी ठेवण्याकरिता ताणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे ही २१ व्या शतकाच्या आजची गरज आहे.

संदर्भसूची :

१. विटनकर, विजयता (२०१५), समाजकार्यातील समुपदेशन, नागपूर : अनंत प्रकाशन.
२. तणावाचे व्यवस्थापन : www.loksatta.com
३. व्यवस्थापन ताणाचे : www.loksatta.com
४. तणाव : mr.wikipendia.org
५. ताण-तणाव : www.psychologywayofpositivelife.com
६. व्यवस्थापन तणावाचे : marathiworld.com

□◆□

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

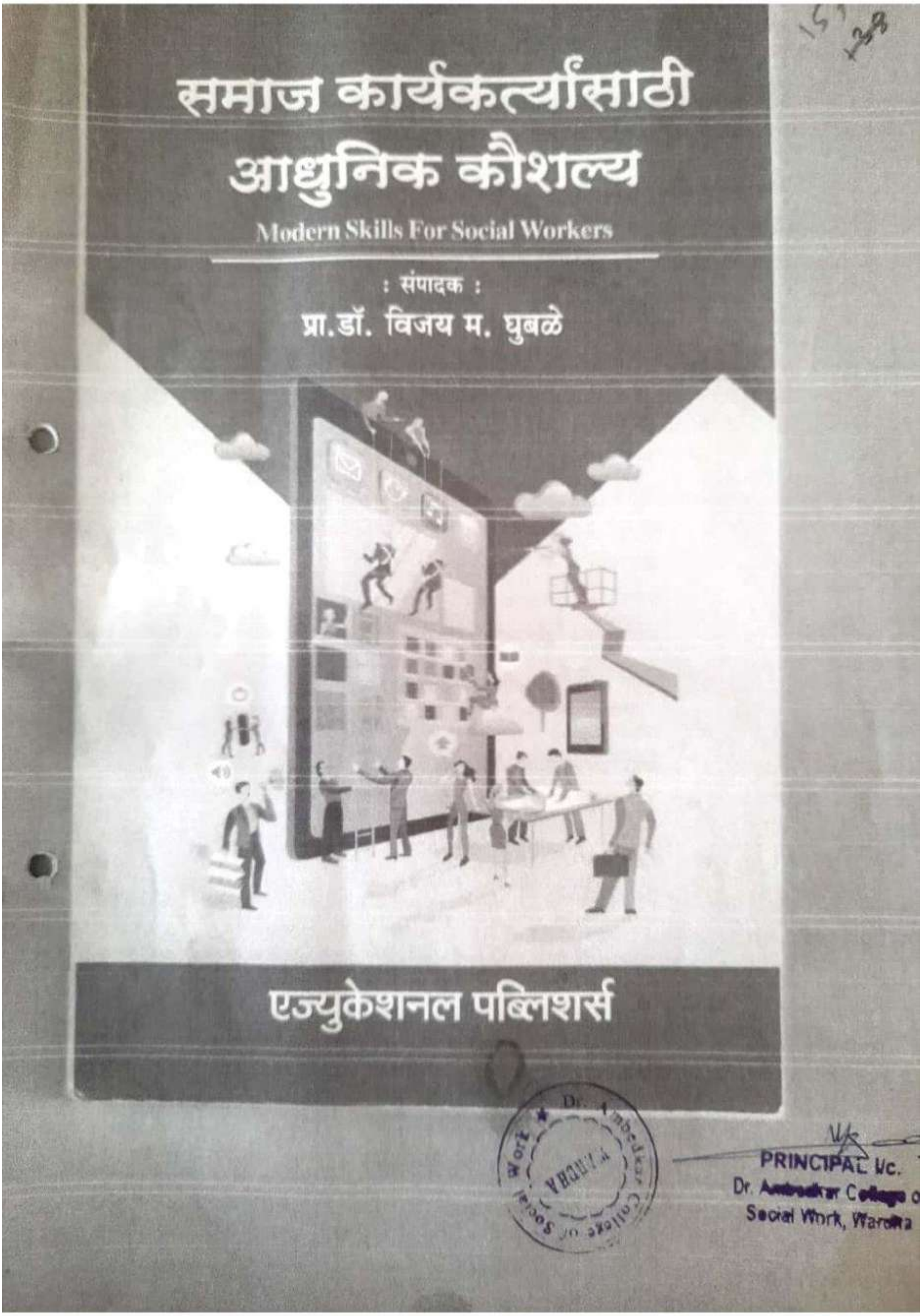

Scanned with CamScanne

❖ समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य
Modern Skills For Social Workers
© प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे
● ISBN No. : 978-93-92865-32-9

● प्रकाशक :
एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
दूरध्वनी क्र.: ०२४०-२३२९२०४
भ्रमणध्वनी : ०९९७००६७९७१
ई-मेल : educationalpub@gmail.com
web: www.educationaldp.com

● मुद्रक : महारुद्रा ऑफसेट, औरंगाबाद.

● अक्षरजुळणी :
विनायक कॉम्प्युटर, औरंगाबाद.

● प्रथमावृत्ती :- २०२२

● ₹ ३००/-

Scanned with CamScanner

२६. योग ध्यान व प्रार्थना १९?
प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख
२७. योग, ध्यान पद्धती १९९
प्रा.उज्ज्वला सुखदेवे
२८. वास्तववादी भावनिक वर्तनाचा सिद्धांत २०५
प्रा.डॉ. प्रतिभा बी. पगार
२९. तर्कसंगत भावनिक वर्तन उपचार पद्धती २१२
प्रा.डॉ. प्रफुल्ल ई. डोके
३०. समष्टीवादी उपचार पद्धती : समुपदेशनातील एक दृष्टिकोन २१६
प्रा. डॉ. मनीषा प्र. शुक्ल
३१. योग, ध्यान २२३
प्रा. डॉ. रमेश काशीराम शेंडे
३२. संगीत उपचार पद्धती २२७
प्रा.डॉ. कालिंदी रानभरे

भाग -५
आधुनिक कौशल्य :
३३. समाज कार्यात समुपदेशन कौशल्य २४१
डॉ. वैशाली मलवार
३४. सहभागातून नावीन्यपूर्ण कौशल्य विकास २४७
सहा.प्रा.सुनिता जगताप
३५. व्यावसायिक समाज कार्यकर्ता म्हणून करिअर घडवताना २५२
डॉ. पी. एम. शहापूरकर
३६. प्रभावी सादरीकरण २५९
प्रा. डॉ. विजय म. घुवळे
३७. समाजकार्य शिक्षणातील प्रत्यक्ष कृतीकरिता जीवन कौशल्ये २६५
प्रा. डॉ. चंद्रप्रभा निकम
३८. संप्रेशनाची तत्त्वे आणि अडथळे २७५
डॉ. सुनीता भोईकर
३९. ताण-तणाव व्यवस्थापन २७९
डॉ. विजयता एम. विटनकर
४०. संदेशवाहनातील तत्त्वे आणि अडथळे २८४
प्रा.डॉ. राहुल यशवंतराव निकम

51

विभाग - ९

संदेशवहन कौशल्य

Scanned with CamScanner

अडथळे निर्माण होतात.

६) पिढीतील अंतर :- संदेशदाता व संदेशप्राप्तकर्ता यांच्यात पिढीचे अंतर असल्यास संदेशवहन प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेशवहनात अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते. पिढीतील अंतरामुळे दोघांच्या विचार, दृष्टिकोन इ. मध्ये भेद असण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेशवहनात अडथळे निर्माण होण्याची शक्यता असते.

७) पूर्वग्रह :- अनुभव अथवा प्रत्यक्ष माहिती मिळण्यापूर्वी निर्माण झालेले मत म्हणजे पूर्वग्रह होय. संदेशवहन प्रक्रियेत संदेश स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीने पूर्वग्रह ... त्याबद्दलची वस्तुनिष्ठ माहितती ही स्वीकारण्यास तयार नसते.

८) भाषिक अडथळे :- भाषिक पार्श्वभूमी आणि दुर्भाषा ... शकतात. भाषिक अडथळ्यामुळे शाब्दिक आणि लिखित अशा दोन्ही स्तरावर ... शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी ही वेगवेगळी असते. एखादा संदेश स्वीकारणाऱ्या ... समजला ज्या अर्थाने तो समजला नसान तो ध्वनीप्रतीत होईल.

९) भौगोलिक अडथळे :- वातावरणामुळे भौतिक अडथळे निर्माण होतात. ... संप्रेशन करित असतांना दोघांमधील भौगोलिक अंतर, मर्यादित वेळ, वादळ किंवा ... आपत्तीमुळे संप्रेषणात अडथळे निर्माण होतात.

१०) संदेशवाहकास संदेशवहन मार्गाचा वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने उपयोग करता ... वाहकास संदेश मार्गाचा वैशिष्ट्यपूर्ण उपयोग करून संदेश पोहचविला आला पाहिजे ... योग्य मार्गाचा अवलंब करण्यास कमी पडला तर संदेश वहन योग्य प्रकारे होत नाही. ... प्रक्रियेत वरीलप्रमाणे अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

References :

- Vishwakosh.marathi.gov.in
- www.shaalaa.com
- Mr.wikipiedia.org
- testmoz.com

□◆□

डॉ. विजयता एम. विटनकर

सहायक प्राध्यापक

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क वर्धा

... ताण तणावाने ... आपल्यात ... ताण तणाव निर्माण होईल हे सांगता येत नाही. आरोग्य, व्यवसाय, नातेसंबंध, कौटुंबिक ... व्यावसायिक अशा वेगवेगळ्या पातळीवर आपण सर्वजण कमी-अधिक प्रमाणात 'ताण तणाव' अनुभव करीत असतो. त्यासोबतच आपल्याला असलेल्या ताण-तणावाचे आपण आपल्या परीने योग्य समायोजनही (Adjustment) करण्याचा सुद्धा प्रयत्न करीत असतो. परंतु बरेचदा आपले ताण-तणाव जेव्हा आकस्मिक आक्राळविक्राळ स्वरूप धारण करतात. तेव्हा आपण घाबरून जातो. किंबहुना गोंधळून जातो. ही सामान्य बाब आहे. अशात आपल्यासमोर मानसशास्त्रीय स्वरूपात दोनच पर्याय निर्माण होतात. १) पळ काढणे (Flighit) किंवा २) संघर्ष करणे (Fight) निर्माण झालेला ताण-तणाव संपवण्यासाठी आपले शरीर पळ काढण्यासाठी वारंवार खूप सूचना करीत असते. तशा प्रकारचे विविध हार्मोन्स सुद्धा आपल्या शरीरात निर्माण होत असतात. मानसिक पातळीवर बोलायचे झाल्यास निर्णय प्रक्रिया कमजोर पडलेली असते. अशा वेळेस आपण निवडलेल्या पर्यायावरणाच पुढली दिशा ठरणार असेल तर योग्य घेणे क्रमप्राप्त ठरते. सिंह मागे लागल्यास समोरासमोर झुंज वा संघर्ष देणे हे शहाणपणाचे ठरणार नाही. पण पळ काढून प्रश्न सुटत नसतील तर झुंज देण्यासाठी देखील आपलेच शरीर आपल्याला मदत करण्यासाठी तयार राहते. त्यासाठी आवश्यक असणारे हार्मोन्स एकवटून आपल्याला झुंज देण्यासाठी मदत करीत असतात. पळ आणि संघर्ष या दोन्ही पर्यायासाठी शरीर आणि मानसिक पातळीवर आवश्यक असणारे सर्वच घटक आपल्या शरीरात व मानसिक प्रक्रियेत सर्वांमध्येच उपलब्ध असतात. या दोन्ही पर्यायांपैकी एकच पर्याय निवडणे क्रमप्राप्त असल्यास आपला संघर्ष विरोधातून किंवा आक्रमकतेतून निर्माण होणारा नसेल वा तो रचनात्मक व नैसर्गिक संघर्ष असल्यास अधिक उपयुक्त व दीर्घकालीन स्वरूपाचा ठरेल, अशा ताण-तणावाच्या परिस्थितीमध्ये संघर्ष करणे योग्य आहे. अशा परिस्थितीत या ताणाचे व्यवस्थापन करसे करावयाचे ही देखील एक कला आणि ही कला अवगत करणे आज काळाची गरज आहे.

तणाव (Stress) ही एक मानसिक अवस्था आहे. कोणत्याही प्रासंगिक बदलला दिलेला नकारात्मक शारीरिक व भावनिक प्रतिसाद म्हणजे तणाव होय. तसेच मनातील अनावश्यक व नकारात्मक विचारांच्या गर्दीमुळे मनाची जी स्थिती होते तिला 'तणाव' असे

Scanned with CamScanner

अचानक बदल झाल्यामुळे अशी अवस्था निर्माण होते.

ताणाशी योग्य प्रकारे जुळवून न घेता आल्यामुळे जीवनातील आनंद, स्वास्थ हरवलेल्या व्यक्तींची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आरोग्याची किरकोळ तक्रारी किंवा गंभीर आजाराच्या स्वरूपात अनेक व्यक्ती ताणाची किंमत मोजताना दिसतात. याशिवाय तणामुळे मद्यपान, धुम्रपान, अंमलीपदार्थ सेवनासारख्या समस्या उद्भवतात.

लहान-थोर पुरुष-स्त्रिया सर्वानाच कमी-जास्त प्रमाणात ताण हा असतो. माणसावरील ताण माणसाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर अनिष्ठ परिणाम तर करतो. त्याचबरोबर समाजातील बऱ्याच समस्या व विकृती यांनाही तो प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या जबाबदार असतो.

कारणे : तणाव निर्माण होण्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. त्याचे दोन भागात वर्गीकरण करता येईल. सध्याच्या परिस्थितीत तणावांचे प्रमाण आणि त्यांची कारणे मोठ्या प्रमाणात वाढायला लागली आहे.

१. बाह्य कारणे : एकूण तणाव निर्मितीमध्ये बाह्य घटकांचा केवळ ५-१० टक्केच वाटा आहे. उदा. कामाच्या ठिकाणचे व घरातील वातावरण, आर्थिक स्थिती, सामाजिक समस्या प्रकृती इ.

२. आंतरिक कारणे : एकूण तणाव निर्मितीमध्ये आंतरिक घटकांचा ९०-९५ टक्के वाटा असतो. सध्याच्या जीवन पद्धतींतील बदलांमुळे तणाव निर्माण होत आहे, असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. कोणतीही परिस्थिती स्वतः तणावपूर्ण नसते. एखाद्याच्या स्वभावानुरूप त्या परिस्थितीकडे पाहण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनावर सर्व अवलंबून असते. स्वभावातील काही दोषांमुळे नेहमीची परिस्थिती देखील तणावपूर्ण होऊ शकते.

त्यात दुःख घटना, आत्यंतिक आनंददायी घटना, स्वभाव गुणधर्म, संशयीपणा, कमी आत्मविश्वास, न्यूनगंड, अपराधीपणाची भावना, भीती, अहंकार, राग, द्वेष इ.

दुष्परीणाम :

१) शारीरिक दुष्परीणाम : पित्ताचा विकास, भूक न लागणे, वजन कमी होणे, हृदयरोग, दमा, रक्तदाब, मधुमेह, यकृत/मूत्रपिंड आदींचे विकार इ.

२) मानसिक दुष्परीणाम : लगेच दमणे, अतिरिक्त राग येणे, विकृत व्यक्तिमत्व, निरुत्साह, उदासिनता, निद्रानाश, विस्मरण, भावनाविवशता इ.

उपाययोजना : तणावावर सर्वसाधारणपणे दोन स्तरावर उपाययोजना केल्या जातात.

१. शारीरिक स्तरावर उपाय - उदा. झोपी जाणे, कामावरून जरा विश्रांती घेणे, सहलीला जाणे, व्यायाम करणे, नियमित फिरायला जाणे, आवडीच्या कामात मन गुंतवणे हे सर्वच उपाय केवळ कृतीच्या स्तरावर असल्यामुळे ते तात्पुरत्या स्वरूपाचे असतात.

नकारात्मक विचारावर नियंत्रण मिळविणे आणि व्यक्तिगत स्तरावर त्यातून उपाय शोधणे हेच महत्त्वाचे असते.

२. मानसिक स्तरावर उपाय : ध्यानाद्वारे विविध तंत्राच्या सहाय्याने आपण आपले मन शांत करतो. जेणे करून शरीरातील पॅरासिम्पेथेटिक प्रणालीद्वारे शरीर शांत होते. ध्यान म्हणजे मनाची एकाच विषयावर एकात्मता साधने होय. ध्यानाच्या साहाय्याने शारीरिक व मानसिक ताण कमी होतो.

३. इतर उपाय :

१) कुठल्याही गोष्टींवर तात्काळ प्रतिक्रिया देणे टाळा.
२) आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या आणि सकारात्मक विचार करणाऱ्या व्यक्तींशी सतत चर्चा करा.
३) खूप जास्त कामाचा ताण आल्यास प्राधान्यक्रम ठरवून काम करा.
४) आवडीचे छंद जोपासा.
५) कुटुंबासोबत सहलीला जा, मित्रासोबत वेळ घालवा.
६) दिवसातून एकदा डोळे बंद करून विचारप्रक्रिया हळूहळू थांबवा.

आपले तणावमुक्त जीवन आपल्यासोबत राहणाऱ्या व्यक्तींच्याही आयुष्यात आनंद निर्माण करणे. त्यामुळे आयुष्यात आलेल्या ताणाचे व्यवस्थापन करणे अतिशय महत्त्वाचे कार्य आहे.

ताण-तणाव व्यवस्थापनाची तंत्रे व पद्धती :

१) **सहन होईल तेवढाच ताण घ्या :** अनेक व्यक्ती एकावेळी अनेक कार्यात स्वतःला गुंतवतात. त्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी भूमिका निभावताना अनावश्यक ताण येतो. त्यामुळे आपल्या प्रकृतीला झेपेल एवढेच कार्य करावे. जेणे करून कामाचा ताण न येता त्या कार्याचा आनंद घेता येईल.

२) **आत्मविश्वास जागृत ठेवा :** आत्मविश्वास हा यशाचा मार्ग आहे. त्या आधारेच व्यक्ती संकटांना, ताण-तणावांना सहज तोंड देऊ शकतो. तो नसेल तर साध्या-साध्या गोष्टींचा ताण येतो. त्यामुळे आत्मविश्वाचां पातळी नेहमीच उच्च ठेवा.

३) **सकारात्मक विचार करा :** जीवनात यशापयश उनसावलीच्या खेळाप्रमाणे चालतच राहणार. मोठ्यामोठ्या लोकांनाही अपयशाचा सामना करावा लागतो. तेव्हा केवळ यशाकरिताच नाही तर जीवनातील प्रत्येक गोष्टींकडे सकारात्मक दृष्टीने बघा अपयश आलेच तर स्वतः स्वतःला तीन सूचना द्या.

अ) जे झाले त्यापेक्षाही वाईट होऊ शकले असते, पण झाले नाही.
ब) असेच अपयश वेळोवेळी इतरांना तसेच आपणासही पूर्वी झाले नाही. त्यात वाईट वाटून घेण्यासारखे काहीच नाही.

Scanned with CamScanner

क) ते झाले ते होऊन गेले आता. पुढे कार्य करता येईल.

४) **प्रोत्साहन देणाऱ्या समूहात रहा :** तुमच्या भोवतालचे लोक तुमचा आत्मविश्वास वाढवू शकतात आणि खच्चीसुद्धा करू शकतात. त्यामुळे नकारात्मक विचार करणाऱ्या आपल्या क्षमतांवर संशय निर्माण करणाऱ्या लोकांपासून लांब रहा आणि आपल्या प्रोत्साहन देणाऱ्या लोकांशी मोवत करा. त्यांच्यासोबत जास्तीत जास्त वेळ घालवा.

५) **व्यायाम आणि इतर पद्धती :** ताण-तणाव व्यवस्थापनामध्ये व्यायामाला फार महत्त्व आहे. व्यायाम फक्त शारीरिक सुदृढतेकरिताच नाही तर मानसिक आरोग्यासाठी देखील खूप महत्त्वाचा आहे. नियमित व्यायाम करणाऱ्या व्यक्तीजवळ तणावाच्या प्रसंगांना तोंड देण्यास उपयुक्त असे शरीरही असते. त्याशिवाय व्यायामामुळे आपल्या शरीरात एडॉर्फिन्स नावाची मज्जारसायने निर्माण होतात. ही रसायने म्हणजे शरीराअंतर्गत असलेली वेदनाक्षमके आहेत. त्यामुळे रोगप्रतिकारक क्षमता वाढते असे संशोधनातून आढळून आले आहे. त्यामुळे व्यायाम केल्यानंतर आपणास उत्साही वाटते.

ताण-तणाव व्यवस्थापन कौशल्य : "जीवन ताणाशिवाय जगताच येत नाही, त्याचे नियंत्रण करता येते हे एक व्यवस्थापन आहे."

मनुष्य जीवन हे जसे अडथळे, संघर्ष व समस्या यापासून मुक्त नाही तसेच ते आनंदापासूनही दूर नाही. बाह्य घटनांच्या परीणामापासून दूर राहण्यासाठी स्वतःला सजग व सक्षम ठेवले पाहिजे (हन्लोल्ट २००७)

मानवाच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत बालकापासून वृद्धापर्यंत जर कोणती गोष्ट त्यांची कायम साथ करीत असेल तर ती म्हणजे 'ताणत (Stress) होय. एकविसाव्या शतकात तर 'ताण हा परवलीचा शब्द होऊन गेला आहे. एकविसावे शतक हे मानसिक विकारांचे शतक होण्याची संभाव्यता जाणवते.

आपली प्रत्येक मानसिक क्रिया ही आपल्या शरीरातील स्वायत्त संस्थेकडून [illegible] केलेल्या मनोशारीरिक प्रतिसादाशी संबंधित असते. त्यामुळे आपणास मानसिक क्रिया [illegible] ताण-तणाव समजावून घेताना स्वायत्त नससंस्था समजावून घेणे [illegible]

जेव्हा ताण निर्माण होतो तेव्हा आपलया शरीरात काही विशेष [illegible] मेंदूतून संदेश मिळाल्यामुळे आपले शरीर या ताणाचा प्रतिकार [illegible] करण्यासाठी सज्ज असते. आपल्या रक्तात ॲड्रिनलीन हे [illegible] ॲड्रिनलीनचे कार्य मुख्यत: प्रतिकार करण्यासाठी [illegible] पलायन करण्यासाठी स्नायुंना स्वत: पुरवठा वाढवणे हे असते. ही [illegible] स्वायत्त नससंस्था पार पाडते.

मानवी शरीर हे अब्जावधी नसपेशींचे बनलेले आहे. [illegible]

विविध अवयवापासून नसपेशीमार्फत माहिती मेंदूला प्राप्त होते. मेंदूत वदनानुभवाला [illegible] लावला जाऊन माहिती जनन केली जाते. निर्णय घेतले जातात आणि सर्व प्रकारच्या मनोशारीरिक क्रिया आणि प्रतिक्रिया नियंत्रित केल्या जातात. भावभावना, स्मृती आणि वर्तनाचे नियंत्रण करण्याचे कार्य नससंस्थेकडून केले जाते.

ताण नेहमीच अपायकारक असतो का? तर त्याचे उत्तर नाही. मानवी जीवन ताणाशिवाय जगताच येत नाही. परीक्षेचा ताण आहे म्हणून विद्यार्थी अभ्यास करतो कोणताही ताण नसेल तर माणूस थोड्याच वेळात निष्क्रिय बनेल. पण आयुष्यात ताणाचे प्रमाण मिठासारखे असते. मीठ नसेल तर जेवण आळणी होईल आणि फार वाढून गेले तर खारट होईल. एकविसाव्या शतकातील धकाधकीच्या व जीवघेण्या स्पर्धेत स्वत:ला ताणमुक्त ठेवणे आयुष्याचा मनमुराद आनंद घेणे शिवाय योगनिद्रा, श्वसनाचे व्यायाम, हास्य, आहार, संगीत, निसर्गाचे सानिध्य यासारख्या अनेक ताण व्यवस्थापन तंत्राच्या माध्यमातून आपल्या मनाचा ताण कमी करता येतो.

ताणाला सायलेंट किलर ऑफ मॉर्डन एज (Silent Killer of Modern Age) असे म्हटले जाते. त्यामुळे एकविसाव्या शतकात यशस्वी जीवन जगण्यासाठी प्रत्येकाने आपल्या क्षमता, वेळ, वय इत्यादी लक्षात घेऊन ताण-तणाव व्यवस्थापनाचा अवलंब करावा. खुप आनंद, दु:ख व ताण इ. बाबी या आपल्या अंतर्गतच आहेत. आपले जीवन अधिक संपन्न सुखी ठेवण्याकरिता ताणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे हो २१ व्या शतकाच्या आजची गरज आहे.

संदर्भसूची :

१. विटनकर, विजयता (२०१५), समाजकार्यातील समुपदेशन, नागपूर : अनंत प्रकाशन.
२. तणावाचे व्यवस्थापन : www.loksatta.com
३. व्यवस्थापन ताणाचे : www.loksatta.com
४. तणाव : mr.wikipendia.org
५. ताण-तणाव : www.psychologywayofpositivelife.com
६. व्यवस्थापन तणावाचे : marathiworld.com

□◆□

162

Dr. Ambedkar College of Social Work, WARDHA
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

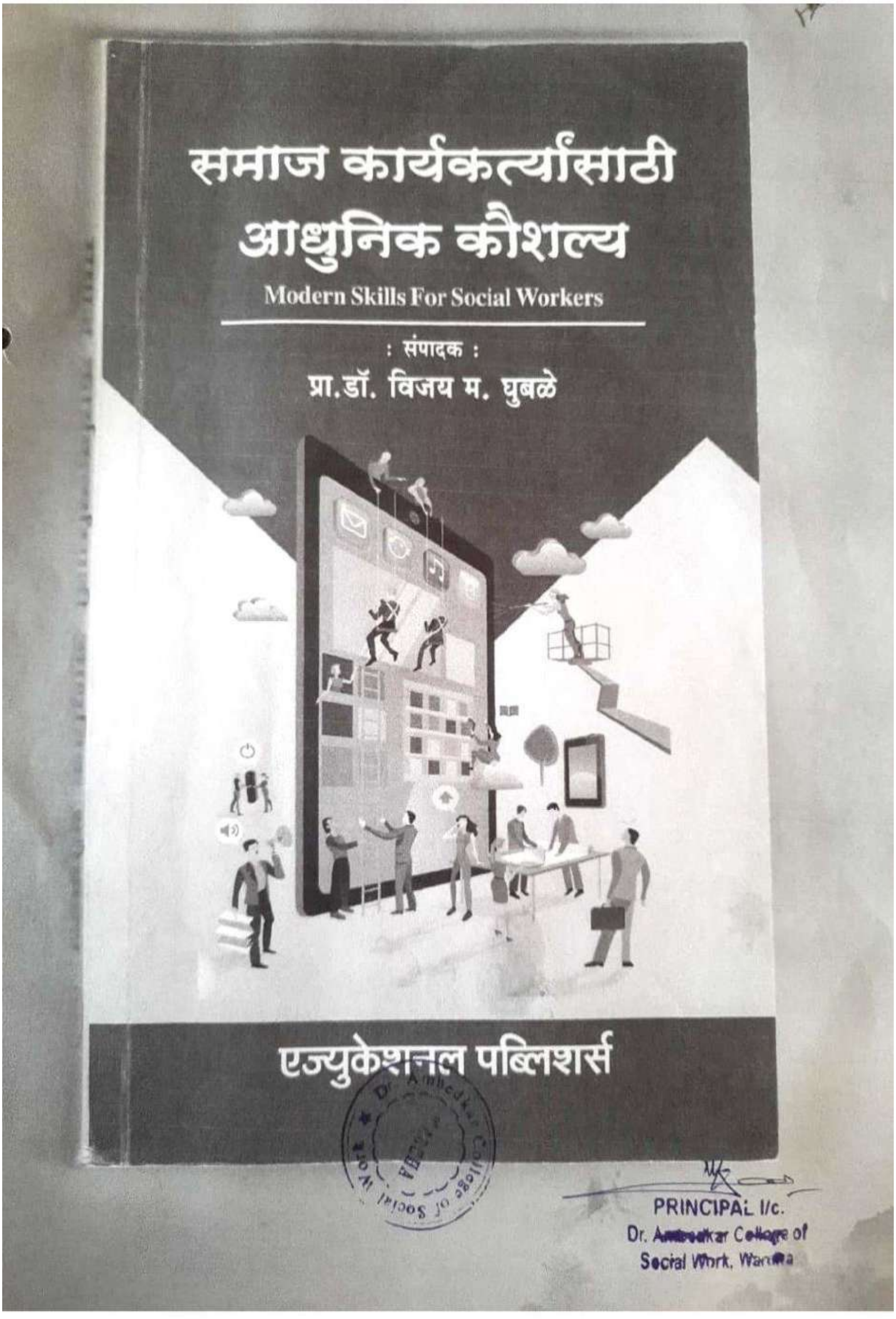

Scanned with CamScanne

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

Modern Skills For Social Workers

: संपादक :

प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे

सहायक प्राध्यापक

मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य

महाविद्यालय, नरखेड, जि. नागपूर

एज्युकेशनल पब्लिशर्स

Scanned with CamScanne

❖ **समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य**
Modern Skills For Social Worke

© **प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे**

- **ISBN No. :** 978-93-92865-32-9

- **प्रकाशक :**
  एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
  गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
  दूरध्वनी क्र.: ०२४०-२३२९२०४
  भ्रमणध्वनी : ०९९७००६७९७१
  ई-मेल : educationalpub@gmail.com
  web: www.educationaldp.com

- **मुद्रक : महारुद्रा ऑफसेट,** औरंगाबाद.

- **अक्षरजुळणी :**
  विनायक कॉम्प्युटर, औरंगाबाद.

- **प्रथमावृत्ती :- २०२२**

- ₹ ३००/-

Scanned with CamScanne

३८. संप्रेशनाची तत्त्वे आणि अडथळे

डॉ. सुनीता भोईकर
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

विचार आणि भावना यांचे आदान प्रदान हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. व्यक्तींमध्ये होणाऱ्या विचार आणि भावना यांच्या आदान प्रदानामुळेच माणसे एकमेकांच्या जवळ येतात, जोडली जातात. एकमेकांना जाणून समजून घेतात. त्यामुळेच कुटुंबाचा आणि समाजाचा घटक म्हणून जगतांना विचार व भावनांची देवाण - घेवाण महत्त्वाची ठरते. त्याचे आदान प्रदानाला संप्रेषण असे म्हणतात. संप्रेषणात एका व्यक्तींकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे कल्पना, विचार किंवा अन्य कोणत्याही माहितीचे वहन होत असते. या माहितीचे केवळ वहन होणे. संप्रेषणाचा उद्देश नसतो तर, माहिती प्राप्त होणाऱ्या व्यक्तीच्या ती लक्षात आणून द्यावी हा संप्रेषणाचा प्रमुख उद्देश असतो.

संदेशवहनाच्या व्याख्या व अर्थ : विविध शास्त्रज्ञांनी संदेशवहनाच्या विविध व्याख्या केल्या आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत. ई.जी. मेयरच्या मतानुसार "संप्रेषणाचे तात्पर्य एका व्यक्तीच्या विचाराशी व शक्तीशी दुसऱ्या व्यक्तीला परिचित करण्याशी आहे."

लुईस ॲलन यांच्या मते, "एका व्यक्तीद्वारे दुसऱ्या व्यक्तीला एखादी गोष्ट समजाविण्यासाठी केलेल्या समस्त क्रियांचा समोवश संदेशवहनात होतो. संदेशवहन ही सांगण्याची ऐकूण घेण्याची आणि समजून घेण्याची एक पद्धतशीर व निरंतरपणे करण्यात येणारी क्रिया होय. "न्युमन आणि समर यांच्या मते" संदेशवहन म्हणजे दोन किंवा जास्त व्यक्तींनी परस्परांशी माहिती, कल्पना, भावना किंवा संवेदना यासंबधी केलेली देव-घेव होय.

बेल्सन आणि गिल्सन यांची व्याख्या : "शब्द अक्षरे, चिन्हे यांच्या सहायाने केलेले अंतरप्रवण म्हणजे संगोपण होय. या मार्गाने एक व्यक्ती अर्थ व समज अवगत करून देते."

वरील सर्व व्याख्यावरून संदेशवहनाना अर्थ स्पाटोगो संदेशवहनात केवळ एका व्यक्तीच्या भावना किंवा मते व्यक्त होऊन उपयोग नसतो. वर त्या व्यक्तीपर्यत त्या योग्य प्रकारे पोहचणे देखील आवश्यक असते. त्याप्रमाणे संदेश देण्याचा जो हेतू किवा उद्देश आहे. तोच हेतू किंवा उद्देश संदेश स्वीकारणाऱ्यांच्या मनात उत्पन्न झाला पाहिजे. जर संदेश स्वीकारणाऱ्याला संदेशाचा अर्थच समजला नाही. ते संदेशवहन पूर्ण होणार नाही. एवढेच नव्हे तर त्या संदेशावर संदेश स्वीकारणाऱ्याचे अनुकूल प्रतिक्रियादेखील व्यक्त होणे आवश्यक असते.

प्रभावी संदेशवहनाची तत्त्वे : संदेशवहन प्रक्रियेत काही तत्त्वाचे पालन केल्यास ही प्रक्रिया प्रभावी ठरते ती तत्वे खालीलप्रमाणे विशद करता येईल.

Scanned with CamScanner

१) स्पष्टता : संदेश स्पष्ट अशा शब्दात किंवा चिन्ह संकेतात दिल्या गेला पाहिजे संदेश स्पष्ट असेल तर ज्या व्यक्तीपर्यंत तो पोहचवायचा आहे. त्यास त्या संदेशाचा अर्थ कळला. (संदेशदात्याला अपेक्षित असणारा) तरच अपेक्षित परीणाम साध्य होऊ शकतो नाहीतर याउलट गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे संदेशातून संदेश देणाऱ्याला अपेक्षित असणारा अर्थ निघेल अशा स्वरूपात संदेशाची शब्दरचना केली जावी.

२) पर्याप्तता :- संदेश पर्याप्त असावा. संदेश घेणाऱ्याची बुद्धीची पातळी लक्षात घेऊन संदेशदात्याने संदेशाची लांबी निश्चित करावी. जर संदेश खूप लांबलचक असेल तर संदेश घेणाऱ्याच्या मनात गोंधळ निर्माण होऊ शकतात. तसेच संदेश कंटाळवाणा ठरू शकतो. याऊलट जर संदेश अपुरा असेल तर त्याचा अर्थच संदेशप्राप्त करणाऱ्याला समजू येणार नाही. म्हणून संदेश पर्याप्त असावा.

३) संक्षिप्तता : संदेश संक्षिप्त स्वरूपाचा असावा जर तो खूप लांबलचक असेल तर प्राप्तकास तो कंटाळवाणा वाटण्याची शक्यता आहे. यामुळे प्राप्त का संदेशाकडे दुर्लक्ष होऊ शकते. संदेशामध्ये संक्षिप्तता आणण्यासाठी अनावश्यक माहिती देण्याचे टाळावे. अनेक अर्थाचा शब्दांचा व वाक्यप्रचाराचा वापर टाळावा. कोणताही संदेश देत असतांना तो व कमीत कमी शब्दांत कसा देता येईल याची काळजी संदेशदात्याने घेतली पाहिजे.

४) सातत्यपणा :- संदेश देणाऱ्याने संदेश देतांना संदेशात सातत्य ठेवावे. सातत्य असावे. प्रत्येक संदेशात विविधता नसावी. प्रत्येक क्रमानुसार दिला जाणाऱ्या संदेशात योग्य असा परस्परसंबंध असावा. जर हा परस्पर संबध नसेल तर संदेश घेणाऱ्याच्या मनात संभम निर्माण होण्याची शक्यता असते.

५) योग्य वेळ :- प्रत्येक संदेशवहनाने कार्य वेळेच्या वेळी केले पाहिजे संदेश पोहवला नाही तर कार्यसिद्धी होणार नाही. म्हणूनच संप्रेपणान वेळेच्या तत्त्वाला महत्त्व आहे. दैनंदिन जीवनात या ना ना विचार करून संप्रेषण कार्य करावे, योग्य वेळी संदेशवहनाने यश अवलबून आहे.

६) सुंसगतपणा :- संदेश देणाऱ्याने संदेश देतांना गुरांगनपणा आणणे आवश्यक संदेशदात्यांच्या प्रत्येक संदेशात विविधता असेल तर संदेश घेणाऱ्याच्या मनात होऊन संदेशवहनाची परीणामकारकता कमी होते.

७) अचूक माध्यमाची निवड :- संदेशाची परीणामकारकना ही न्यायासाठी माध्यमावर अवलंबून असते. संदेश लेखी, तोंडी की, सांकेतिक भाषेत संज्ञापकाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरते. भाषा हे माध्यम असेल तर मापा बिनचूक अर्थ व्यवस्थीतपणे संदेशप्राप्तकर्त्याला कळायला हवा. वैयक्तिक वाबी या तोंडी स्वरूपात आणि सार्वजनिक बाबी या घोषणा आणि सूचना फलकाच्या स्वरूपात झाल्यास त्याची परीणामकारकता जास्त असते.

८) सहकार्य : संदेशदाता व संदेश स्वीकारणारा यांच्यात संदेश वहनाची प्रक्रिया

Scanned with CamScanner

असतांना जेवढे सहकार्य जास्त असेल तेवढी संदेशाची परीणामकारकता वाढत असते. या दोन्हीमध्ये योग्य सहकार्य नसेल तर संदेशाला योग्य प्रतिसाद मिळणार नाही.

९) माध्यमाची विविधता : संदेशवहनासाठी एकाच प्रकारच्या माध्यमावर किंवा तंत्रावर भर नसावा एकच संदेश वेगवेगळ्या माध्यमातून द्यावा लागतो. उदा. साक्षर लोकांसाठी भाषा किंवा लिखित मजकूर हे माध्यम राहिले तर निरक्षरांसाठी चिन्हे व चित्रे हे माध्यम राहील संदेशवहनात वरील तत्त्वांचा अवलंब केल्यास संदेशवहन प्रभावी ठरते.

संदेशवहनातील अडथळे :- संदेशवहनात आचार - विचार, कल्पना, मते, कृती, संदेश इत्यादी बाबींची देवाण-घेवाण केली जाते. परंतु अनेकदा संदेशवहनाच्या प्रक्रियेत अडथळे येतात. संदेशवहनातील अडथळ्यांमुळे संदेशप्राप्तकर्त्यापर्यंत योग्य पद्धतीने संदेशदात्याचा संदेश पोहचत नाही. संदेशवहनातील अडचणी किंवा अडथळे वेळीच दूर करण्यात आले पाहिजेत. संदेशवहनात येणाऱ्या अडचणी किंवा अडथळे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) वितरण साखळीतील दोष : संदेशदाता संदेश पोहचविण्यासाठी विविध साधनांचा वापर करतो. या साधनांच्या यांत्रिक व्यवस्थेत काही दोष निर्माण झाल्यास संदेशवहन प्रक्रियेत अडचणी निर्माण होते. आजच्या काळात संदेश पोहचविण्यासाठी दूरदर्शन, मोबाईल, संगणक, माहिती महाजाल, पोस्ट खाते अशा साधनांचा वापर केला जातो. संदेश पोहचवण्यासाठी एक वितरण साखळी तयार केलेली असते. यातील एखाद्या घटकात बिघाड झाल्यास साखळीवर वितरित परीणाम होऊन संदेशवहन प्रक्रियेत अडचणी निर्माण होतात.

२) आवाज/ध्वनी :- कोणताही संदेश जर आवाज / ध्वनीच्या स्वरूपात पोहचवायचा असेल तर संदेशप्राप्तकर्त्याला स्पष्ट व योग्य ध्वनी ऐकू येणे आवश्यक आहे. परंतु कोणत्याही कारणाने जर ध्वनी ऐकू योण्यात अडचणी निर्माण झाल्यास संदेशप्राप्तकाला काहीही आकलन होणार नाही.

३) संदेशप्राप्तकर्त्याचा क्षमता :- संदेशदात्याने किती योजनाबद्ध व पद्धतशीरपणे संदेशवहनाचे कार्य केले. तरीही संदेशवहन प्रक्रियेचे यश संदेश प्राप्तकर्त्यांच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. संदेशप्राप्तकर्त्याला संदेश जाणून घेऊन, समजून घेऊन, स्वीकारून त्याचा योग्य अर्थ लावता आला पाहिजे. यासाठी संदेशप्राप्तकर्ता शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व भावनिक पातळीवर सक्षम असायला हवा.

४) आत्म संकुचित प्रवृत्ती :- संदेश प्राप्तकर्ता किती प्रमाणात आत्म संकुचित प्रवृत्तीचा आहे. यावरही संदेशवहन प्रक्रियेचे यश अवलंबून असते. एखादा संदेश ऐकूण घेतांना त्या संदेशावर संदेशप्राप्तकर्त्याच्या भावना, मते, विचार इत्यादीचा प्रभव पडतो. त्याला जी बाब योग्य वाटेल ती बाब तो स्वीकारतो. व त्याला योग्य न वाटल्यास बाबी बरेचदा त्या योग्य असूनही केवळ त्याला पटत नाही. म्हणून तो स्वीकारत नाही. त्यामुळे संदेशवहनात परिपूर्णता येत नाही.

५) समूह मूल्यांचा प्रभाव :- प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या ना कोणत्या समूहाचा सदस्य असतोच. त्यामळे त्या समूहातील लोकांचा, त्यांच्या विचारांचा प्रभाव त्या व्यक्तीवर असतो.

त्यामुळे परक्या समूहाचे विचार योग्य असूनही तो स्वीकारण्यास तयार नसतो. कधी-कधी विचार पटले तरीही समूहाच्या धाकामुळेही ते स्वीकारले जात नाही. त्यामुळे संदेशवहन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात.

६) पिढीतील अंतर :- संदेशदाता व संदेशप्राप्तकर्ता यांच्यात पिढीचे अंतर असल्यास संदेशवहन प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेशवहन प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते, पिढीतील अंतरामुळे दोघांचा विचार, भावना, मते, दृष्टिकोन इ. घटकात भेद असण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेशवहन प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते.

७) पूर्वग्रह :- अनुभव अथवा प्रत्यक्ष माहिती मिळण्यापूर्वी निश्चित केलेली दोन मते म्हणजे पूर्वग्रह होय. संदेशवहन प्रक्रियेत संदेश स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीचे पूर्वग्रह असणारी व्यक्ती त्याबद्दलची वस्तुनिष्ठ माहितती ही स्वीकारण्यास तयार नसते.

८) भाषिक अडथळे :- भाषिक पार्श्वभूमी आणि दुर्मपानर आधारित अवरोध येऊ शकतात. भाषिक अडथळ्यामुळे शाब्दिक आणि लिखित अशा दोन्ही स्तरावर अवरोध प्रत्येकाची शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक पानभूमी ही वेगवेगळी असते. एखादा संदेश स्वीकारणाऱ्यास जसा समजला ज्या अर्थाने तो समजला नसान तो ध्वनीप्रतीत होईल.

९) भौगोलिक अडथळे :- वातावरणामुळे भौतिक अडथळे निर्माण होतात. दोन व्यक्ती संप्रेशन करित असतांना दोघांमधील भौगोलिक अतर, मर्यादित वेळ, वादळ किंवा इतर नैसर्गिक आपत्तीमुळे संप्रेषणात अडथळे निर्माण होतात.

१०) संदेशवाहकास संदेशवहन मार्गाचा वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने उपयोग करता न येणे. संदेश वाहकास संदेश मार्गाचा वैशिष्ट्यपूर्ण उपयोग करून संदेश पोहचविला आला पाहिजे. जर तो योग्य मार्गाचा अवलंब करण्यास कमी पडला तर संदेश वहन योग्य प्रकारे होत नाही. संदेशवहन प्रक्रियेत वरीलप्रमाणे अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

References :

- Vishwakosh.marathi.gov.in
- www.shaalaa.com
- Mr.wikipiedia.org
- testmoz.com

□◆□

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

प्रकाशक
श्री मंगेश प्रकाशन,
२३, नवी रामदासपेठ, नागपूर-४४० ०१०
फोन नं. : ०७१२-२४३७२०६,
मो. : ९८२३८०७२०६

ISBN : 978-93-83164-73-8

प्रथम आवृत्ती २०१९

किंमत ₹ २००/-

Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

☐ टाईपसेटिंग : हरसुलकर कॉम्प्युटर सेंटर, बजाजनगर, नागपूर
☐ मुद्रण : श्रीसमर्थ प्रिंटर्स, नागपूर

Scanned with CamScanner

वृद्ध आणि सामाजिक संवेदना

(ज्येष्ठ नागरिकांच्या आजच्या समस्या)

डॉ. विजयता विटणकर - वंजाळकर
एम.एस.डब्लु., एम.फील., सेट, पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक,
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

डॉ. सुनिल एम. साकुरे
एम.एस.डब्लु., एम.फील., पीएच.डी.
प्राचार्य,
एस.आर.मानीडवार समाजकार्य महाविद्यालय,
पडोली, चंद्रपूर

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

श्री मंगेश प्रकाशन
२३, नवी रामदासपेठ, तरुणभारत जवळ, नागपूर-४४० ०१०

Scanned with CamScanner

1२3

डॉ. विजयता विटनकर – वंजाळकर

एम.एस.डब्ल्यु., एम. फील., सेट, पीएच.डी.

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा येथे १० वर्षापासून सहा. प्राध्यापक पदावर कार्यरत.

- "समाजकार्यातील समुपदेश" पुस्तक प्रकाशित
- दत्ता मेघे इन्स्टिट्युट ऑफ मेडिकल सायन्स वर्धा येथे अभ्यास मंडळात सदस्य म्हणून कार्यरत.
- महिला कामगारांच्या समस्या – सखी साहित्य – वामविश्व
- बालमजुरी-निर्मुलन – मार्गदर्शनात्मक कार्यक्रम
- सृजन पुस्तक वेध, 'स्पंदन' स्वरचित लघुकथा
- नागपूर आकाशवाणीमध्ये कार्यक्रम सादर.
- मा.डॉ. सिद्धार्थ काणे, कुलगुरू, रा.तु.म. ह्यांच्या हस्ते गौरव व प्रशस्तीपत्र
- विविध विषयावर वर्तमानपत्रात प्रकाशित लेख, सतत लिखाण कार्य सुरू
- नागपूर दुरदर्शनवर वृद्धांच्या समस्यांचे मुलाखत कार्यक्रम प्रसारित
- महाविद्यालयात समुपदेशन केन्द्राची प्रमुख.
- आंतराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावर विविध संशोधन व लेख प्रकाशित
- विद्यार्थ्यांना, समुदायात विविध विषयावर समुपदेशन करणे, व्याख्यान देणे.

डॉ. सुनिल एम. साकुरे (एम.एस.डब्ल्यु., एम. फील., पीएच.डी.)

प्राचार्य, एस. आर. मामीडवार समाजकार्य महाविद्यालय,

पडोली चन्द्रपूर

पुरस्कार: महाराष्ट्र शासनाचा आदर्श शिक्षक पुरस्कार २०१२-१३

भूषविलेली पदे :

- गोंडवाना विद्यापीठ समाजकार्य अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष (२०१२–१५)
- गोंडवाना विद्यापीठाच्या आंतरविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखेचे अधिष्ठाता म्हणून कार्यरत (२०१७ पासून)
- संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या संशोधन मान्यता समीती (RRC) सदस्य

मार्गदर्शन : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठांतर्गत पाच विद्यार्थ्यांना पीएच.डी. प्रदान

परीक्षक : अनेक विद्यापीठाच्या समाजकार्य विद्याशाखेच्या पीएच.डी. [illegible] परीक्षक

श्री मंगेश प्रकाशन

सोमलवार शाळेसमोर, रामदासपेठ, नागपूर [illegible]

Dr. Ambedkar College of Social Work, WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

Dr. Vijaya... 17

COUNSELLING

FOR AUTHOR USE ONLY

Writer

Dr. Vijayata Vitankar- Vanjalkar

M.S.W. M.Phil.Ph.D,SET (Social Work)

Assistant Professor

Dr. Ambedkar College Of Social Work, Wardha (Maharastra)

INDIA

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:
LAP LAMBERT Academic Publishing
is a trademark of
Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group
str. A.Russo 15, of. 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe
Printed at: see last page
ISBN: 978-620-4-20639-4

Copyright © Vijayata Vitankar
Copyright © 2021 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

Dr. Ambedkar College of Social Work Wardha

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

लेखिकेच्या परिचय :

डॉ. विजयता विटनकर-कजालकर

एम.एस.डब्लु., एम.फिल., पी.एचडी

रा.तु.म. नागपुर विद्यापिठ

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफसोशल वर्क, वर्धा येथे ७ वर्षापासुन सह प्राध्यापक पदावर कार्यरत.

वृद्धाश्रमात वास्तव्य करणाऱ्या वृद्धांच्या कौटुंबिक, आर्थिक आणि आरोग्य विषयक समस्यांचे समाजकार्य दृष्टीकोनातुन अध्ययन ह्या विषयात २०१५ ह्या वर्षी आचार्य पदवी प्राप्त केली.

महिला कामगारांच्या समस्या- सखी साहित्य ''वामविश्व''

- बालमजुरी निर्मुलन - मार्गदर्शनात्मक कार्यक्रम
- सृजन पुस्तक वेध
- 'स्पंदन' स्वरचित लघुकथा

या विषयावर नागपुर आकाशवाणीवर कार्यक्रमाचे प्रयोग

स्त्री समानता : वैचारिक मंथन, स्त्री तु जननी है, वृद्धाच्या समस्या, सासु-सुनेच्या नात्यातील गोडवा इ. विषयावर वर्तमानपत्रातील प्रसिद्ध प्रकाशित लेख सोबतच इतरही सामाजिक व कौटुंबिक विषयावर सतत लिखान कार्य सुरू

''वृद्धाच्या समस्यांचे निराकरण'' ह्या विषयावर विशेष मुलाखत- नागपुर दुरदुर्शनवर कार्यक्रम प्रसारित.

आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावर विविध संशोधन विषयावर ३० पेक्षा जास्त शोध प्रबंध प्रकाशित.

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा महिला अध्ययन केंद्राची प्रमुख

समुपदेशन या विषयावर विविध ठिकाणी व्याख्यान.

समाजकार्याची विशेष आवड आणि विविध सामाजिक संघटनामध्ये सक्रीय सहभाग.

ISBN 978-93-5268-655-1

अनंत प्रकाशन

१२४, रेशिमबाग, नागपूर-९ फोन : (०७१२) २७...

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

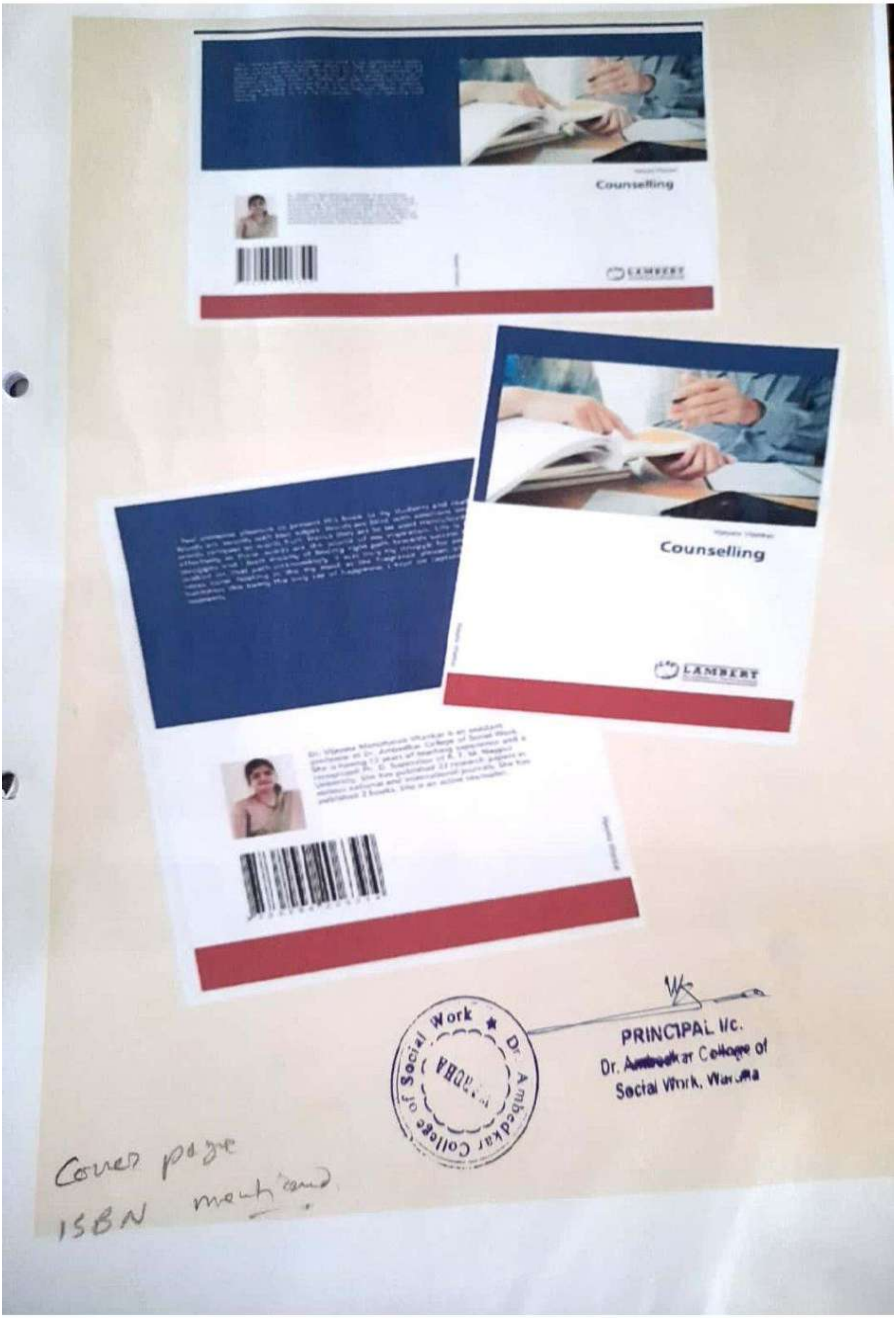

Scanned with CamScanne

I feel immense pleasure to present this book to my students and readers. Words are swords with two edges .Words are filled with emotions similarly words conquer or words hurt. Hence they are to be used meticulously and effectively as these words are the source of my inspiration. Life is full of struggles and I least dreamy of finding right path towards success.Albeit I walked on that path unknowingly. It was truly my struggle for existence. Ideas came floating in the my mind as the fragrance pleases us. In my hardships this being the only ray of happiness, I kept on capturing these moments.

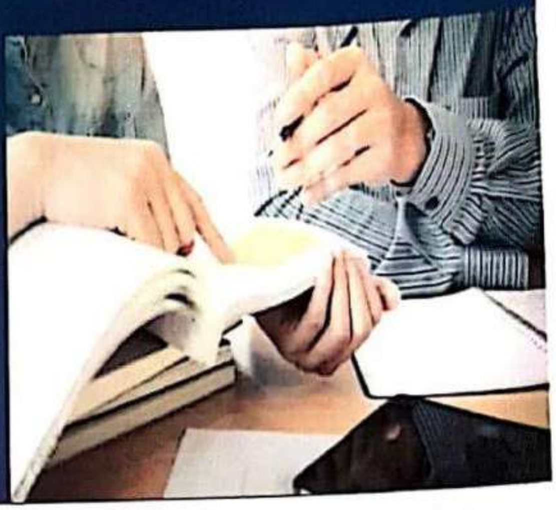

Vijayata Vitankar

Counselling

Dr. Vijayata Manoharao Vitankar is an assistant professor at Dr. Ambedkar College of Social Work. She is having 12 years of teaching experience and a recognized Ph. D. Supervisor of R. T. M. Nagpur University. She has published 22 research papers in various national and international journals. She has published 2 books. She is an active counselor.

9 786204 206394

Vijayata Vitankar

LAP LAMBERT Academic Publishing

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

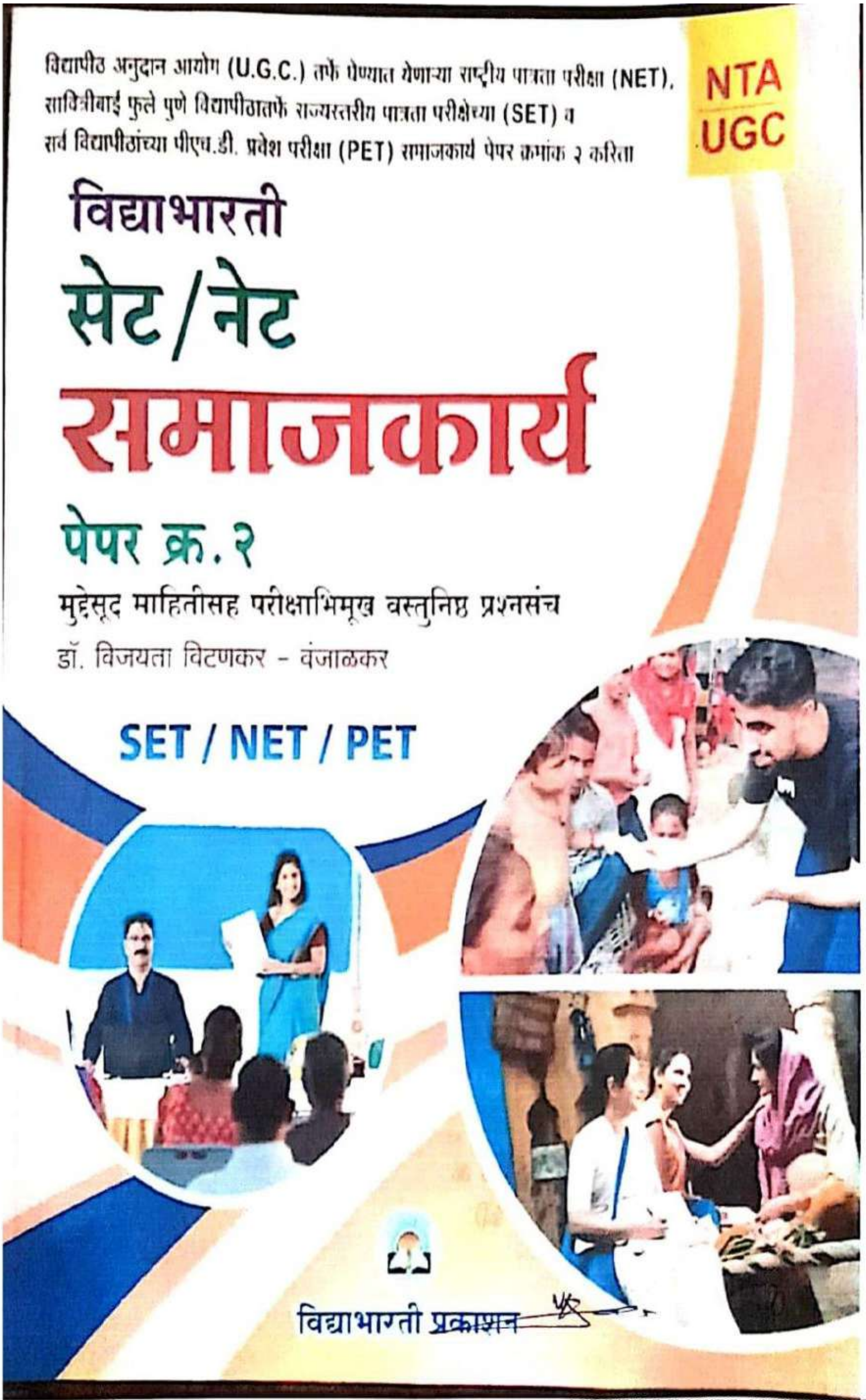

Scanned with CamScanner

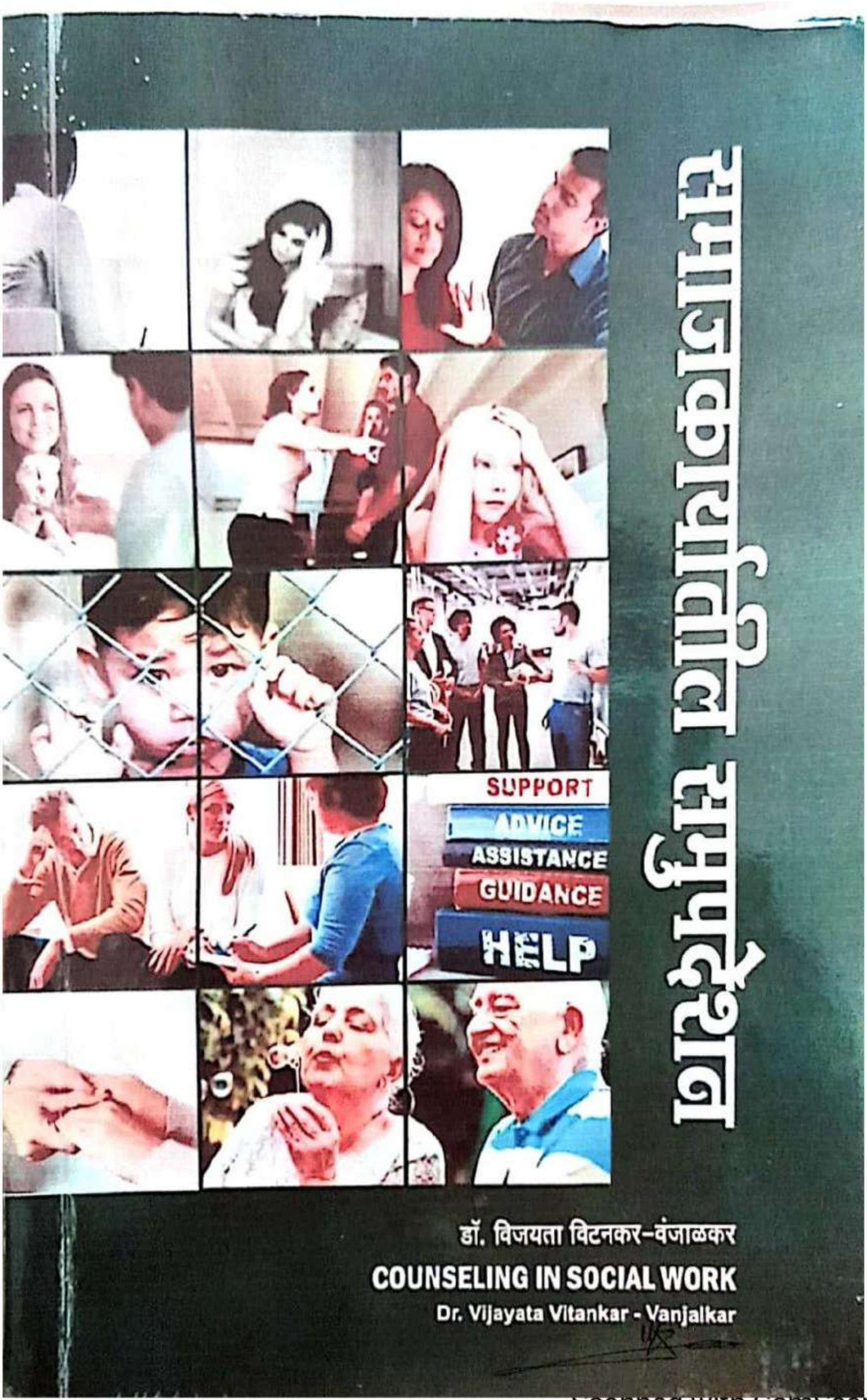

Scanned with CamScanner

Dr. Vijayata Vitankar- Vanjalkar
M.S.W., M.Phil, SET, Ph.D.(Social Work)
Assistant Professor

The 13 Year's Teaching Experience in PG Teacher at Dr. Ambedkar College of Social work, Wardha (Maharashtra) And Recognized Ph.D. Supervisor by Rashtrasant Tukadoji Maharaj ,Nagpur University, Nagpur.

Special Performances :

-Board of study Member at Datta Meghe Institute of Medical science(2018-2019)

-Many Published in Newspaper's on Social Issue.

-25 Research paper and Articles published in state, National and International level.

Resource Person:

-N.S.S. Camp, Village Camp and Colleges.

-Adult Continuing and extension education Dept. R.T.M., Nagpur University.

-Doordarshan Kendra, Nagpur

-Akashvani Kendra.(Nagpur, Yevatmal and wardha).

Book Published: वृद्ध आणि सामाजिक संवेदना

Awards:

i) Felicitated with state Level Vidhaybhushan Award in 2016

ii) Felicitated by Vice-Chancellor R.T.M. Nagpur University Nagpur for Best Work Aajivan Adhayan Centre in 2019.

iii) Felicitated with National Level Shikashak Ratan Award in 2021

iv) Felicitated with International Level "Global Innovative Educator Award in 2021

Anant Prakashan
124 Reshimbag, Nagpur - 440 009

ISBN

ISBN 978-93-5268-655-1
9 789352 686551 >

Scanned with CamScanner

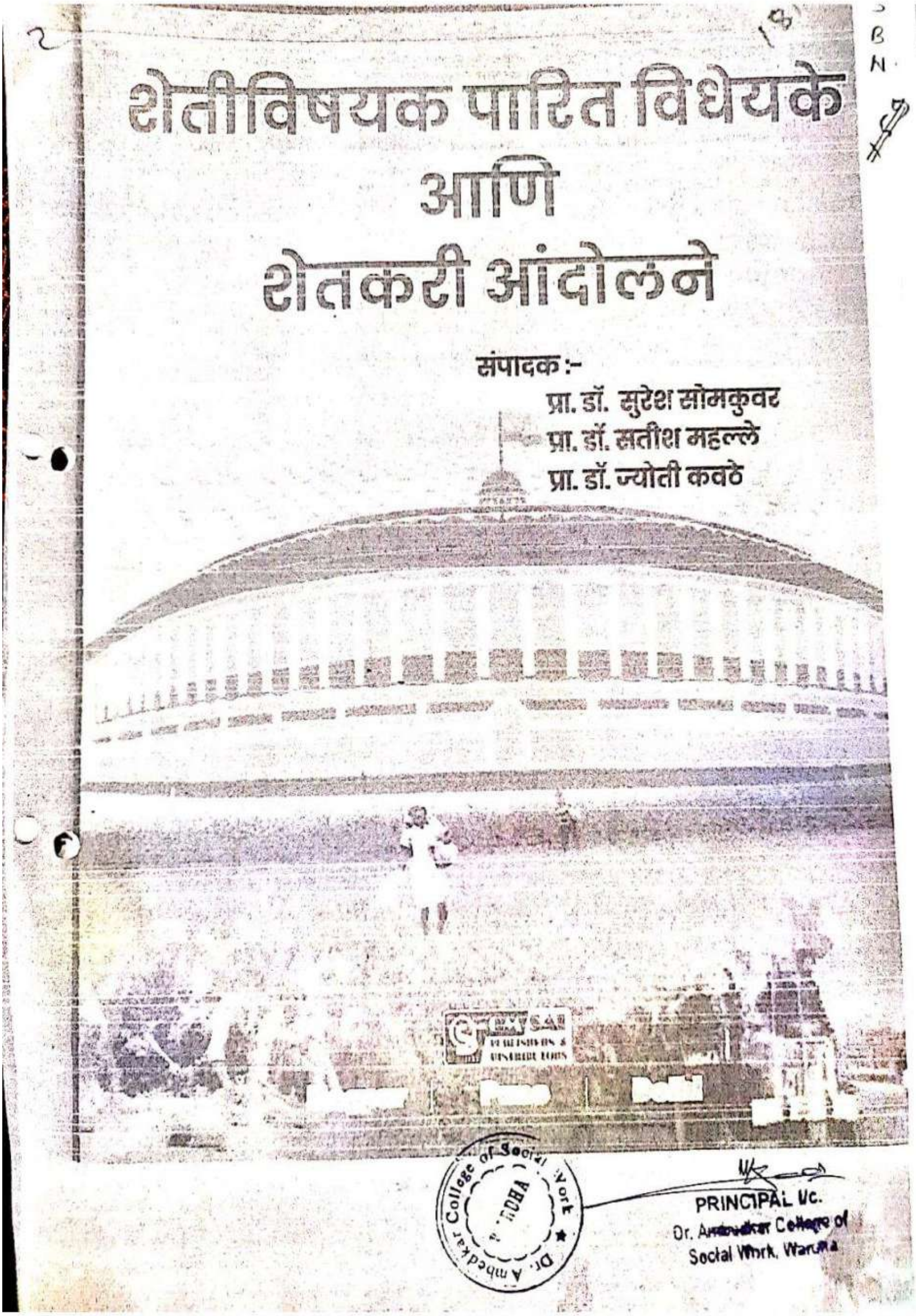

Scanned with CamScanner

> शेतीविषयक पारित विधेयके आणि शेतकरी आंदोलने

> © सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written premission of the publishers.

> ISBN : 978-93-91201-80-7

> प्रथम आवृत्ती : २०२१

> प्रकाशक :
श्री. गणेश राऊत
ओम साई पब्लिशर्स आणि डिस्ट्रीब्युटर्स
२९, इंदिरानगर, टी.बी. वार्डच्या मागे, नागपुर.
मो.नं. : ९९२३६९३५०६, ई–मेल: ospdnagpur@yahoo.com

> मुद्रक व डिस्ट्रीब्युटर्स :
साई ज्योती पब्लिकेशन
मो.नं. : ९७६४६७३५०३
ई–मेल : sjp10ng@gmail.com, वेब साईट : www.saijyoti.in

> सेल्स ऑफिस :
बुक्स एन बुक्स
६५, शॉप नं. २, राधिका पॅलेस,
हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपुर.
मो.नं. : ९९२३५९३५०३

> शाखा :

पुणे शाखा :
२०३, परिस स्पर्श हाईट,
अंबामाता मंदीर रोड,
अंबाई दरा, धायरी,
पुणे–४११०४१.
मो.नं. : ९४२०३१८८८४

न्यु दिल्ली शाखा :
२१३, वर्धन हाऊस, ७/२८
अंसारी रोड, दरियागंज,
न्यु दिल्ली–११०००२.
मो.नं. : ८८८८८२८०२६,
०११-[illegible]

> अक्षर रचना :
श्री गणेश ग्राफिक्स, नागपुर.

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१.	चुआड आदिवासी शेतकऱ्यांचे आंदोलन (इ.स. १७६९ ते १८०५) लक्ष्मण न. गोरे	०१–०६
२	भारतीय कृषी व्यवस्था कायदे आणि आंदोलने (विशेष संदर्भ : वर्धा जिल्हा) डॉ. एच. यु. पेटकर	०७–१३
३.	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी व आधुनिक कृषी व्यवस्था डॉ. माधुरी झाडे	१४–२०
४.	शेतीविषयक पारित विधेयके आणि शेतकरी आंदोलने डॉ. अरूणा थुल (देवगडे)	२१–२५
५.	जागतिकीकरणाचे ग्रामीण भागातील शेती व इतर व्यवसायातील परिणाम प्रा. कोल्हे तुकाराम त्रिंबकराव	२६–३०
६.	शेतीविषयक पारित कायदे आणि शेतकरी आंदोलन डॉ. गजानन रा. सोमकूवंर	३१–३५
७.	शेतीविषयक पारित विधेयके व शेतकरी आंदोलनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. रुपेश वामनराव खुबाळकर, डॉ. अमोल गिरिधरराव आवंडकर	३६–४३
८.	कृषी विधेयक २०२० आणि शेतकरी आंदोलनाची कारणमीमांसा मनिषा एस. सोनटक्के	४४–४८
९.	शेतीविषयक पारित विधेयके आणि शेतकरी आंदोलने प्रा. डॉ. निता सोमनाथे (गभणे), श्रीमती गोपिकाबाई भुरे	४९–५५
१०.	शेतकरी आंदोलनाची दिशा व दशा प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	५६–५९
११.	कृषि विधेयकाची गरज आणि समोरील आव्हाने डॉ. आशिष ठाणेकर	६०–६५
१२.	नवीन कृषी कायदा २०२० आणि शेतकरी आंदोलन डॉ. प्रवीण भास्करराव हाडे	६६–७२

Dr. Ambedkar College of Social Work WARDHA

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी व आधुनिक कृषी व्यवस्था.

डॉ. माधुरी झाडे
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.
९४२३४२०२६३, madhurizade@gmail.com

भारतीय समाजव्यवस्थेचा अभ्यास करीत असताना भारत हा कृषीप्रधान देश आहे यासोबतच भारतीय समाजव्यवस्थेचा प्रमुख गाभा हा कृषी व्यवस्थेशी निगडीत आहे असे आपण अनेकदा भाषणात, वर्तमानपत्रात तसेच मासिकांमधून ऐकत, वाचत असतो. आजही ६० टक्कयांपेक्षा अधिक जनता ही ग्रामीण भागात राहते व शेती तसेच शेतीशी निगडीत व्यवसाय करतात. परंतु अजुनही त्यांच्या जीवनमानामध्ये परिवर्तन झालेले दिसून येत नाही. भौतिक घटकामध्ये थोड्याफार प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात परंतु आर्थिक व्यवस्था अजुनही बेताचीच असलेली दिसून येते. याकरिता वेगवेगळे घटक कारणीभूत असले तरी सर्वात कारणीभूत शासनाची धोरणे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय कृषी व्यवस्थाविषयी आपली अभ्यासपूर्ण भूमिका विशद केली. त्यांच्या मते शेती व्यवसाय हा मानवी जीवनामध्ये सर्वात महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. तो प्राथमिक व सर्वात असा प्राचीन व्यवसाय आहे. मानवाला जीवंत राहण्याकरिता ज्या ज्या घटकाची गरज आहे त्या प्राथमिक गरजांची पुर्तता या व्यवसायामधून केली जाते. यासोबतच शेतीच्या व्यवसायाशी संबंधित पुरक व्यवसाय उदा. दुग्धपालन, मासेमारी, कुक्कुटपालन, शिकार खनिज प्राप्ती करुन मानव आपल्या भौतिक गरजांची पुर्तता करीत असतो. म्हणून हे ही घटक त्यांच्या जगण्याकरिता साधने ठरतात. मानवाला आवश्यक असणाऱ्या प्राथमिक गरजांची पुर्तता उदा. अन्नधान्याचे उत्पादन शेती व्यवसायामधून करण्यात येते. त्यामुळे शेती व्यवसाय हा सर्वात महत्त्वाचा उद्योग असल्याचे मत 'स्माल होल्डींग् इन इंडिया' या निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले.

सामाजिक चळवळी

सामाजिक चळवळ म्हणजे काय? याबाबत सामाजिक विचारवंतांमध्ये एकमत असलेले दिसून येत नाही. तरीदेखील १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपमध्ये 'सोशल मुव्हमेंट' हा शब्द फार मोठ्या प्रमाणात वापरण्यात आला. तो सामाजिक–परिवर्तनाचा काळ होता. शोषीत वर्गाच्या उध्दारासाठी काम करणाऱ्या राजकीय व्यक्तींनी नवीन समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी व त्या अनुषंगाने ध्येय–धोरणे आणि आर्थिक संबंध बदलविण्यासाठी जे कार्य केले त्या संदर्भात हा शब्द वापरण्यात आला. इ. स. १९५० च्या सुरुवातीला काही विचारवंतांनी 'सामाजिक चळवळ' या शब्दाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात पॉल विलकिन्सन ह्यांचे नाव घ्यावे लागते. तसेच हा शब्द प्रथम वापरणाऱ्या रुडॉल्फ हेब्रेल्ड, वील स्मेल्सर आणि जॉन विल्सन ह्यांची नावे घ्यावी लागतील. काही वेळा

Scanned with CamScanner

एखाद्या गटाचा, समुहाचा किंवा विशिष्ट प्रसंगांना सरकारी दडपशाहीच्या विरोधात लोकांनी केलेल्या प्रतिकारांचाही सामाजिक चळवळ म्हणून उल्लेख केला जातो परंतु जोपर्यंत हा प्रतिकार एखाद्या व्यक्तीचा किंवा काही व्यक्तींचाच असतो तोपर्यंत त्या प्रतिकाराला 'सामाजिक चळवळ' म्हणता येणार नाही असे मत स्कॉट यांनी मांडले. डेव्हीड बॅलीच्या मते, सामाजिक चळवळ हा 'बेकायदेशीर सामाजिक निषेध' आहे. मात्र ज्यांना समाजात बदल घडवून आणावयाचा आहे त्यांच्या दृष्टीने या कृती कायदेशीरच असतात.

हर्बर्ट ब्लूमर यांच्या मते, "सामाजिक चळवळ हा समूहाने केलेला असा प्रयत्न असतो की ज्यामुळे जीवनाला एक नवीन दिशा प्राप्त होते"

लँग आणि लँग यांच्या मते, "सामाजिक चळवळ अशा एका व्यापक आधारावर असते की ज्याचा मुख्य उद्देश प्रस्थापीत सामाजिक व्यवस्थेतील मूलभूत स्वरुपावर प्रभाव टाकून त्यास नवीन स्वरुप प्रदान करणे"

टर्नर आणि विलयन यांच्या मते, "एखाद्या सामाजात किंवा मानवी समूहात लोक सामुहिकरित्या आणि सातत्याने अशी कृती करीत राहतात की जी समाजात विरोध आणि परिवर्तन यांना चालना देते, तिला सामाजिक चळवळ म्हटले जाते"

वरील सर्व व्याख्यांवरुन आपल्या असे निदर्शनास येते की, प्रस्थापित व्यवस्थेचे जेव्हा समाजातील विशिष्ट समूहाच्या दृष्टिकोनातून अधिकांश दोष आढळून येते किंवा त्या समुहाच्या प्रगतिला मारक ठरते तेव्हा त्या व्यवस्थेमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने केलेले सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ अशी सामान्यपणे आपण व्याख्या करु शकतो.

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास पाहत असताना त्यांची वैचारिक पार्श्वभूमी आपणास महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या पुस्तकात दिसून येते. हे पुस्तक महात्मा फुल्यांनी १८८३ मध्ये लिहिले. या पुस्तकामध्ये महात्मा फुल्यांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक / शोषण आणि सावकार, शासकीय धोरणे, सरंजामदार ह्यांच्याकडून होणारे अमानुष शोषण यांचे विस्तृत वर्णन केले आहे. महात्मा फुल्यांनी कर्जात जन्मणाऱ्या जगणाऱ्या आणि मरणाऱ्या शेतकऱ्याची परिस्थिती सुधारण्याकरिता वैज्ञानिक दृष्टिकोन देऊन त्याचा विकास साधण्याची कल्पना त्यांनी मांडली.

स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडामध्ये भारतात शेतकऱ्यांची अनेक आंदोलने झालेली दिसून येतात. अशा अनेक आंदोलनामध्ये प्रामुख्याने डाव्या पक्षाचा व साम्यवादी पक्षाचा मोठ्या प्रमाणात पुढाकार असलेला दिसून येतो. यामध्ये विशेषत्वाने बंगालमधील तेभाग आंदोलन, तेलंगणामधील शेतकरी उठाव आणि वारली आदिवासींचे आंदोलन यांचा उल्लेख येतो. नंतरच्या काळामध्ये जमिनदारी निर्मूलन, कमाल जमीन धारण कायदा, कसेल त्याची जमिन या तत्त्वावर कुळ कायदे हे एकामागून एक संमत झाले.

महाराष्ट्रामध्ये सन १९८० ते ९० च्या दरम्यान अनेक आंदोलने झाली ही आंदोलने 'शेतकरी संघटना' यांनी केलीत. या आंदोलनांना बऱ्यापैकी यश देखील मिळाले. या आंदोलनाचा अभ्यास संशोधनकर्तीने संशोधन पेपरमध्ये केला आहे. संशोधनकर्ती ही एका

Dr. Ambedkar College of Social Work
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha
Scanned with CamScanner

शेतकरी कार्यकर्त्याची मुलगी आहे. तीने हे आंदोलने लहानपणापासूनच बघितले आहे. तसेच आज ती सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून मागील बारा वर्षापासून कार्यरत आहे. आजही शेतकऱ्याची स्थिती व महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान झालेली आंदोलने यांचा अभ्यास करण्याकरिता तिने 'महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी व आधुनिक कृषी व्यवस्था' या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाचे उद्देश

१) महाराष्ट्रामध्ये सन १९८० ते १९९० च्या दरम्यान झालेल्या आंदोलनाचे अध्ययन करणे.

२) या आंदोलनाचे स्वरुप जाणून घेणे.

३) आंदोलनाची फलश्रृती जाणून घेणे.

४) वर्तमान कृषी व्यवस्थेविषयी माहिती जाणून घेणे.

गृहीतकृत्ये

१) महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान शेतकरी संघटनेने मोठ्या प्रमाणात आंदोलने केलीत.

२) या आंदोलनामुळे मुख्यत: नगदी पिक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना फायदा झाला.

३) वर्तमान कृषी व्यवस्था व सरकारी कायदे शेतकऱ्यांवर आघात करणारे आहेत.

कांदा आंदोलन (मार्च १९८०)

चाकणच्या बाजारामध्ये कांद्याचे भाव एकदम गडगडले त्यामुळे शेतकरी संघटनेने १ मार्च १९८० ला रास्ता रोको आंदोलन केले. १० मार्चला शेतकऱ्यांनी आपआपल्या बैलबंडीद्वारे चाकण येथे पुणे–नाशिक महामार्ग बंद करण्याचा सत्याग्रह सुरु केला. शेवटी १५ मार्च ला शासनाने नाफेड या सरकारी खरेदी विक्री संस्थेतर्फे कांदा खरेदी करणार अशी घोषणा केली. यातील बहुतांश मागण्या मान्य झाल्यामुळे शेतकरी संघटनेने आंदोलन मागे घेतले. परत एप्रिल महिन्यामध्ये शासनाने कांदा खरेदी बंद केल्यामुळे परत आंदोलन करण्यात आले. शासनाने परत कांदा खरेदीची घोषणा केल्यावर आंदोलन मागे घेण्यात आले.

ऊस आंदोलन (ऑगस्ट ते नोव्हेंबर १९८०)

उसाला ३०० रुपये प्रतिटन भाव मिळावा याकरिता नाशिक जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यातील ऊस उत्पादकांनी शेतकरी संघटनेच्या नेतृत्वाखाली आंदोलनाची तयारी केली. यामध्ये गळतीच्या हंगामात साखर कारखानदारांना ऊस न देण्याचा ठराव करण्यात आला. साखर कारखाना महासंघाचे माधवराव बोरले यांनी शेतकऱ्यांच्या या मागणीला पाठिंबा दर्शविला. पण इतर कारखान्यांनी मात्र सरकारच्या माध्यमातून दडपण आणण्याचा प्रयत्न सुरु केला. यामध्ये उसाच्या पिकासाठी आवश्यक पाणीपुरवठा व विजपुरवठा बंद केला तेव्हा १० नोव्हेंबरला नाशिक–धुळे–अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी 'रस्ता रोको' आंदोलन सुरु केले. तसेच खेरवाडी येथे 'रेल रोको' आंदोलन सुरु केले. ही आंदोलने अतिशय शांततामय

Scanned with CamScanner

मार्गाने चालू असतानाच पोलीसांनी १० नोव्हेंबरला शेतकऱ्यांवर लाठीमार व गोळीबार केला. यामध्ये दोन शेतकऱ्यांचा मृत्यू झाला. शेतकरी नेत्यासह अनेकांना अटक झाली. शेतकरी नेते शरद जोशी यांनी तुरुंगात आंदोलन सुरु केले. २० नोव्हेंबरला विदर्भातील शेतकऱ्यांनी एक दिवस चक्का जाम आंदोलन करुन ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाला पाठिंबा दर्शविला यामध्ये हजारो शेतकऱ्यांनी अटक करवून घेतली. शरद जोशींनी २४ नोव्हेंबरला उपोषण सोडले व २७ नोव्हेंबरला महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी ऊसाला ३०० रु. प्रति क्विंटल भाव देण्याची घोषणा केली.

दुध आंदोलन (जुन १९८२)

धुळयामध्ये आयोजित करण्यात आलेल्या शेतकरी संघटनेच्या मेळाव्यामध्ये २२ एप्रिल १९८२ ला दुध आंदोलनाची घोषणा करण्यात आली. यासोबतच शेतकरी विरोधी असलेल्या शासकीय धोरणास हानून पाडण्याकरिता 'कर्जमुक्ती' व 'स्वदेशी' या चळवळी हाती घेण्याचे ठरविले. संघटनेच्या मागणीनुसार दुधाचे भाव वाढवून मिळणार नाही असे शासनाकडून उत्तर मिळताच २८ जुन १९८२ ला दुध आंदोलन सुरु करण्यात आले. मात्र नाशिक, पुणे, धुळे, सांगली, सातारा इत्यादी जिल्ह्यांमध्ये थोडाफार प्रतिसाद वगळता इतरत्र मात्र या आंदोलनाला प्रतिसाद मिळाला नाही त्यामुळे हे आंदोलन फसले. शेतकरी संघटनेने हे मान्य करीत आंदोलन मागे घेतले व त्यानंतर धुळे जिल्ह्यामध्ये मे १९८२ मध्ये या आंदोलनाच्या दुसऱ्या टप्प्याला सुरुवात झाली. दुधाच्या भावात वाढ न करण्याच्या शासनाच्या धोरणाचा निषेध करुन शासनाचा विरोध असूनही धुळे जिल्हाधिकारी कार्यालयावर गाई गुरासह मोर्चा नेण्यात आला. पोलीसांनी या मोर्चावर जबर लातीहल्ला करुन ते आंदोलन उधळून लावले.

कापूस आंदोलन (नोव्हेंबर–डिसेंबर १९८६)

२३ नोव्हेंबर १९८६ रोजी शेतकरी संघटनेने कापूस उत्पादकांचे आंदोलन सुरु केले. यामध्ये विदर्भातील नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, अमरावती, यवतमाळ, अकोला, बुलडाणा या जिल्ह्यात आणि मराठवाड्यामध्ये परभणी व नांदेड या जिल्ह्यामध्ये शेतकरी संघटनेने 'रास्ता रोको' आंदोलन केले. या आंदोलनात खुप मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांचा सहभाग असताना देखील शांततेत पार पडले त्यापुढच्या टप्प्यात कृत्रीम धाग्याची वस्त्र घालणाऱ्या प्रवाशांना अडविणे व त्यांच्या कापडावर संघटनेचा शिक्का मारणे असा कार्यक्रम आखण्यात आला तसेच रेल रोकोचाही निर्णय घेण्यात आला. त्यामुळे ८ ते १० हजार शेतकऱ्यांना अटक देखील करण्यात आली. सरकारने हे आंदोलन संपविण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले. कापूस उत्पादकांचा पुढचा टप्पा कृत्रीम धाग्याच्या वस्त्राची खरेदी विक्रीपासून परावृत्त करण्याकरिता दुकानांसमोर पिकेटिंग करणे हा होता. परंतु हे आंदोलन सुरु होण्यापूर्वीच शासनाने शेतकरी मागत असलेली कापसाची किंमत मान्य केली तसेच एकाधिकार कापूस खरेदी योजना व निर्यातवाद यासंबंधिच्या संघटनेच्या मागण्या मान्य केल्या.

Scanned with CamScanner

कर्जमुक्ती आंदोलन (१९८८–८९)

शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य भाव मिळत नसल्याने शेतकऱ्यांची लुट होते. अशा तुटीचा धंदा करण्यासाठी सरकार जे कर्ज देते त्याची परतफेड करणे शेतकऱ्यांना जवळपास अशक्य आहे म्हणून शेतकऱ्यांना या कर्जातून मुक्त करावे असा दृष्टिकोन कर्जमुक्ती आंदोलनामागे होता. हे आंदोलन रस्त्यावर उतरुन लढायचे नव्हते तर ते न्यायालयात लढायचे होते. शेतकरी संघटनेने गावोगावी शेतकऱ्यांना कर्जमुक्तीचे अर्ज वाटून ते भरुन घेऊन न्यायालयामध्ये दाखल केले व कर्जवसुलीवर स्थगिती आणली. ही न्यायालयीन लढाई बऱ्याच दीर्घकाळपर्यंत चालली दरम्यान केंद्र सरकारने व नंतर राज्य सरकारनी कर्जमाफीची योजना मंजुर केली.

महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान याव्यतिरिक्त तंबाखू आंदोलनाची देखील सुरुवात झाली तसेच शेतकरी संघटनेने अनेक मेळावे, परिषदांचे देखील आयोजन केलीत व यामधूनच वेगवेगळया आंदोलनांना दिशा मिळत गेली. वरील आंदोलनापैकी दुध आंदोलन वगळता सर्व आंदोलने ही यशस्वी झालीत याचे श्रेय खऱ्या अर्थाने शेतकरी संघटनेच्या एकजुटीला व एकात्मतेला जाते.

आधुनिक कृषी व्यवस्था :

सर्व राजकीय, सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या भाषणामध्ये सातत्याने भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे शब्द आपल्या कानावर पडतात. परंतु याच राजकीय व्यवस्थेने आपल्या कृषीप्रधान देशातील कृषी व्यवस्थेकरिता काय केले याचा विचारही तेवढाच महत्त्वाचा आहे. जर कृषीप्रधान देशासाठी शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांची स्थिती ही चांगली असावयास हवी होती. त्यांचे जीवनमान उंचावयास पाहिजे होते परंतु मात्र परिस्थिती फार वेगळी आहे. मागील २०–२५ वर्षात तर शेतकऱ्यांची स्थिती अतिशय खालावलेली असून मराठवाडा, विदर्भातील अनेक शेतकऱ्यांवर आत्महत्या करण्याची वेळ आली आणि त्या आत्महत्यांमध्ये सतत वाढ होताना दिसून येत आहे.

शेतीसंदर्भात शासकीय पातळीवर कोणतेही सरकार गंभीर असल्याचे दिसून येत नाही. जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिक व्यापार संघटना यांचेही भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाले.

१९९७ पासून जागतिक पातळीवर भारताची ओळख हा कापूस आयातदार देश म्हणून होऊ लागली. आपल्या देशातील पंचविस हजार कापूस उत्पादकांना दरवर्षी सरासरी ३ अब्ज डॉलरपेक्षा अधिक अनुदान देणाऱ्या अमेरिकेतून कापूस भारतात येणार असेल तर विषम स्पर्धेत भारतीय कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचा निभाव कसा लागणार व कापसात असलेली जागतिक मंदी मोठ्या प्रमाणात अनुदानीत कापूस आयात होणार अशा परिस्थितीत भारतीय शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचे संरक्षण नाही या कचाट्यामध्ये तो कसा तग धरणार?

Scanned with CamScanner

साधारणत: १५ वर्षापूर्वी ५० ते ६० टन गव्हाची आयात केल्या गेली. गव्हावरचे आयात शुल्क हटविण्यात आले. गव्हाच्या आयातीचे मुक्त परवाने देण्यात आले. देशात दरवर्षी सरासरी ५० ते ६० लाख टन खाद्यतेलाची आयात होते त्याकरिता पंधरा हजार कोटी रुपयाने परकीय चलन मोजल्या जाते. डाळीच्या आयातीतही मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. उलट मक्याचे भाव थोडेबहुत वाढल्याबरोबर मक्यावर निर्यातबंदी लादल्या जाते. कांदा महाग झाल्याबरोबर 'कांद्याने आणले डोळयात पाणी' म्हणून हाकाटी होते. चीन व पाकिस्तानमधून तात्काळ कांदा आयात केला जातो. परंतु कांदा जेव्हा स्वस्त होतो तेव्हा कोणाच्याच डोळयात पाणी येत नाही.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे आपण सगळेजण म्हणत असतो परंतु स्वातंत्र्याच्या ७३ वर्षानंतर कर्मचाऱ्यांकरिता सातवा वेतन आयोग येतो परंतु शेतकऱ्यांसाठी एकच राष्ट्रीय शेतकरी आयोग आणि त्यांच्याही शिफारशीला केराची टोपली दाखविली जाते.

आज भारतीय शेतीवर चारही दिशांनी मारा होताना दिसतो आहे तो थोपविण्याकरिता आम्ही प्रयत्न करीत नाही तर त्यावर वरपांगी मलमपट्टी करण्याचे काम करतो. आजही शेतकऱ्यांच्या जीवावर येईपर्यंत आम्ही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो व त्यानंतर उलट्या बोंबा मारणे चालू करतो. (उदा. व्यसनाधिनता, कर्जबाजारीपणा, मुलीचे लग्न, सामाजिक प्रतिष्ठा इत्यादी) यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतो. परंतु अनेक वर्षापासून ठोस पावले उचलली नाहीत तर उलट नवनवीन कायदे करुन त्यांना फसविण्याचेच प्रयत्न करीत आहोत. आजची आमच्या शासनाची निती ही शेतकरी विरोधी असून भांडवलशाही धार्जिने असल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच आज आमच्या शेती व्यवसायावर फार मोठी संकटे येत आहेत.

प्रमुख निष्कर्ष

१) महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान झालेले आंदोलन (दुध आंदोलन वगळता) यशस्वी झाली.

२) महाराष्ट्रातील आंदोलन यशस्वीतेकरिता शेतकरी संघटनेची महत्त्वाची भूमिका आहे.

३) महाराष्ट्रातील १९८० ते १९९० च्या दरम्यानातील आंदोलनामध्ये उत्फुर्तपणे शेतकऱ्यांच्या प्रतिसाद फार मोठ्या प्रमाणात मिळाला.

४) आधुनिक कृषी व्यवस्था व सरकारची धोरणे कृषी व्यवस्थेकरिता मारक असून भांडवलदारांना पुरक आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१) शहा, घनश्याम (२००८). भारतातील सामाजिक चळवळी. पुणे, डायमंड पब्लिकेशन.

२) देवगांवकर, एस. जी., देवगांवकर, शैलेजा आणि डुमरे, जयमाला (२००९). सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि नवीन. नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन.

३) भोळे, भाष्कर (२००६). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे समाजशास्त्र. संपादक परिवर्तनाचा वाटसरु अंक दिपावली.

Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Scanned with CamScanner

४) कांबळे, सी. टी. आणि पबळे, टी. एस. (२०१०). भारतातील सामाजिक चळवळीची रुपरेषा. नांदेड, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन.

५) कच्छवे, मारोती (२०१३). भारतीय शेती व जागतिकीकरण. परभणी, न्यु मॅन पब्लिकेशन्स.

६) ढोबळे, विष्णू (२००९). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या जागतिकीकरणातील शोकांतिका. पुणे : सुगावा प्रकाशन.

७) देशमुख, सदानंद (२००२). बारोमास. पुणे : कॉन्टीनेंटल प्रकाशन.

Scanned with CamScanner